МИХАЙЛО ЯЦКІВ

ТАНЕЦЬ ТІНЕЙ

ПОВІСТЬ

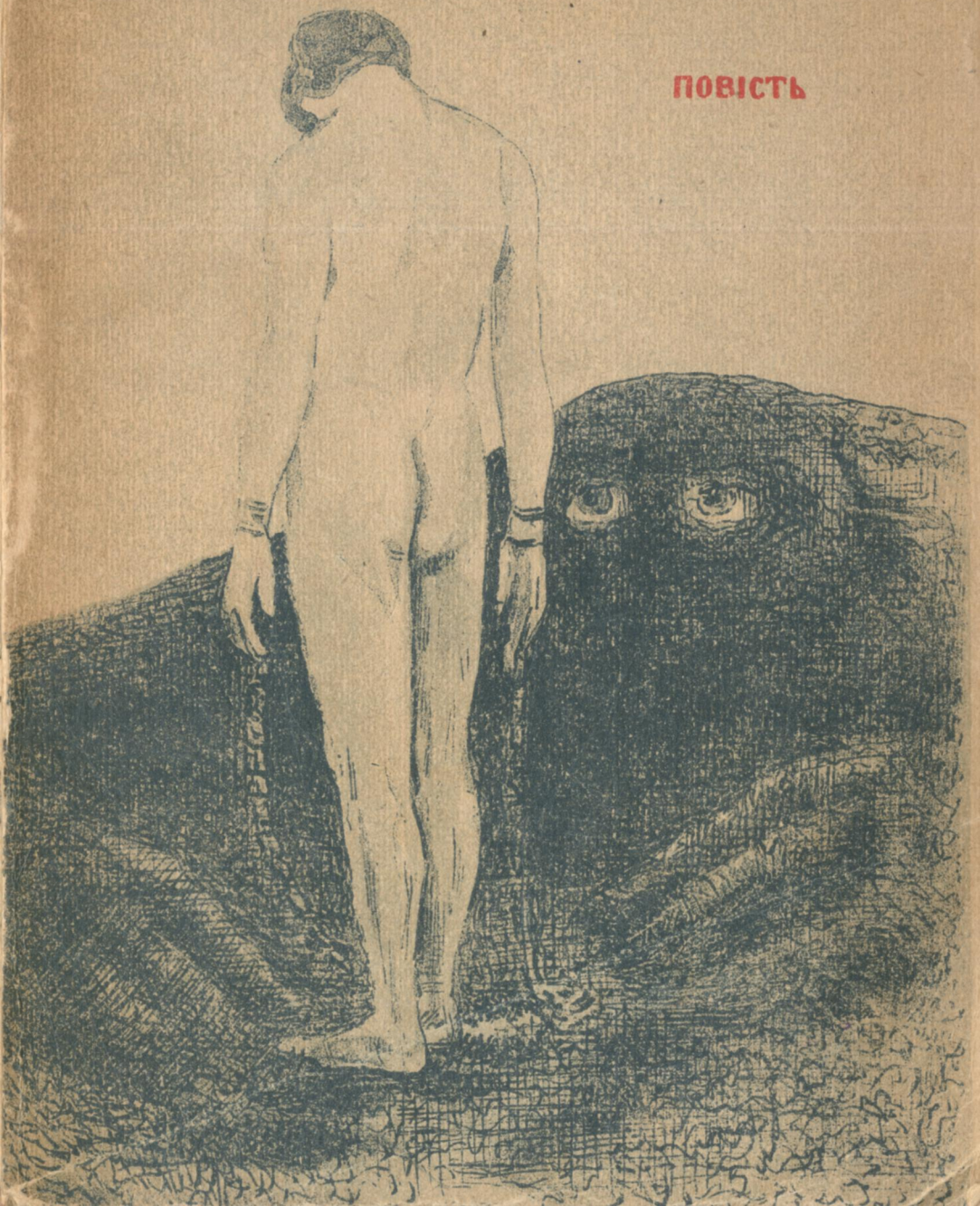

ЛННБ України ім.В.Стефаника
00710236 (J)

2012

B. 3881

Михайло Яцків

ТАНЕЦЬ ТІНЕЙ

РОМАН З РІДНОГО ПОБУТУ.

Українська Накладня Київ-Ляйпціг
Галицька Накладня Коломия
Ukrainian Publishing Winnipeg Man.

ВСІ ПРАВА ЗАСТЕРЕЖЕНІ.

Збірка М. С. ВОЗНЯКА

ЛЬВІВСЬКА БІБЛІОТЕКА
АН УРСР
№ И 36753

И. 11614

Часть перша.

З Твоїх дарів, Боже,
складаю Тобі жертву.
З невідомого поета.

I.

— Як там миле здоровлєчко пана референта? — спитав возний, Тарадай, послугача, Павла Приплентача що внїс шнур дров в експедит, пустив їх з гримотом аж вікна зазвенїли, спер ся на стіл і набирав духу.

Ий, вам жарти в голові, а в минї би крови не дорізав ся... Двигаю тими проклятими сходами ті дрова від пятої рано на другий поверх аж очі лїзуть і крижів не чую. Бодай то дїдько взяв!.. І на яку стилу матїр чоловік мучить ся отак!

Дальші слова урвав кашель.

Возний, Тарадай, взяв ся під бік, підіймив у гору брови, витріщив очі і загомонїв голосом заржавілої бляхи. В тім голосї вертїв ся сміх як шипіт смерекової тріски в огнї.

— Біда бідному без наймита! Нї хлївця, нї загнати що! Бодай бідний не їв, як не має що, хі-хі-хі-і-і! А ви-ж, Павле, на що родили ся, коли видїли, що на світї така біда!? Як би так на мене, то був би руками й ногами запер ся й нї за що в світї не дав себе вродити!

— Ий, дайте спокій! Мало ще мене всяка нужда їсть, та ви будете —

— З вас, Павле, дуже добрий чоловік, лиш жиєте за довго! Вас би й дїдько каменем не добив. О, плуцками,[1]) як бачу, ще не плюєте, гага! Що вам за біда! Тілько жити, Бога хвалити тай смерти просити! Вам би файної[2]) дівчини та женити ся, а мене на весїллє просити, аби з отсих чобіт дрантє летїло, х-х-хі!

— Ий, бодай вас дїдько просив на весїллє! відповів Приплентач і пішов до дирекції.

Тарадай засунув полубку з копіями в прасу.

— То я в критичнім положенню, як отсї копії отут, ха-ха-ха-а-а!

Зішрібував їх лїварем, розкрачив шаблюковаті ноги, розправив руку як на амвонї і дринчав:

— Передо мною пустиня ширить ся, за мною нужда лежить! Лежить, лежить, поглядає — гроша у мене не видає! Пан директор на мене махає і так до мене з криком промовляє: „Перестань-но ти, Тарадаю, брехати, а возьми лїпше роботу пильнувати!“ — Пане директоре, не буду вже більше брехати, бо сподїваю ся ремунерацію дістати!

Деклямацію Тарадая перебив рип дверий. В експедит війшов писар, Тягнибіда. Зігнений в три погибелї, за одним ухом довге перо, за другим оловець, крутив собою в ходї, як би вилизував макітру над головою.

Возний зломив ся в поясї.

— Моє поважаннєчко пану віцемаршалкови семої курії! Дай, Боже, сто ринських[3]) на малі рати по 5

[1]) пегені
[2]) гарної
[3]) ринський = 2 короні

шісток[1]) квартальне, тай житний хлїб, тай воли перісті, тай сотку дрібними, аби тамтої не міняти, тай кучеряву ягницю! Чим маю честь служити вашій ексцелєнції?

Тягнибіда всміхнув ся краєм долїшньої губи і спитав нервозно:

— Де би я тут міг напити ся води?

— Служу пану офіціялови-добродієви! Тут у другій комнатї за дверми, в стїнї коло вікна — водотяг і склянка.

По сих словах Тарадай зігнув ся і поскоботав писаря під колїно.

— Кланяє ся вам Голинський.

— Що за Голинський?

— Той, що продав біду за ринський.

Молоді люди, між ними оден письменник, стояли коло печі і порскнули сміхом.

Тягнибіда лишив вітворені двері й наточував собі води, Тарадай зиркав глумливо на него і підмащений сміхом тамтих, виголошував:

— Ви прегарні, рідні цвіти, що мусите тут сидїти, — сидїть, працюйте, не думайте, студену воду попивайте!

Експедит залунав козацьким сміхом. Нараз загомонїв дзвінок і збив Тарадая з пантелику. Скулив ся як сморж і немов би не той сам чоловік, що досї, лиш на половину коротший — пігнав скоренько до канцелярії директора.

Через якийсь час вернув ся із жмутом листів, кинув їх на столик, а сам сїв у кутї, виймив замарганий записник і переглядав його. Були там всякі рахунки і начерки листів до знайомих.

„Родимцї!“

---

[1]) шістка = 20 сотиків (20 шагів)

В цїлім свїтї — в нашім повітї настали тепер критичні часи — пришлїть грибів!"

Над чим так думаєте, Тарадаю?—спитав оден з писарів.

— Нестає менї сорока до копи.

— Та-ж ви маєте тисячі.

Тарадай моргнув в сторону юного письменника і зашипів сміхом.

— Як би у мене були тисячі, то я би новелї писав!

Експедитор, Клим Даниш, молодий, блїдий чоловік з ріденьким волоссєм, не звертав нї на кого уваги, лиш затопив ся в паперах і перечитував листи з ранїшньої почти. На упімненнє за позичкову рату була отся відповідь:

„Слава Ісусу Христу!

Я, Клим Козар з Товстобаб, повідомлюю, що нашу околицю навістила зараза і водотопа, тому ухиляю ся з просьбою, щоби Панове потерпіли менї ще якийсь час, а я пізнїйше пришлю свою рату і заплачу процент, що буде належати ся. Не упоминайте мене, Панове, на картках, бо се зараз всї читають і цїле село кидає на чоловіка колюмну. Ми прецї люди перфідні і повинні собі вірити".

В дальшім листі стояло:

„Понеже Василь Яхнів помер, або повісив ся на вербі тому три роки — до сего часу я не маю нїякої відомости."

Священик на підставі вияснень з банку признавав ся до вини, і заміти, які поробив дирекції упереднїще, відкликував сими словами:

„Одному світ — другому тьма. Куля в лоб, скок у воду. Та я не буду стріляти ся, анї скакати в воду, лиш приложу ся до працї для добра і слави нашого банку „Народня Сила".

До того листа заблукала отся домашня пригадка:

„Видатки:
Цитрина і родзинки,
„Нар. Торговлї“ за світло,
колесо до молотїльнї,
смаровило до воза,
сорочинку для Миронця,
дохтор і станція Микольця,
трутка на мухи,
молитвослов для Нуськи“.

В иншім стояло:

„Ті папері, що Світла Дирекція післала, аби я передав людям, то з ними стало ся таке, що не знаю, як вилїзти з того клопоту. Най Панове мають обачінне на мене, казав менї сват, Гриць Перепічка, що я за се можу сидїти в криміналї,[1]) і позбути ся корови. То було так: Пишу, як би говорив перед судом або на сповіди. Пішов я на почту, взяв тоті папері і пізно вернув ся до дому і таки без вечері ляг спати, а жінка взяла, шануючи Ваш гонїр, мої штани тай випрала, а там в кишенї були ті письма, що Панове прислали. Я на другий день рано лиш за голову взяв ся тай бив жінку, але вона нїчого не винна, бо я вернув ся в ночі дуже трудний і забув їй сказати. То-ж прошу ся, щоби Світла Дирекція сама тут щось порадила і мене в біду не звалила, бо я бідний чоловік“.

Майже кожне письмо, що виходило з „Народньої Сили“ носило на собі богато поправок і додатків карлючковатим почерком з під руки директора.

Мужик дав отсю відповідь на такий лист:

[1]) Вязниця.

„То всьо, що Світла Дирекція сама написала, зрозумів я документно, але те, що на кінці нашкрабав якийсь писар — ані руш, не розберу. Шкода науки! Напишіть ще раз!“

Асекураційний аґент прислав отсе письмо:

„Осміляю ся подати Світлій Дирекції свій вірш. Хотїв я післати його до часописї, але не знаю, чи приймуть і чи до чого придасть ся. Маю до Вас найбільше довірє, а коли би сей вірш війшов, то я написав би й більше.

„От, який у нас гаразд, знайте, добрі люде,
Бо не оден питає ся, що то з того буде?
Повідають, що то лихо в лїсах не блукає,
Але воно добрих людий таки ся чіпає“.
Хоть хрести ся, хоть моли ся і думай о Бозї,
Таки лихо учепить ся на гладкій дорозї“.

Далї йде про напасть жандарма:

„А він чако поправляє і на бакир ставить,
Карабін з плечей здіймає, фертик його ладить.
Зладив фертик і баґнетом до грудий прямує,
Анї з сего, анї з того мене арештує.
Я дивлю ся, що то напасть, тай дав ногам знати,
Втїкаючи опинив ся коло своєй хати.
Щастє, що втїк, але чи нам вічно утїкати?
Чи жандарі лиш на теє, щоб напастувати?
Я на села, як знаєте, мушу заглядати,
Дали менї аґенцію, щоб секурувати:
Чи будинки, чи движиме, чи копами збіже, —
Як не піду межи люди, само не прилїзе.
Що-ж тут менї робитоньки, доленько щербата?
Пораджу ся хиба у Вас, як в рідного тата“.

Даниш підтягав дух ніздрями і бренїв під носом. Гудїв силуваним, штучним басом, потім вишкірив зуби і калатав по них нігтями марша. Опісля наслїдував бзик чмеля. Отсе бренить нїби довкола него чміль, він згортає пальцї, згинає долоню, замахнув рукою — і

чміль у жменї. Бренить сїрим тоненьким голосом, як би просив ся, а Даниш потискає його ще пальцем. Нараз чміль вихопив ся із жменї і бренить знов поважно в воздусї, експедитор розглядаєть ся за ним, возний Тарадай хлипочеть ся, аж присїдає.

В експедитї показав ся старий урядник, глухий дивак. Станув коло вікна і глядить на подвірє. Даниш кладе непримітно коло него на бічнім столику реклямову, бляшану вивіску і кілька зайвих коверт.

Старий дивак обернув ся від вікна могучим, жовнїрським рухом і розглядаєть ся по обстанові. Бере вивіску, вичитує напис, пробує в пальцях бляху, підіймає до уха, вигинає і слухає її гомону. Поклав бляху, бере коверту, залїплює її, витирає на серединї дїрку, надув і валить долонею як пранником коло уха. По експедитї роздав ся гук як з пістоля, старий спробував ось так свій слух і йде до роботи.

Даниш підійшов до Тарадая.

— Чим можу служити вашій всечесности?

— Дайте сїрників.

Тарадай висунув широку шуфляду, в якій був склад сїрників, ляку, паперу й инших приборів. Були там у відкритім пуделку також і лїки Тарадая. Він показав на них і спитав з лукавим усміхом:

— Може римського мила для пана добродія?

Данишеви не в голові були жарти, він спитав?

— Де-ж подів ся Приплентач? мені його треба.

— Нема вже — подякував[1]) перед хвилею. Пішов кривдувати ся до директора, а директор насварив на него: „Ви тут патріотичний хлїб їсте!“ А він на те: „Овва, багато я того хлїба наїв ся за 15 ринських на

[1]) Подякував за службу.

місяць!" А директор йому на те: „То зложіть зараз урядованнє!" — „Дуже радо, в сій хвилині" — відповів Приплентач, побіг в комірку, виніс щітку до замітання і смітярку, поклав в канцелярії перед директором і сказав: „Складаю урядованнє!"

Загомонів дзвінок, Тарадай побіг до дирекції, Даниш сів при своїм столі й адресував копи коверт. Живо виміреним рухом відсували ся ті коверти рівним ключем, видно було в тій скучній роботі вправу від літ і точність машини.

Тарадай приніс свіжий жмут кореспонденцій і копіював їх при своїм столі. Скільки разів вертав ся від директора, ставав поважний і мовчаливий. Підсвідомо пригадував ся йому уступ із старої зоольогії, який перед літами вивчив на память в першій гімназійній. Вояцьким рухом стискав лїварем листи в прасї і деклямував півголосом про себе той уступ.

— Бразилійський вампір — Vampyrus brasilicus. Спустивши ся з високости, ранить худобу в карк, а людий в пяту...

Дзвінок знов перебив деклямацію. По кількох хвилинах вернув ся Тарадай, вхопив капелюх з полички і вибіг. За пів години вернув ся засапаний, облитий потом і тріснув капелюхом до підлоги.

— Ви чого такі злосні як три шандарі, або кінний полїцай № 101?

— А най то шляг трафить! Директорові дївки лишили у мене перед двома тижнями кота, а нинї дїдько їх наднїс на візиту до него. Що я находив ся по каменицях, кличу: Мацьку, Мацьку! Кухарки зглядають ся на мене і десь чорт його вирвав. По дахах не буду лазити за ним!

Заломив руки і стояв безрадний.

— Поприносили для него лакітків, і що-ж я тепер скажу тим навіженим? Десь не мало яке инше лихо впасти, та дїдько кота наслав на мою голову! Тьфу, щезни та пропади!

Тепер Даниш реготав ся, аж лягав.

Троє селян ішло сходами в гору. Розглядали ся по стїнах з написами, по хіднику з червоними краями, плетенім з грубих ниток, жінка оглядала залїзні поруча і кальоріфери, побачила, що якась пані приглядає ся їй з поверха і сказала:

— То всьо наше. За наші гроші.

В очах селянки світила радість.

В лїквідатурі був гурток мужиків та інтелїґентів. Одні стояли коло перегороди і передавали урядникам свої справи, другі платили при касї, або вибирали гроші, инші сидїли на лавках і ждали своєї черги.

Касієр, старший чоловік в окулярах, Володимир з Березова Березовський, давав кождому відповідну науку. Був се поважний, ревний патріот. Мав непохитну віру в свої власні думки і вчинки, а все, що хтонебудь инший подумав, чи зробив, уважав за хибне і пусте. Давнїйшими лїтами перебував довший час на чужинї і забув наголос та говір рідньої мови, але се його не спиняло. Тепер навчав мужика, що три місяцї скорше перед речинцем платив рату. Мужик слухав, махав головою і повторяв що хвилї;

— Та то правда.

— Видиш, хлопе, бери собі приклад з Жида. Жид, як має гроші, то він їх нїколи скорше не видасть, лише тодї, коли мусить. Тимчасом він тими грішми промишляє, торгує, купує, обертає, купить пр. порося, підгодує його, а як прийде платити, продасть і має на рату і заробок лишить ся йому в руках.

— Та то правда, — відповів мужик, — лише я тому плачу скорше, аби збути ся клопоту. Ану-ж потім гроші розійдуть ся, або зайде так, що під той час, як раз не буде можна нїчого продати. Що наша голова, то не жидівська.

— А чому-у? — спитав зі штучним усміхом Березовський і вихилив ся крізь віконце до мужика.

Мужик зробив нїяковий вираз лиця, а касієр відповів за него:

— Тому, що ти ду́рний! Твоя голова, хлопе, така сама як у Жида, тілько в тім ріжниця, що Жид думає, а ти нї! От, диви ся:

Тут старий взяв в пальцї дві ручки від пера і показував мужикови наглядно на примірі.

— Які сї дві ручки? Одна бі-ла, а друга чор-на. А тепер, як возьмеш і зломиш, то яке то всьо буде?

— То буде зломане, — відповів мужик.

— То буде бі-і-іле! — поправив Березовський. — А ви-и-диш!

Коло віконця лїквідатора оправдував ся инший мужик.

— Прошу пана директора кобила мала лошатко слїпе, та годї було їхати і платити рату.

— Ваша рата запала вже тому три місяцї, — сказав лїквідатор, Максим Сафат.

— Та прошу пана радцї,[1]) кобила мала лошатко слїпе тай годї —

— Ну-ну, я вже чув.

— Прошу пана комісаря, чи довго треба буде чекати, бо я лишив конї на pasblind[2]) і боюсь, аби полїцай не забрав.

---

[1]) Радника, совітника.

[2]) Волю божу.

Ліквідатор літами наслухав ся таких історій. Тепер відповів:

— На першого[1]) зафасую[2]) дві пари рук; одною буду тут робити, а другою потримаю коні.

Мужик пішов до касієра й оправдував ся на-ново.

— Прошу пана поборці, кобила мала лошатко сліпе, та годі було їхати і платити рату.

До практиканта Паланиці підійшов старший мужик з підстриженими вусами, за ухом огарок папіроса і сірник.

— Прошу пана месіяша, [3]) я тут сплатив позичку і хотів-би відібрати свій заліг.

— Ага, уділ. Як називаєте ся?

— Хто? Я?

— Таже ви.

— Іван Сенишин.

— Добре, зараз заглянемо в акти.

Паланиця встромив палець в елєкричний ґузик, мужик дивив ся з хитрим усміхом і вповів:

— Лиш паном бути. Не треба за нїчим ходити, лише тут потисни, а там вже дзвонить.

— А маєте які папері зі собою?

Мужик кинув ся до холяви.

— Та десь тут є.

Витягнув жмут, обвязаний хустиною, розвязав і і подав всї папері, зложені в календарі „Figlarz".

— О, прошу, тут є всьо, але котрий папір панови потрібний, не знаю, бо християнин, рахувати сліпий.

Паланиця розглянув справу і сказав:

---

[1]) 1-го дня в місяцї, коли урядники одержують плату.

[2]) Одержу.

[3]) Замість: „мецената", як називають адвокатів.

— Удїл, пане Сенишин, виплатимо вам аж за півтора року.

— Иой, йой-йо-о-й! А то чому аж так довго чекати? Таже я, прошу пана консиляря,[1]) позичку вже сплатив.

— Таке право і ми мусимо тримати ся його.

— А де-ж я доживу півтора року? Я старий, слабий чоловік.

— У нас нїкому гроші не пропадуть; як умрете, то ми виплатимо вашим дїтям.

— Е, Бог би боронив! А дїти журили ся моєю позикою? Я гірко сплачував, не доїв, не доспав, а ї малоби готове прийти в руки? Прошу пана рицинуса[2]) таки видати менї заліг. Я, рахувати, бідний чоловік, пішки сюди прийшов та, по правдї сказавши, в ротї ще навіть роси не мав. Я слабий та найби був хоть які димицина взяв собі тут в аптиції.

— Дивіденду за минулий рік виплатимо вам, батьку, але удїлу не вільно нам нинї рушити, бо заборонює цїсарський припіс.

„Цїсарський припіс“ від разу переконав мужика. Він чекав на виплату дивіденди, потім спитав, скільки буде того удїлу.

— Рівно 60 корон, — сказав Паланиця.

— 60 корон, — повторив мужик. — Кілько то буде на ринські?

— 30 ринських.

---

[1]) „Консилярем“ називають лікара, а тому, що титул доктора мають в Галичині адвокати, тому на них переносять і перший титул.

[2]) Рицинус=касторове масло; що перекручене замість „меценаса“.

Сенишин вирахув дома з жінкою, що йому прийде 20 ринських, отже ся більша квота врадувала його. Він так був тим захоплепий, що побаламутив своє слово.

— Останьте здорові, дай вам Боже, пануваннє щасливе тай будьте вибачні, що-м собі час з вами стратив.

З дирекції вийшов загально відомий патріот. Сивий, в цвікері, мав все показний запас привітів. Переходив через ліквідатуру і здоровив кождого урядника.

— Гавазд! Моє повазаннє! Здовові буви! Повуцаю ся! Кваняю ся! Дай Бозе вітвимати!

Високий, рижий господар в камізолї, станув коло перегороди і спитав здоровим голосом:

— Чи тут шпаркаса?[1])

— Тут, відповів ліквідатор Сафат. — На яке імя писати книжочку?

— Ян Граб.

— Чому не Іван, лиш Ян?

— А, бо то так прошу пана: У нашім селї такий звичай, що Івась пасе корови, Іван конї, а я господар, у мене жінка, два воли, дві корови, штири пацюки і кінь — тож Ян.

— А церква є у вас?

— Яке-ж би се село, аби не мало церкви?

— А Івана святкують у вас?

— Чому-ж би не святкували, та-ж ми прецї свої!

— То святий може називати ся Іоан, а ви стидаєте ся?

— То пишіть вже Іван.

[1]) Sparkasse=щадниця.

Один з директорів, грубий, заживний, червоний на виду, стрінув ся в переході з судовим радником, оба звитали ся чемно і почали розмову.

— Менї торічний виїзд, пане раднику, до Карльсбаду значно поміг.

— Я знов, пане директоре, їздив до Абації, але се викинений гріш. Їсти нїчого не можу, лише молоко, трохи ярини і біле мясо, а волового, най Бог боронить!

— Я також, пане раднику, так ще кусник гуски, або качку, то можу, але приміром телятини — на очі не стерплю!

Дві мужички сидїли на лавцї, прислухували ся розмові панів і розбирали її півголосом з задумчивим усміхом між собою.

— Кожда голова має свій клопіт. Один журить ся, що їсти не має, а другий, що їсти йому годї. І той більше журить ся, що не може, нїж той, що не має.

— Весна бідна, осїнь богата. Тепер молоді взяли собі такий звичай, що побирають ся в осени. В осени є що їсти, а на весні, повідають, будемо гріти ся, тай про їду забудемо.

Молодий, хоровитий сторож каменицї виймав грошї з вкладки і говорив голосно з Паланицею.

— Прошу вас, моя жінка зайшла собі з якимсь балабушником і втекла. Та вже би менї жалю не було, якби се був наш чоловік, а то перекінчик!

В лїквідатуру напливали нові сторони. В кутї сидїла пара мужиків і числила грошї. Чоловік складав по одному банкнотови жінцї на подолок, а вона числила. Далї сидїв инший мужик з мужичкою. Вона оповідала свої звичайні, домашнї клопоти, а він, що кілька хвиль, дивував ся на цїлу лїквідатуру:

— Цс-с-с! Ц-ц-ц! Цс-с-с-с-с!

На боці старий ґазда, добував зі себе від часу до часу короткі, невиразні, грубі голоси і сидів як дитина, а жінка розперізувала його і стягала обув, бо десь гроші висунули ся з пазухи — в чоботи.

Коло каси мужик добував з пазухи гроші, нараз ремінець злетів і по помості розсипало ся з пів копи яєць. Жінка схопила ся з лавки і наробила крику.

— Бій ся Бога, ти всї побив!

Мужик станув як вкопаний, розправив руки, оглядав ся довкола і відповів спокійно:

— Не бій ся, не всї.

Дві дами відвернули ся і закривали лиця хустинками.

З сїней дав ся чути голос.

— Та-та-та хо-ди-и! Та-та-та стань отут!

В лїквідатуру входив старик і тремтючою рукою вів за собою дївчину. Казав їй станути в кутї, аби не. заваджала, а сам вийшов на середину.

— Слава Ісусу Христу! Чи тут наш банк „Народня Сила?“

— Тут, — відповіли урядники.

Старик обернув ся до дївчини.

— О, видиш, памятай! Тут наш банк, наша сила! Тут самі свої! Як умру, то аби ти знала, де маєш іти!

ЛЬВІВСЬКА БІБЛІОТЕКА
АН УРСР
№ И 36753

II.

Глибокий, удушливий кашель долїтав з сусїдньої комнати до експедиту і пригадував всїм старого письменника, Степана Ручая. Збідований, в окулярах, з довгим волоссєм, сивою бородою та інтелїгентним виглядом, хилив ся над своїм столиком, кашляв цїлим горлом і грудьми, при тім моргав з по-за окулярів на молодого товариша, Сидора Ничая, як би мав сказати: От, диви, чого дослужив ся я на старі лїта!

Як викашляв ся, повтирав очі й губу і промовив глухим голосом:

— Ще лиш довгів недостає менї до сего кашлю, тай був би цїлим паном.

Ничай вибухнув різким сміхом, але в мить його молодече, блїдаве лице навіяла знов журба. Був се дужий, гарний хлопець, але життє перед часом викинуло його з гімназії на тверду, самостійну дорогу і зломало юні надії. Се була причина гризоти, яка точила пробуджену свідомість і силу.

Через сїни з експедиту був вхід до цїлого ряду бюр гіпотечного, кореспонденційного та рахункового віддїлу. Впадали тут під увагу, як в кожній канцелярії, столики, акти і люди. Вираз тих людий, що зросли ся з своїми столиками і копами актів, нагадував псів на припонї. Нї в однім лицї не яснїло вдоволенне зі судьби.

Писар Тягнибіда держав калинову вязочку, так аби инші видїли, скубав по ягодї, смакував і мовив до Миколи Деркача, що стояв коло него:

— Це кров; ягоди червоні і з них робить ся кров. Це здоровлє, так, так...

Деркач всміхав ся глумливо і зиркав на Панька Черепка. Всї три писарі при своїх молодих, двайцятькількох лїтах виглядали далеко старші. Слабо розвинені, дрібні, виссані працею і недостатком. З народньої школи пішли на самостійне життє, винесли вправний почерк письма, першу умовину, писарський плуг і меч в життєву боротьбу за хлїбом. З народньої школи винесли підставу до життя і працї, народню ідею та етику і розвивали її далї тим, що вичитували з газет і книжок і чого навчили ся в зносинах із старшими. Ті забуті, сїрі люди з простим, щирим серцем, дійшли власною працею до просвічення в банковім дїлї, хоч серед недозрілої інтелїгенції, яка любувала ся в патентах, відчували нераз тягар пониження і ставали жертвами визиску.

Тягнибіда сидїв при машинї до писання, лопотїв сухими пальцями по клявішах, його рухи були ритмічні, то наглі, як у дресованої малпи. Від часу до часу вривав роботу, витягав перед себе руки й призирав на синї нігтї, відтак слинив вказуючий палець, потягав обвислий вус і попадав знов у дрогавку і хитанину над машиною. Коло його столика вештав ся Панько Черепок. Сей утлий чоловік нагадував загулюканого, прибитого мурина. Бідний як вівсяний корж, ходив він на пальцях, колїна похилені на перед, заки мав промовити слово, то кривив ся і сичав, втягаючи дух як перед холодом цїлого світа, потім закривав долонею губу й говорив тихим, підземним голосом. В його рухах малювала ся скритість і жах перед сильнїйшими звірами в людській

постаті. В звичайній розмові виходив його голос уриваним, здавленим, таємничим шепотом, а по скривленім лиці не можна було пізнати, чи він сміється ся, чи його що болить. Черепок витягав акти з під столика, руки дрожали йому, як би крав. Схилив ся до Тягнибіди і шепнув:

— Маєте може яку нову книжку?

Тягнибіда висунув шуфляду і виймив свіжий набуток для своєї бібліотеки: „Phtisis pulmonum, або чахотка та її вилічення в протязі трьох днів".

Черепок листував обережно брошуру, по хвилині сказав:

— А в моїй книжці стоїть, що як кого болять груди, то найліпший лїк: пити керничну воду. Я все тепер беру з-керниці, там недалеко коло мене.

Добув з кишені в підбивці флящину з водою і потягнув два глоти.

— Ну — тай! — дав ся чути за плечима голос референта гіпотечного відділу.

Хлопці обернули ся, старий глядів на них з поза цвікера оком ярича, як би питав їх, або слїдив. Поклав пачку актів на столик Черепка, той сїв і взяв перо. Старий вложив руку в кишеню, ходив поволі по комнаті і проводив письмо в справі інтабуляції позички. Держав в правій руці витяг[1]) і проголошував в скороченню деякі терміни з питомою характеристикою.

— Вик-гіп![2]) Два-нуль-нуль-сїм!.. Ad eins! Че еспе-ер ен-це!

Досвід і вправа від лїт виробила в нїм окремий хист в життю і в поведенню з людьми. Крісло для сторін припняв він ковзаним ланцюшком до ноги свого

[1]) Відпис з актів.

[2]) Скорочені означення на документах.

стола. Це тому, що те крісло забирали йому перед тим до инших віддїлів. На дверях за плечима приліпив картку: „Вступ безруким заборонений!“ Се для того, що дехто в поспіху забував нераз примкнути двері і наражав старого на продув.

У віддїл війшов мужик з батогом і почав разглядати ся. Черепок спитав його, чого потребує і справив до референта.

— Сла —, зачав мужик, референт перервав йому в половинї слова:

— А папері маєте?

Мужик збентежив ся, доперва по хвилині сказав:

— Я маю пять моргів ґрунту і —

— Ми вам віримо, але на чолї се не написане.

— Прошу пана, менї треба лиш 80 ринських.

— У нас таких малих позичок не дають. У нас так за тисячі, то можемо балакати.

— Менї казали, що тут можна дістати.

— В цїй каменицї, правда, але не тут, де ви тепер.

— А де-ж прошу пана, бо я не знаю.

— Ідїть оден поверх низше, о, тут під нами, станьте під оту стїну і лише бух ліктем по-за себе, двері отворять ся, а ви шусть туди. Там є повітове товариство, що дає малі позички.

— Та прошу ласки пана, я вже й тут мав позичку, а тепер не знаю, на чім стою.

Спокійним, скорим тоном референт йому на те, вказаючи пальцем в долину:

— Тут підлога з дощок, там під нами така сама комната, а низше крамниці, а ще низше, в самім долї — пивниці. А ви як називаєте ся?

— Міхал Ворона.

— Ага, то Міхал оженив ся з Вороною.

— Нї, моя жінка — Танька Микитин.

Старий листував спис членів і бурмотїв під носом:

— Земля, живіте, како, люди, мислїте — ге?

По хвилї сказав:

— Нема у нас такого. Є лише Михайло Ворона.

— То, прошу пана, таки я сам.

— Ба, та ви хрещені в косцьолї, а сей в церкві.

— Та я Русин.

— Так-же кажіть. Я так довго шукаю Міхала, а його тут нема. Ви хочете додаткову позичку? Добре, але се мусить піти попереду на сесїю.

— Що то є сесїя, прошу пана?

— Се таке, що в мишачій дїрі сидить, але вам того не требя знати. Ми тут нинї все напишемо, а вам дамо знати почтою.

Писар Дергач порскнув сміхом.

Старий глядїв на него понад цвікер, поклав руку на його плече і сказав:

— Пиши скорше, бо сонце зайде.

Одного свята прийшов до старого знайомий судія в урядовій справі.

— Як-же вам поводить ся, пане референте?

— Було би несогірше — відповів той спокійно, нипаючи в актах. — Одна лише біда, що маємо недїлї і свята для викінчення роботи з тижня, а наші інтелїгенти не хотять цього зрозуміти і ще в ті днї причиняють нам труду. Хлопови годї дивувати ся, хлоп цїлий тиждень не має часу, лише в свято, але от, вже знайшло ся — о, прошу, тут є витяг і инші документи; отже треба нам ще декрету спадщини і на тім кінець. Так...

В дальшій комнатї працював кореспондент, Петро Байда. Заживний, присадистий, лїт трицяти й кілька,

русява, коротка чуприна, борода брита гладенько, стрижений вус, убір достатний, постава смілива й певна, здержувана свідомо спокоєм і повагою. Два суперечні хисти пробивали ся з сеї постаті: вроджена, бюрократична жилка посунена до крайної тонкости, нїмецька витревалість з рішучим бистрим змислом, а по-за тим козацька очайдушність, мов полумя поривала його в свобідних хвилях.

В горячу пору і при навалї працї скидав з себе сурдут, натискав цвікер, протягав острою щіточкою вус, снїжні рукави сорочки на обох лiктях опадали на столик, перо бігло скоро й певно й схоплювало в зручнім, незвичайно вправнім почерку цїхові скорочення і простоту букв, а письмо виходило згідно з становищем клієнта, ріжне до правника — з сухою, адвокатською льогікою, до мужика з ясною простотою, до иншого — з живим дотепом, удержаним в границях статута.

За ним сидїв канцелїст, Василь Байрак, високий, дзюбатий, з хибою слуху. День-у-день наговорював йому директор як у фоноґраф копу документів, він вертав потім до свого столика і переливав їх живцем на папір, силою всеї пари, і звідсіля прозвали його Машиною. По-за своєю бідою, директором і „куснями“ він мало знав про божий світ.

В дальшім віддїлї акордових робіт були студенти, приватисти середнїх шкіл і т. зв. „verunglückte Gymnasiasten.“ Значну часть тих людий приймала дирекція лише в лїтній порі, коли був навал працї, а під зиму виповідала їм службу і пускала на „білу пашу.“ Блукають по білім свiтi ті молоді сїроми, як куропатви по снїгу.

Між ними сидїв старий, схорований чоловік, з фаху економ, який втратив службу і під зиму віку, за стараннєм

далекого свояка, дістав в „Народній Силї“ ласкавий хлїб, з початку за 25, а по пятьох лїтах за 40 ринських від 8-ої рано до 8-ої вечером. Правом віку мав старий в цїм віддїлї деякий обовязок нагляду над молодими, але не користав з того права, лиш терпеливо, скільки на це здоровля йому ставало і витревало, на скільки школа досвіду і пятеро ротів дїточих і шестий жінчин приневолювали, пильнував своєї роботи. Майже нїколи не водив притьмареними очима з по-за окулярів дальше як до копи „кусників“ на його столику. Минувшість у темній хмарі, перед ним сїрий день труду, — за чим-же тут розглядати ся по світї? З гризоти і клопотів був примучений і стуманїлий, так що доводило ся йому при машинальнім переписуванню такі дивогляди: „Уряд парохіяльний в Спідниці“ замісць „в Східниці“, „Високоповажений Пан Двірський Обшар“, „капитан“ зам. капитал, „загальна несправедливість“, зам. загальна належитість і т. п.

Мужеський, рішучий голос звернув увагу на проваленого гімназіста, Івана Бурлаку. Ішов від товариша до товариша, позичати корону. Кожний казав, що не має.

— А це по якому!? Аби в фінансовій інституції на цїле бюро нїхто з нас не мав одної корони! Ну, знаєте, я над цим досї не застановляв ся, аж доперва нинї по пятьохъ лїтах приходжу до цього сумного досвіду! Нема корони — нема урядования! Шкандал — моє поважанне!

Вхопив капелюх на голову і вийшов з бюра.

З регістратури прийшов молодий чоловік, поснував ся в кутї коло актів і вийшов. По кількох хвилинах прийшов знов, як би шукав вчорашнього дня. Знов понипав в кутї між паперами тут і там. Нагадували ся слова пісні: „Ходить мати блукаючи, сина свого шу-

каючи". Покрутив ся сюди-туди і пішов з тим, з чим прийшов. Так що днини і години вже кілька лїт. Одні казали, що це з перепрацьовання, инші, що з голоду.

Бувший Василіянин, з бородою, переходив через віддїл, як би ноги з дибів витягав. Товариші прозвали його „Іван Кронштадський".

Практикант Зазуля, що співав тенором, ішов загонистим размахом, викидаючи ногами наперед підошвами, голова задерта взад, як би мав впасти горіниць.

Урядник Липка отвирав двері, як би деревляною рукою і пускав їх все з таким лоскотом за собою, що всї дуба ставали. Дехто звертав йому увагу, але він не годен був цього зрозуміти і лишив ся з тою невилїчимою слабістю.

В дальшій комнатї працювало коло десять осіб. Були тут старші й молодші урядники та студенти.

Старший чоловік, Лев Юдейський, похилив плекану бороду над столиком і зсумовував довгі стовпцї чужих гроший на великих аркушах. Це була його робота з дня на день, над нею сушив голову й туманїв. Инші урядники провірювали викази з денної почти, засували аркуші на квадратових дошках в широку шафу, витягали инші повіти й тащили на свої столики. В цій великій комнатї був гармідер і дике лопаннє дверми. Приходили канцелярійні помічники й нипали за актами, урядник з иншого віддїлу забирав з під рук затягнені і провірені викази до дальшої роботи. При однім столику сидїли два студенти, оден читав на ноту акафисту сухі числа з актів, другий дивив ся в аркуш, уважав, чи нема ошибки і підзначував кожну квоту олівцем. Нервовий поспіх, терпелива слїпанина, дур сухої працї і злоба буденнього ланцюга робили з цього віддїлу нору безголовя і суєти. Були це люди, яким

завируха зломила ціль життя і запрягла тут в неволю хліба. Коли уважати бюро за каторжну кару, то всі ті люди робили таке вражіннє, що вони свідомо і з покорою терплять покуту й давлять в собі свободу і всякий розмах за те, що не мали життєвої хитрости, не вміли хилити ся і прямувати до карієр, як їх товариші, що тепер були вже докторами, попами, судіями, професорами та інжинїрами.

Часто, майже що години, панував тут у цілій комнатї голос одного чоловіка. Був це нудний, деревлявий, стогнавий голос шефа, Володислава Макама. Постать і приличку сего чоловіка трудно описати. Не був він високий, нї низький, нї грубий, нї тонкий, але й середньої міри не було в нїм нїякої. Постать, лице, характер, а навіть претенсіональний убір, капелюх, кашкет, чи шапка і черевики зміняли ся у того чоловіка, що кілька днїв. Оден-одинокий голос був все той самий, тільки по окремих нагодах більше захриплий та уриваний, гробовий. Раз носив він бороду, потім лише залички, потім голив вуси і цїле лице. Кілька днїв в студінь і непогоду ходив в обтислім, яснім уборі циклїста, чи иншого спортовця, а в спеку в довгім, чорнім сурдутї. Лице було нераз земляної краски, тепер виглядало воно як у воскової ляльки у цирулика за вікном. Очи були прислонені мрякою, то знов нагадували очі півня.

На боцї сидїв при своїм столику молодий урядник, Наум Ярвич. На погляд углублений в свою роботу, слїдив від часу до часу непримітно життя в обширнім бюрі і видїв та чув все, що дїяло ся довкола. Чорнявий, непоказний чоловік з мягким, кучерявим волоссєм, праве око обведене морщинами на тлї смаглявого колеса, виглядало раз усміхнене, то покривало ся суворою

тінею, то запалювало ся краями і пронизувало річ або чоловіка. Рука бігла круглим рухом по папері, часом він призадумував ся, виймав зручно з бічної кишені малу картку і записував щось живо. Звичайно лежала на його столику наукова книжка з фільософії, психольогії або естетики.

Далї була величезна комната, призначена на регістратуру. Стїни закриті від підлоги до стелї полицями, окремий ряд полиць на два боки стояв по середині комнати, кромі того столи, завалені актами, а за ними марні лиця братії, наймолодшої в цїлім банку. Оден тримав в руцї картку з числама актів, другий шукав за кожним „кусником" в стосах на столї, третїй в купі на долївцї, инший лазив в гору по драбинї до нумерованих полиць.

В дальшій комнатї були доволї замітні постатї.

Заступник начальника рахункового віддїлу, Тома Палій, два молодші рахункові урядники: Антін Жуковський та Зиновій Стешин, далї кореспондент Ярослав Кедрина, лїт сорок, з короткою бородою, вимарнїлим, блїдим лицем і суровим оком, далї люстратор филїй Микола Угнівець, лїт пядесяти, заживний, рябий, зі стриженими заличками, в чоботах, з міщанським вдоволеннєм на лицї і листовим циґаром у губі. Розложив на столику рядом кільканайцять фотоґрафій і приглядав ся їм по черзї. Фотоґрафував ся що року в день своїх уродин все в однїм форматї і слїдив, які зміни робив час у його вигляді. Розмовляв півголосом зі собою:

— О, тому десять лїт, моя чуприна була лише дене-де побілена, а тепер зовсїм сива. Ну, але тут чоловік виглядає поважнїйше.

Кромі цих були тут ще инші характеристичні постатї. Єфрем Рубай, оцїночник реальностий, судовий

знавець і відпоручник банку, високий, лисий брунет із стриженою бородою. В його очах з під високого чола тліє спокійно огонь, постать нагадувала грецького героя.

Впадав тут ще під увагу будівельний елєв, Олег Немирич. Стирав бібулкою пильно порохи із свого стола, провірював пляни й намічував на бічній рисовниці геометричні та тригонометричні шемати побіч скорочених альгебраічних записок.

Був се чоловік яких трицяти лїт, глибокі, темносинї очі, грізне лице, ріденька чуприна стреміла в ріжні боки в гору. Убір на нїм виношений, черевики полатані, обцаси виходжені. Нервово крутив з тютюну „половинку", вложив у засмолену цигарницю, закурив і своїм звичаєм задивив ся в далекий світ за вікном. Чоло наморщило ся, по лиці блукали хорі краски, нараз права брова і повіка-затремтїла нервозно, долїшня щока відхилила ся і блиском прилягла до горішньої.

Немирич зітхнув, покрутив поганенький вус і тягнув далї. Розчислював проценти, виповнював живо викази і звіти й відкладав їх на бік. З легко хрипливого горла добував ся тихий, барітоновий голос. Поплила нїжна мельодія, як далека молитва з тюрми, як соняшний промінь в темний світ. З боку видко було у Немирича грізні, лицарські риси, високе чоло і малу, майже дїточу щоку, посунену взад поза лїнїю профілю. Під диким наличманом сеї появи дрімав чоловік з великим даром інтелїґенції й мистецтва — і непорадна дитина.

Сей віддїл містив найповажнїйших урядників в цїлім банку.

Немирич виймив з бічної кишенї старий записник і приглядав ся затертій фотографії. З давних лїт дивила ся на него дївчина. Скромний учіс, тїнь смутку нависла на її устах. На сторінці був отсей вірш:

„До безіменного:
Зігнали ми тебе з світа — синку —
парістку горя і любви, —
саміж розійшли ся по світї,
як недруги і вороги."

Через бюро переходив зірваним кроком начальник Іван Ришкунда. Лисий, чорновусий, середнього віку і росту, жилавий, але так вимарнїлий, що в легкій, хитких ході його постать нагадувала мерця, якого невидима рука несе перед собою за карк і термосить ним що хвилини.

Всї віддїли і бюра зачинали ся від дирекції лїквідатурою, ішли великим чотирокутником через цїлий дім „Народньої Сили" і кінчили ся комнатою, в якій сидїв старий, присадкуватий кавалєр з трохи занедбаним і строгим виглядом. Перед ним на широкім бюрку лежали в неладї акти, письмаґ, азети й книжки. За ним, на шафі, припали порохом ґіпсові погрудя славних мужів, на дверцятах від печі сушили ся скарпитки, в кутї за шафою стояли дві пари старих черевиків, а він сам сидїв і зшивав розірвану краватку. По тій роботї пришив ґудзик в розпорі, опісля відсапнув, цмокнув, витягнув в гору по-за себе руки, позїхнув здорово, закляв і глядїв студеним зором у вікно. Висиджував цїлими лїтами в замкненій канцелярії від 8-ої рано до 10-ої в ночі, а часто навіть до півночі. З того висиджування болїла його тепер голова. Задзвонив на возного і попросив, щоби жінка натеребила кілька сирих бараболь.

Війшла возниха, тиха, спрацьована жінка, сказала: „Цїлую руцї" і поклала перед ним на тарілцї кількананайцять кружочків бараболь. Старий виймив хустину до носа, розложив її на бюрку і в скісну довжину від першого до третього кінця клав сирі кружки бараболї,

завернув на них оба противні кінці й обвязав голову. Бараболї були соковиті, вода просякала з них і на самім чолї відзначили ся всї кружки на хустинї. Був це секретар і прокурист банку, Федір Сїрко.

— Igen is, baratom! — сказав він до себе з усміхом і став завзято затирати долонї. По хвилині здичів на на виду й озирнув ся. Рано перейшов директор через його комнату і завважив, що він читає газету. Директор має знамениту память і випімне йому се при першій-лїпшій нагодї.

Добув з кишенї старий, затовщений записник, в якім мав своїх довжників, далї скромні видатки на себе і поважний ключ членських вкладок до ріжних товариств, менших і більших квот на передплату часописий, на закупно і оправу всїх найновїйших видань з кожньої галузи, врештї показні суми вже видані, або призначені на ріжні громадянські і добродїйні цїли.

Вів ті рахунки точно й сумлїнно, любив уживати чесько-росийсько-мадярсько-жидівського жаргону, мав острий дотеп, бистрий, обсерваційний змисл, а в працї і послузї був строгий і цїлою душею так вірно відданий дирекції, що не лише із службових, але навіть з приватних відносин і помічень не міг нїколи нїчого задержати перед нею в тайнї.

Возний Тарадай внїс оберемок листів з ранньої почти, станув по противнім боцї стола, розтинав довгими ножицями коверти, виймав письма і бив на них печатку: „Наспіло дня...“

Секретар Сїрко переглядав живо листи, складав їх по категоріям і говорив сам до себе на голос.

Возний сповнював спокійно свою роботу, привик до многоязичного слова секретаря, лише часом здавлював

сміх і думав: „Незнати, чи це з великого гаразду, чи з чого иншого?“

Забрав часть кореспонденцій і поніс до протоколів.

В комнату війшов молодий урядник, Антін Жуковський. Грубий брунет вклонив ся і сказав твердим голосом:

— Добрий день пану секретареви!

Сірко глянув на него понад цвікер і спитав з усміхом:

— Какоє засмутительство, господине?

Жуковський всміхнув ся також, стягнув з грубої руки рукав аж до ліктя, наставив велику, червону долоню і сказав з реготом:

— Do ciebie, ojcze, sterczy blagalna dłoń!

Старий хихотав ся.

— А то жартун з вас! Скілько-ж вам треба?

— Двацять корон буду просити.

Старий понишпорив по витертих кишенях, виймив банкнот і поклав на лапу Жуковського.

— Тільки точно на першого прошу звернути, инакше рахунки не будуть годити ся менї.

— Дякую, добре. Буду ще просити виказ векслїв.

Секретар зачав шукати.

— Десь тут було. Я заговорив ся, а воно менї тимчасом десь щезло з під рук.

Надійшов молодий чоловік.

— Ви може до мене? — спитав секретар.

— Так, прошу.

— Прийдїть за хвилинку, бо тепер не маю часу. За, за пять і пів мінути.

Секретар шукав далї між паперами на столї і надумував ся.

— А може я вже передав той виказ — до котрого иншого відділу?.. Пригадую собі, що по провіренню я здрімнув ся і ще очком кинув на него, але коли се було, вчера вечером чи позавчера... Нї, таки нинї рано!

Попереднїй чоловічок показав ся знов.

— Господинцю, я ще не готов, а ви вже прийшли!.. Задержіть ся ще пів мінутки і дві секунди... Зрештою можете сказати коротко, в якій справі приходите.

— Я прийшов просити про посаду в „Народнїй Силї".

Секретар оглядав його від ніг до голови і говорив, надумуючи ся:

— Тепер у нас тяжко буде дістати місце, зрештою, це залежить від дирекції. Ви маєте які студії?

— Маю сїм кляс ґімназійних.

— А чому не кінчите шкіл?

— Хочу кінчити, та не маю удержання.

— А маєте родичів?

— Нї, маю лиш мачоху.

— Господинцю, мачоха нераз лїпша, нїж рідна мати, а хто хоче вчити ся, той навіть без мачохи дасть собі раду. Тілько, господинцю, не пийте води, памятайте: не пийте води. Не тої керничної, але тої, що продають. Запишіть ся до того нового товариства, як воно називаєть ся — скажіть-но, пане Жуковський, ви там здаєть ся, належите?

Жуковський всміхнув ся лукаво і повів очима довкола.

— Елєвтерія.

— О, о, господине, запишіться до Елєвтерії, не управляйте шведської ґімнастики, тої з гальбами пива і не ходіть на ґалєрію образів, знаєте, на котру?

— Нї, відповів ґімназіст.

— Скажіть, пане Жуковський.

Той зареготав ся знов і пояснив:

— На ту з картами, де грають фербля.

— О, о, видите, як тут у нас панове знають всї красні штуки! Послухайте, що вам раджу, а покінчите всї докторати і прийдете подякувати менї. Пийте лише квасне молочко і гербатку з цитринкою, а все буде добре.

Ґімназіст вклонив ся і відійшов.

Возний привів мужика.

Бідний, покірний чоловічок хотїв поцїлувати секретаря в руку, цей не дав ся, мужик впав на колїна, заломив руки і зачав плакати.

Секретар схопив ся як опарений.

— А ви що виправляєте!? Що це за комедії!? Стид і ганьба! Встаньте! Той, що паде на колїна, не має чистого сумлїння!

Мужик підняв ся, пригладив коштрубату голову й обтер ніс.

— Прошу ласки пана, я погорів.

— А ви на що погоріли!? Я зараз догадав ся, що не маєте чистого сумлїння! Той, що не завинив, не буде падати на колїна й жебрати ласки! Нинї ласки нїде нема, лиш те, що кому належить ся! Як ти, чоловіче, заплатив, то мусять тобі віддати, а як не заплатив, то хоч розстели ся, то нїхто не порадить тобі нїчого. Вперед треба було піти до асекурації і принести нам відти посвідченнє, що премія заплачена, а потім доперва могли ви тут просити про безпроцентову позичку. Чого-ж чекаєте? Times est money! Ви були в Америцї?

— Нї, прошу пана.

— Видите, я зараз пізнав, що не були. У нас все по американськи. А наші люди не хотять навчити ся того.

III.

Мирон Скоропад прокинув ся і протер очі. Не спав до-пізна, качав ся з боку на бік, а тепер в голові камінь і цїле тїло збите. Поклав годинник на подушку, одним оком спав, другим пильнував годину. Кожна хвилина спочинку дорога. Поволи вколисовала його утома, він зажмурив око і шепнув:

— Ще кілька хвилин, ще кілька хвилин...

Страх повіяв на Скоропада, він схопив ся й як кожного рана, так тепер станув йому перед очима директор, як переходить через бюра і контролює, хто спізнив ся, а кого нема.

Одягав ся живо, нервово і за кілька хвилин був готовий. Вхопив капелюх і вийшов. На подвірю мекав цапиним голосом ганделес, у сторожа кіс в клїтцї виводив початок вальса „Mein Gigerl".

— Так і я заводжу все одної і тої самої в моїй клїтцї.

З офіцин долїтав деревляний крик мужчини. Його прогнали з війська, потім за протекцією дістав посаду писаря при шпиталї, а дома відбивав те все на малих дїтях, чим надїлювали його наставники в службі. Муштрував дїти цїлими днями, а жінка мовчала і за те чесала її щодень фризієрка. По-за тою фризурою вона ні про що більше не думала і навіть спати лягала в фризурі і шляфроку.

На брамі стрінули ся дві жебрачки з гачками.

— Пані з паки?[1]) — А я до паки.

Скоропад вийшов на вулицю.

Що десять кроків коршма, або костел. Є де пити і Бога хвалити. По дорозі снували ся злодії, дівки, вояки, панни і дами в плянтаторських капелюхах з повипинаними на офіцерський лад грудьми й задами. За ними озирали ся панки й оглядали ласо очима. Рано всї вулиці під мітлою, порох садить в лице шкільній дітворі й батькам та матерям, що кваплять ся до праці і на купно. Що кількадесять кроків все щось у вулиці або в каменицї попсувало ся. Треба обминати бальки, окопи, ями, перешкоди й небезпеки. Місто смердить. Столиця Безголів була мудро уладжена. В осередку були касарнї, шпиталї, цвинтарі та всякі инші людські склади гною і стерва, за ними школи й академії, далї публичні парки, а палати штук — за містом.

Дівка з перевязаним лицем, на якім вже носа нестало, за нею каліка з позавиваною ногою, каправі факторки ідуть за мамками й грубі раїхи за дівками. Все до шпиталю. Селянин квапить ся з вмираючою дитиною на руках. Сїльський Жид веде темного мужика за палицю, далї мужик веде жінку зі страхом смерти в очах. Станули коло будки з цукрами й овочами, він купує їй цукорки.

— Їдж, Маланко, я тобі всьо дам. Не бануй. Може онту помаранчу?

З лицем византійської Божої Матері водила скляними очима по солодкій всячинї, але не взяла нїчого. Лице затремтїло як свіжа ріля на сонцї, отерла сльозу і шепнула:

---

[1]) Велика пачка (тут пачка: на сміття).

— Душа лишила ся коло дїтий, а тут на чужиници такий нуд вялить мене під серцем, що з ніг паду.

Вулицею квапив ся священник з дарами розради до конаючого чоловіка. Люди клякали й хрестили ся.

Звичайні, вуличні типи, які стрічав Скоропад що рані. були калїки і старі, понурі постатї, невідомих професій. Не звертали вони нї на кого уваги, лише дріботїли порохнавими ногами і слїдкували живо круглими очками по хідниках за згубами. Дїдуган з орденами і на деревляній нозї вертав з касарняної кухнї з наживою в мішку. Сорок лїт бігають його очі живо по дорозї, аби знайти гроші. Короткий, набресклий старець з горнятком в хустинї, ішов другим хідником, далї стара девотка, далї згорблений монах, оглядав ся понуро з під насуненого капелюха за дївчатами, то ставав що кілька кроків і перевертав палицею всякий папір на вулицї. В огородї коло заведення невиличимих божевільний виводив монотонно дрожучим голосом:

— Га-а-пон! Га-а-пон! Га-а-пон!

Ті постатї нагадували нетлї й сови. Скоропад обминав їх забобонно як лихий знак. Жалував ся, що найбільше переслїдують його ранками й переходять дорогу храмаві калїки. Він дїлив людство на три роди: На негодяїв, тих, що нїчого не шукають-лиш спускають ся на божу ласку, таких найбільше, далї на тих, яких воля пре вічно шукати духом, таких найменше на світї, і врештї на тих, в яких висохло духове життє, або й не було його як в яловій дошцї, лиш негарне самолюбє і скупарство стягало їх за гичку з постелї і товкло по вулицях, як пяна сваха терлицею, з таємним розказом: Шукай! Хто шукає, той знайде. Хто рано встає, тому

Бог дає. — Душі тих останніх як старе цвинтарище. Все людське вимерло, лишило ся тільки скупарство, чи самолюбє й обглоджувало до решти їх кістяки.

До бюра ішла постать, яку називали „Чорна мелянхолія“. В чорній, довгій пелєрині, в чорнім кляку, чорнім убранню, чорних рукавичках, чорних окулярах, з чорною борідкою, підвязаний чорною хусткою. Розуміть ся, що черевики були також чорні і в літню спеку й посуху в кальошах. Які мав маншети й ковнїрець, цього не було видко, бо пелєрина без рукавів і ковнїр в гору. Прохожі зглядали ся на него, але чи він звертав на кого увагу, цього не можна було пізнати з поза чорних окуляріе. Високий, худий як мертвець, ішов маятниковою, рівною ходою. Цей не шукав нїчого. Раз на кілька місяців ставав серед шин як чорна сила і глядїв в той бік, відки мав надїхати трамвай. Кондуктор увидїв його здалека і казав: „От, той знов станув ва шинах.“ Тут падав проклін як блискавка, яку збиточний школяр черкне на таблиці, але трамвай був ще далеко, як чорний муж переходив на хідник.

Коло костела урядував постійно з одного боку дїд, з другого баба. Сонце пригріло, вона поплентала ся до плянтів, понишпорила кілька хвилин пальцями по зеленій траві і росї, урвала лист з корча, прикладала до носа і вертала лїниво на своє місце. Стара девотка вийшла з костела, виймила з цератової торби наживу в папері і дала жебрачцї. Та розвила і заперечила живо в слїд за девоткою:

— Ой, я конини нї! Я не пес, аби конину гризла.

Під крайним корчем збудив ся пяний нуждар і кинув своє слово:

— Ов, а ти від коли така пані стала!? Тепер найбільші дами купують конину! Диви на неї! Справ собі густий гребінь і пістолє на дві люфи!

Вулицею котила ся стара, груба жінка в короткій спідниці, старомоднім кафтані, й капелюсї з доби кренолїни і двигала в двох руках тяжкі кобелї. Почервонїла, піт лляв з неї, а вона двигала і шлапала грубими ногами в подертих, мужеських черевиках і хитала ся на боки як качка. Все йшла кудись в гостї і телепала собою так цїлими днями по вулицях. Її цїль не мала успіхів, але вона лїтами служила вірно всею напругою сил свому уроєнню.

Хідником коло камениці снувала ся суха як скіпка женщина. Все розмовляла з собою, то пригадувала собі і знов вертала ся і шукала своєї доньки, яка вмерла перед 20-ти лїтами.

Пані в жалобі вертала з купном. Дрібне лице виглядало як зімнятий перґамен, очі — головки чорних шпильок. Рано була понура як гріб, але як сонце пригріло, тодї викрикувала, хрипіла і пінила ся, визиваючи „ґенеральського чорта“ і грозила пястуком на одну інституцію. Прохожі зглядали ся і не знали, кого вона має на думцї і що дїє ся з нею. Її чоловіка, молодого урядника, перед лїтами усунули безвинно із служби і він помер з гризоти, а вона попала в божевілля. Довгі лїта мучить ся вона отак дїтвацькою лютістю. постаріла ся з тою долею, здерла горло і груди, її безсилля творило на сїрім бруку юрби велику траґедію людської кривди.

З міста вертав зі склеповим набором облїзлий, жовтий як перґамен базилїск-мізантроп. Стягав губи в гору, сверкав очима всюди, лиш не на людий, а хто глянув на него, він спльовував і муркотав під носом.

Далї ішов чоловік з старинними, історичними очима. Був се молодий Жид з далекого світа і далекої душі. Ішов звичайно що рана з двома-трома драницями під пахою на роботу до столярнї і глядів студено і вдумчиво перед себе, як би воскрес з XV-го віку і був між тодїшнїм і нинїшнїм світом.

За ним шевський челядник-полатайко, убраний лїтом і зимою в куценькій сурдутинї, малий, невмиваний, дзюбатий чорт, ішов дрібними, складними кроками і кривив лице без нїкої причини.

Боком вулиці двигав послугач трунву на плечах.

Вози навантажені цеглою, каміннєм, бочками, фякри і трамваї товкли ся серед простацьких криків та лайок і робили з вулиці пекло.

Високий, кремезний сторож казав підросткови, магістратському замітачеви забрати з перед каменицї візок зі сміттєм, глядів з гори і давєв йому пізнати свою силу отсими словами:

— Дай на мене око, візьми з мене міру!

Два волоцюги вели отсю розмову:

— Кілько-с дав?

— Фі-і-іть! Як-єм торгував, то капелюх на голові дубом ставав, а як купив, то болото розскакувало ся.

— Хто не краде, той не їсть. Пани крадуть мілїони і нічого не мають.

— Снила ся менї солома сеї ночі. Се буде смерть.

— Лїпше поставити на льотерію. Якийсь ідіот, чи професор унїверситета, виграв онодї 40 тисяч. Приснив ся йому цїсар, той заглянув в старий калєндар, скілько цїсареви лїт і ще як раз була там хибна дата на один рік, але ідіот поставив і виграв.

— Дурний все маєе щастє.

Вулицею помчав покотом автомобіль, сирена заграла трьома трубками.

— Хотів би ти таким голосом просити хліба! — сказав обдертюх до свого товариша.

Другим хідником ішов живо парами гурт молодих домінїканів з відкритими головами. На передї оден червоний з лиця, в сильних окулярах, нїс великий хрест як на похоронї і нагадував загорілого фанатика з часів інквізиції.

— Демонстрація, — замітив глумливо молодий соціялїст. — Не знати, чи поліція спинить їх.

Скоропада прибив сей живий образ з XV-го віку.

Доходив до будинку „Народньої Сили“ і завернув в бік під сам мур, — ану-ж директор слїдить крізь вікно і перенесе його до иншого віддїлу за те, що спізнив ся на пять хвилин. В ту мить чиясь рука впала на його плече і великий голос наруги з власної нужди, закликав над ним:

— Ге, крадеш, брате!?

Скоропад кинув ся, побіч него ішов Немирич і сказав:

— Ходїм на другий бік. О, видиш, директор, як раз тепер засилює краватку. Не кланяй ся. Я розумію тебе. Ти невільник отсеї буди. — Ти згинеш — ворог згине, а неволя остане. Хто і коли разторощить ярмо на лобах, — не знаю.

По часї сказав:

— Так, вдарило чверть на девяту, тепер можемо помалу йти.

Праворуч сходів на долинї і на поверсї були в мурі таблиці з написами, на чотиригранним стовпі, який підіймав ся аж до першого поверха був моногрaм банку, а зараз під ним ішли в долину геометричні рівчаки, запущені червоною фарбою.

Скоропад станув, обтер піт і взяв ся рукою за лїву грудь.

„Народня Сила“ робила вражіннє фабрики, в якій сопуть машини і колеса розмахують ся до роботи.

В глухім кутї похнюпив ся при столику канцелярійний помічник й оперував потайно ножиком почтові марки. Платня не виставала на хлїб і тютюн, побічних доходів не міг мати через те, що цїлий день казали пильнувати банку і гонили ним поверхами і віддїлами як псом, тому в вільній хвилї радив собі, як міг. Мав повну шуфляду марок, здертих зі старих коверт. Почтова печатка на кождій марцї була відбита на иншім місцї, з иншого боку. Бідак прикладав рівно по дві марки й острим ножиком відтинав скісно знак печатки на горішній, а зі спідної марки брав чистий кусник і в той спосіб мав з двох кусників одну чисту марку.

В рахунковім віддїлї два молоді урядники ішли „дзвона“. Оден держав другого по-під рамена й підіймав горіниць на хребтї. Так на переміну хилив ся оден і вигинав товариша, а той держав ся цїпко й червонїв з напруги. Потім подавали собі зі штучною чемністю руки і розходили ся до працї. Так молода братія кріпила ся до семигодинного труду.

По всїх віддїлах горіла робота. Той, що перекачав ніч серед журби і смертних привидїв і той, що переспав в каміннім снї утоми і той, що перепив з гризоти, — кожний розмахав ся як жовнїр, що падав з довгого маршу, а по спочинку, на голос трубки хапає торнїстру та карабін і машерує далї. По віддїлах розходив ся лопіт дверий, по коридорах скрипіт і скорий стук черевиків. Одні робітники здоровили ся звичайним „добрий-день“, дехто мовчав понуро, або кивнув лиш головою, або по вояцьки прикладав пальцї до чола. Над півтора

сотнею робітників запанував дух паперу й чорнила. В реґістратурах шукали за актами, в ліквідатурі обслугували сторін і нипали по асиґнатах, в бухгальтерії одні куняли над місячними виказами, другі контували чеки й асиґнати в грубих книгах, инші читали на голос сторони, назвища, квоти сальд і суми, а близші товариші листували живо по книгах, провірювали й підзначували суми. В місцевій книзі розщибали ся з „фахами“ як пекарі зі стільницями. Одні перетягали з актів у великі аркуші, зложені поазбучно, другі шукали за числами, які сторони забули подати в письмах, инші провірювали почту. „Фахи“, були се аркуші повітами на деревляних стільницях, кожда стільниця мала місце в зелїзній шафі як в сушарні, а тих шаф було кілька. Все звихало ся, стукало, гримало, гуркотїло, відсуваючи взад крісло, або підсуваючи його обіруч з половиною тягару під себе. Тут і там гомонїли накликування, нервові сварки, кріпкі слова, глум і прокльони.

Скоропад застав на своїм столику два листи.

„Каса ощадности і позичок“ писала:

„Пригадуємо, що залягаєте з трьома ратами, а кромі цього від двох місяців не заплатили Ви проценту від решти довгу.

Просимо проте найдальше до трьох днїв вирівнати залеглост, і заплатити відсотки, бо инакше віддамо справу до Суду і це наразить Вас на непотрібн кошти“.

В листї „Педаґоґічного Гуртка“ стояло:

„Достойний Добродію!

Звертаємо ся до Вас з уклінною просьбою за помічю і думаємо собі: чи Ви нам поможете — чи відмовите?

Ні! Ви нам поможете, бо Ви свідомі, що за сила в рідній школі. Ви знаєте, що лише народня школа вратує нам тисячі наших родин, розсипаних по міських дільницях між чужим населенням. В рідній школі навчать ся дїти рідньої мови, рідного письма, рідньої віри. Там навчать ся патріотизму, наберуть народнього духа.

Дїти виховані в патріотичнім дусї понесуть свідомість в свої родини, в сїмї свояків та сусїдів.

Кільканайцять лїт витревалої праці і наші „найменші брати“ відродять ся. Оживе наш народ і піде збитою лавою добувати первісних своїх прав.

О, Ви нам поможете! Ви нам не відкажете! Ми цього певні.“

Далї було замкнення рахунків за останнїй рік, підписанний видїл і долучений чек на добродїйний даток.

Скоропад подумав:

— Стільки гіркої праці розкинув я між людьми. але нїхто не прийде до мене з грішми, лише по гроші. Не буду їсти снїданків.

Приготовляв почту з десяти повітів, розхитував ся, руки дрожали й лїтали вперед без суцїльної сили. Добував ся з ранньої мороки, довкола разив його яркий стукіт, скучний шелест паперу і грубі, деревляні голоси, як в татарськім таборі.

Робітники подавали собі новину. Надзірна Рада на останнїм засїданню посунула одного молодого товариша на три ранґи, а двох молодших на дві.

— А за вас, пане Скоропад, все чомусь забувають, цїлими лїтами не авансують, — сказав глумливо практикант Зазуля.

Скоропад мовчав. Двигав „фахи“ і колотив ся коло своєї роботи.

Володислав Макам стояв при столику і тягнув отсей виклад:

— Я, пані,[1]) тут є на те шефом, щоби звертати увагому каждому на всьо і завсїгди дбати про те, щоби, пані, тут панове звертали увагу на всякі форми. Я, пані, постановив собі вплинути на панів так урядників, як також практикантів і панів студентів, щоби кождий з панів віддавав старшому належну почесть, а не ішов собі по-при мене і mir nichts — dir nichts, мене комплєтно ігнорував, або лише пані, одним, nota bene, пальцем дотулив ся капелюха і бомкнув собі щось під носом, або зовсїм не зволив сказати менї добрийдень. Я часом нїчого не говорю дотичному панови, противно, сам кланяю ся наперед, щоби такого пана навчити чемности, бо прошу панів, менї лучало ся вже і таке, що я йду зі своєю панею під руку на прохід, а тут надходить знайомий пан з бюра, котрого моя пані з видження знає, тимчасом дотичний пан ледви зволить звернути на мене увагу, або нераз є на стільки некультурний, чи без виховання, що чекає, щоби я лишив хиба, ги-ги-ги, свою паню на боцї і йому перший вклонив ся. Прошу панів не сміяти ся, хоч я сам мушу тут сміяти ся, але це дуже сумно. Я служив при уланах в моїм Militärpass-ї мій капітан написав менї: „Solonmässiges Benehmen“ Momentan не маю його при собі, але як панове не вірите, то принесу з дому.

Урядники й студенти в цїм бюрі не показували охоти анї неохоти до тих слів. Кожний заховав студене лице і, буцїм не слухаючи, порпав ся в своїй роботї...

Скоропад зітхнув:

---

[1]) З польського, замість: „рапіе“, „мій пане“

— Ах, як-же менї остогидло і надоїло це прокляте багно!

Виймив тютюн, крутив папіроску за папіроскою, пальцї дрожали.

Студент Козубенко, рудавий, швайковатий з одним оком пса, другим гадини, піддер голову, пішов до Макама, вклонив ся і промовив голосом старого парубка:

— Пане шеф, я буду просити звільнення на годину на університет.

— Можете йти на мою відповідальність. Ви одні на цїле бюро переймаєте ся роботою, решта панове, навіть старші урядники, багателїзують собі мої упімнення і відтак я мушу пити за них від дирекції.

На ґзимсї церкви сидїла ворона. Скоропад вдивив ся в неї і думав:

— Як би то добре було перекинути ся вороною. Не потребує ходити до бюра, нїхто їй не має до розказу, не журить ся нїякими видатками, не має довгів, куди схоче, туди полетить... А ми тут, як у тої мачохи, що мала свої дїти тай сироти. Сиротам казала гарувати, а свої дармували. І що тамті придбали, те цї прогайнували. Настав Великдень, мачоха казала своїм дїтям сидїти в хатї, а сиротам дала волю. Вибїшили ся сїроми, з дива не могли вийти, яка то мачоха нараз стала добра. Буяли цїлий день і про їду забули. Вертають вечером голодні домів — нема що їсти, позїдали все мачошині дїти. Правлять у мачохи, а вона їм на те: „Гріх, каже, їсти по заходї сонця". Полягали біднята голодні. Так одні й другі звели ся, зійшли на пси. Сироти з нужди, а мачошині дїти через те, що не вміли працювати...

Було по 10-ій.

Голодні робітники за барометром шлунка снували ся бюрах, ішли за інстинктом і питали товаришів, чи є вже снїдання.

— Лабу собі відгризу, — сказав один з писарів.

Прийшла служниця з двома кошами й розглядала ся за вільним столом. Груба, присадковата, розкладала ринки зі шницлями, пирогами й полумисок дриглїв. День-у-день двигала через кільканайцять бюр ті коші, розкладала їх і складала і та робота очортїла їй до краю. Насупила ся і шпуряла по столї краяними куснями хлїба, ножами та вилками.

Молоді робітники найскорше гуртували ся коло кошів. Оглядали кусники хлїба в пальцях, вибирали котрий більший, так як їх батьки й дїди. Нахилювали ся над ринками й нюхали.

— Тота горівка брила через воду.

— Не шкодить; люди не свинї — випють.

— В сих дриглях все є: гребінь з когута і пазурі з кота, лише мяса нема!

— Також не вадить. Порядна свиня все зїсть.

Бувший Василіянин їв хлїб з вудженинoю і сказав:

— Ой, не вернуть ся вже ті лїта, як чоловік пас вівцї! Вилїзе бувало в банти, вкраде мамі гідний кусень сальця, настромить на шпичку, припече на вогнї, зїсть з коржем, напє ся води, а відтак підскочить собі, заграє в сопівку і заспіває з хлопцями:

„І я Гуцул і ти Гуцул, оба-смо Гуцули!“

Скоропадови лише налетїла думка про постанову: ратувати себе тим, щоби здержати ся від снїданків, але тепер погадав, що краще виратує ся при здоровлю і пішов до коша. Випив чарку горівки, зїв булку з платком шинки і сїв знов до столика. Тягнув всею

силою, як кінь під батогом, а далекий, спроневірений світ кликав, гремів на него: Кинь все, розторощ фахом голови та йди! Кримінал дасть тобі більшу свободу!

— Випю ще, — подумав і пішов до вознихи.

Сїв в регістратурі в темнім кутї при столику, на якім складали акти, похилив ся і попав в задуму. Горівка зачала скроботати його коло серця як дївчина.

— Може засвітити вам тут? — спитав молодий, непоказний чоловік і витягнув руку до електричної закрутки.

— Нї-нї, не треба. Я виджу в потемках.

Регістратура виглядала як вязниця. Цїлими днями витягали тут люди і закладали копами акти.

З далекого кута долїтав тихий спів:

— Ой, заплакали хлопцї-моло-о-дцї,
Ранним-ранком в неволї, в тюрмі!
— Не-ща-сли-ва на-ша до-ля, —

летїв голос з иншого кута.

Скоропад вслухав ся в серце туги і шептав:

— Терпіння, терпіння, терпіння... Ти одно у мене велике і могуче... Терпіння... терпіння... чорна кернице...

В півсвітлї боком до Скоропада присїв до стола молодий, стрункий товариш, що втїк з російської тюрми. Утомив ся і втопив очі перед себе. Не бачив нїчого, думки розбігли ся, почував тілько вагу втоми й нудьги. І швидко, наче відблиск далекої блискавки, тихий світ освітив память. Принадно промелькнула за ним ясна думка: „Як би то добре було, коли б отсе був у тюрмі!“ На цїй думцї піймав себе й отверезїв: Хиба-ж то була помилка, коли перед роком думав, що як би не було, а воля краща від неволї?.. Вийшло на те...

Скоропад вернув ся до свого віддїлу.

Заціпив зуби, стиснув кулак, в оці замерз блиск гордости і серця. Размахав ся знов до праці і тягнув, як би мав в ній втопити все горе. Бив числа на актах, стукав як кухар, що січе мясо й переглядав письма з своїх повітів. В однім стояло:

„Іван Сміх і Феська Гедз з Гуляйполя, розібрали хлїв".

Звязав рухи і думки, глянув довкола й мало не крикнув:

— Гей, ви всї! Чи знаєте, до якого великого дїла покликала мене судьба в службі народа!? — Вичеркнути розвалений хлїв!

На подвірю залунав дїточий голос і скрипка. Возний живо вихилив голову крізь вікно й нагнав бідаків. Дирекція заборонила музиці вступу на подвіря, щоби не перешкаджала в роботї.

По часї загомонїв дзвінок, на подвірю станув старий чоловік з дїтваком і розстелив килим. Цих нїхто не виганяв, вони не грали й не співали, лише показували свою штуку. Старий пхав довгу, сталеву шпаду крізь горло в жолудок, поїдав полумя, а дїтвак закладав сидячи ноги на потилицю, то лягав на животї і вигинав їх понад хребет аж до вух.

Макам глянув крізь вікно і сказав живо:

— Шкода, що нема тут полїцая; я зараз казав би арештувати того старого драба за те, що так мучить дитину!

Скоропад скінчив роботу, держав нумератку в руцї і вдивив ся в неї. В сталевім знарядї з деревляною ручкою, було сїм малих кружків на спільній оси. На березї кождого кружка виставало по десять чисел в порядку від 1 до 0. Перший кружок вибивав одиниці, другий десятки, третїй сотки, четвертий тисячі, семий

мілїони. Числа на першім кружку були найгірше позбивані й затовчені чорною мазею, числа на другім кружку також знищені, але числа соток менше, тисячок ще менше, а десяти тисячок і мілїонів цїлком чисті, а навіть круги, на яких обертали ся, поприсихали до себе через довшу пору так, що треба було придержувати кружок вищого порядку, або роздїлювати їх ножем. Чим з вищого ряду число, тим менше працювало і кружок, на якім вирізав його печаткар і відлила фабрика, цїлими місяцями не рухав ся з місця, був чистий і не робив нїчого. В природнім ряді чисел десятинної ладнї видїв Скоропад цїлий суспільний устрій. А преціньв сотках, тисячах і мілїонах були числа з тої самої матерії і того самого імени, що в одиницях і десятках.

На коридорі вів старий пан молодого, невидючого і дав йому знак пальцями в рамя. аби сїдав на лавку, а сам пішов до дальшого бюра. Темний музика сїв, підіймив в гору бліде, інтелїґентне лице й хотїв вичути, по котрім боцї вікно. Водив довго головою довкола, дотикав нїжними пальцями лавки й стїни, але не міг знайти тут світла. Вікна виходили на подвіря, коридор був сутїнний. Вдихав прозорими ніздрями, вони здрігали неспокійно перед пивничним воздухом. Вслухав ся в рух, шелест, стук і грубі голоси і вгадував, що це за світ. Раз здавало ся йому, що це фабрика циґаретів, то знов капелюхів, переплетня, пекарня? Нї. В хаосї гамору не було музичного почуття, слуху, акорду гармонії, серця, лише злоба. Двері скрипіли, заводили і дерли ся голосами тортурованих мучеників, то лопали й гримали бунтівничо. З ґімнастичної салї в подвірю долїтав писк і вереск. Були се семінаристки в свобідній забаві, але музика не знав сего. Виловлював по свому нерви молодої свободи, яка проявляла ся в звірячих гомонах

біганини і голосів і творив симфонію оргій в турецькім гаремі. Колиж вслухав ся в гомони і гамір та стук перед собою, мав вражіннє парні, горячки, праці нервів, якою править карність дому поправи і кримінальський дух примусової праці. З далека доходили до його вуха гомони підземної яскині, де простацьке коліно привалює груди, розбишацькі пальці давлять горло, людські голови розчереплюють ся об мур. З горячкових струй нервів, які пробивали ся до него крізь холодний, вогкий воздух, мав вражіннє, наче би сотню грудий привалила скеля і не давала їм відіхнути. Вони бояли ся навіть зітхнути. Як би ті груди зітхнули свідомо всї разом одним стогоном, одним полумям, то тріснула би скеля, розлетїли ся би мури. Тимчасом кожна грудь розбита стогне і плаче тайком в иншу пору і відси те підземеллє, пекло, Ахерон. Вчував ся в живчики того мерзенного життя, творив сінтезу з ярких, ворожих звуків, виловлював душу атмосфери і гóмонів, що вдаряли його чуйні змисли і прийшов до пересвідчення, що це сучасний сутич неволї хлїба, бюрократичний кримінал інтелїґентного пролєтаріяту під обухом єзуїтських старовірців.

Музика ошибав ся.

Бюрократичний чобіт не все і не всюди міг стоптати молоде життя. В деяких віддїлах панував лагідний спокій, згода вдач і настроїв. Бувало це тодї, коли праця не перетягала людської сили по-за межу і не гонила ними на зломаннє голови. Але таких віддїлів і днїв в „Народнїй Силї“ — мало.

У невидючої людини, в темряві її вражливої, суцїльної душі, криєть ся безмежна просторінь акордів, мельодій і буває часто, що звичайний, дрібний тон з дїточої співанки, не довший як одно зітхнення, панує

над хаосом понурої, акустичної простороннї, перелітає її білим птахом, ловить инші мотиви з темряви і творить несвідомо, півсонно нову пісню.

В тім дрібнім уривку тремтить нераз основа життя, лебедина пісня буття, — початок і конець скорбної свідомости.

Скільки-ж споминів, скільки слїз нераз, радости і смутку, скільки химер судьби вяже ся з одним тихим зїтхненнєм, з яким душа свою сердечну співанку сплїтає! Тай у нас видющих, кождому почуванню, кождій важнїйшій хвилині життя супроводить инша мелюдія. Як вийдемо на високу гору і глянемо на розлогий виднокруг, засїяний людським трудом і святинями, як дїточий світ ляльок, будить ся в нас відвічня мельодія над суєтою муравлиної боротьби і трудів. Сходимо в низини — оголомшує нас весело-смутний клекіт — але найсмутнїйша, найбільше щира і найкраща буде та мельодія, якої не суджено нам вчути, коли забуттє покриє нас вічною темрявою.

В гіпотечнім віддїлї старий мужик, Тягнибіда, заломив руки і сварив на свого сина, писаря в „Народнїй Силї".

— Чим-же я тебе дома буду дохторувати, чим тебе вигодую!? Та-ж тут нї дощ на тебе не паде, нї спека не пражить, нї дров тобі не кажуть рубати, нї цїпом молотити! Диви, які тут покої, а ти сидиш собі при столику як пан, тай лиш пером махаєш! Ех, коби я не слїпий — вмів писати, я би тобі показав! Днями і ночами сидїв би тут тай слухав панів тай дякував їм!

IV.

В шинку під „Храмавим Чортом“ сидїли при однім столї Немирич, Скоропад, Ярвич і розмовляли про відносини в „Народнїй Силї“.

Найкращий досвід і великий запас заміток в сїй справі мав Наум Ярвич. Він мало ходив на забави, мало говорив, але за те видїв багато і тепер в довіреннім гуртї обох товаришів оповідав про життє робучої громади в „Народнїй Силї“.

— Кожна людина в бідї добуває собі способу відповідно до своєї сили. Кожний хоче жити; а коли не може, то крутить, циганить, краде... Наші бідаки найбільше пробують ратувати свою долю при помочи жіноцтва і на тій дорозї пускають ся на всякі способи і штуки. Одні їздять по празниках, инші снують ся по балях, прогульках, проходах, кожний мріє про гарну, багату, просвічену й господарну дївчину. Тимчасом навіть до такої, що має леда марний гріш — для „писаря“ з „Народньої Сили“ вступ заборонений. А коли ще у котрої світить ся трохи личко, то мріє вона над двома лїтерами: *др* і виходить за чужинця, а наш брат спускає з багацтва і краси і бере дво- або одно- прикметникову чужинку. Взагалї персонал „Народньої Сили“, коли дїло йде про його добро, має серед нашої суспільности славу писарів-бідаків, коли-ж вирине яка громадянська, патріотична потреба, то тодї та сама суспільність звертаєть ся до тих писарів-бідаків як до зорганїзованої,

свідомої сили, з титулом до кожного з окрема: „Достойний Добродію!“ По думці загалу за такого „достойного добродія“ може вийти лише легкодушна „панна з ліпшого дому“ або сирота з любови. Писарям заборонила дирекція женити ся під загрозою виповідження служби, а що „чоловік не дерево“, тому для такого лишаєть ся до вибору бідна міщанка, служниця, або людина невідомого розбору. Бідаки побирають ся тайком і цілими літами чоловік вважається нежонатим, його жінка сестрою або господинею, з якою годі показувати ся прилюдно, це могло би впасти в очі ворогів, збудити підозріннє і викликати лихо. Між нашим і сумежним народом палає ненависть, на шпальтах газет побиваєть ся наших дівчат, які виходять за чужинців, окремо вийшла брошурка проти тих наших, що женять ся з чужинками. Виписано там про кокетерію, хитрість, підступ і захланну політику чужинок. Про стійність людини не рішає її душа, культура, тільки морока шовінізму і газетних кличів. З того баговиння витворив ся по обох боках прінціп, що ти, чоловіче, можеш взяти собі стовпа, який не зуміє чаю запарити, ґудзика пришити, ні двох слів злїпити до купи, але коли той стовп з того самого народа, то ти патріот. Иншими словами: „Не шукайте, соколики, жінок, лиш женіть ся з граматикою, а відбудуєте вітчину!“. Не виступаю проти прінціпу, тільки життєм орудує инша математика, ніж її учить школа. Пригадуєте собі, наших двох товаришів, один з них вже небіжчик, другому всміхаєть ся заведеннє божевільних. Оба були порядні, працьовиті і здібні люди, але в порі, коли запанувала шовінїстична морока, оба подуріли. Пригадуєте собі, як то раз зайшла була розмова про женитьбу зі своїми та чужими дівчатами й як покійник вистрілив словом: „Я волію нашу

повію, ніж чужинку дівчину!“ — „І я так само!“ відповів живучий кандидат на божевільного, чи самовбійника. Оба поженили ся в короткім часї. Другий взяв собі стару панну, багату попадянку, старшу від себе на кілька літ. Все в порядку. По якімсь часї оба почали розпивати ся, шукати відради в картах, влазити в довги, дуріти. Заходжу раз з полудня до покійника, підлога немита від сотворення світа, всюди дїточа одежа і всяке буторинне розкидане по долівцї, кінь міг би ногу зломити. Розхрістана дружина витягає до мене руку, як у вугляря, представляє ще свою матїр і просить до другого покою. Входжу до того другого покою, звитав ся з покійним товаришем і хочу відложити капелюх на софу — порохи нестирані від року, іду до крісла — порохів на палець, дивлю ся на стіл, весь стіл захляпаний всякими плинами і товщом і нїколи не мав на собі стирки. Я станув несвій, товариш повидів це, поблїд і вже не просив мене навіть сїдати, тільки я полагодив з ним дїло стоячи і вибіг з нехарства на вулицю. А пригадуєте собі, як він за парубоцьких часів любив охарність, який все чистенький був як з пуделка, як свіжо було все в його парубоцькій кімнатї. Дві баби гнили тепер у него в хатї і жерли його, а він втїкав з дому, пив і грав в карти, аж смерть визволила його з родинного огнища й тепла. А про долю другого також знаєте. Баба- запека, погань від світа, водила ся з ґімназистами, яких держала в себе, на пансіонї, а на чоловіка лазила з доносами до директорів і старших товаришів, потім звіяла ся і чекає, аж він згине, а вона загарбає по нїм емеритуру і буде далї сидїти на своїх тисячах і плюгавити ся до схочу. Хлопови доти пусте в голові, доки може, а бабі, доки живе. І як той хлописко тепер проживає, самі знаєте. Сам собі варить,

обшиває, пере, а по ночах виписує до неї аркушами сантіментально- божевільні листи, або заливає ся. Певна річ, що між чужинками находять ся також такі зразки але ходить головно про те, як дійсне життє дуже часто в яркий спосіб розминаєть ся з правилами й прінціпами. Инший приклад. Жінка одного з наших товаришів загаровуєть ся цілими днями, аж очі їй лізуть, ночами товче головою до машини, а її чоловік все в клопотах. Не дають йому належної платні, бо він оказує явно своє невдоволеннє з порядків в „Народній Силї" а його жінка чужинка, дїти говорять по чужому... Се знов инша жертва шовінїзму. А ті дїти. . Можуть з них бути злодії, драби, коби лише говорили по нашому. Вартість чоловіка становить його народність. Грайзлєрник навчає служницю: „У кого служиш? Уважай, щоб матїрної мови не забула!" І в хвилинї, коли сїльська дївчина забудеть ся над цим „великим словом", брат-патріот насипле їй стухлої муки, ошукає на вазї, підсуне фальшивий товар і між кілька яєць втрутить два зіпсовані. Коби форма, зміст може смердїти. Найбільша ганьба відповісти кому небудь в тій мові, в якій він запитав ся, а не в своїй. Пара людий з двох народностий може любити ся як Геро і Лєандер, але іде жінка на язики, коли важить ся говорити в товаристві чоловіка по свому, а жінчина рідня ображаєть ся, коли він заговорить до неї в своїй мові. Як дальші покоління будуть мати більше розуму, — то ледви, чи хто повірить в ці документи сучасної мудрости. Не газетний патріотизм збудує вітчину, лише шкаралупництво губить її. Одному з наших товаришів сказав секретар: „Буде чужинка їсти наш хлїб". Той відповів: „Багато вона того хлїба наїсть ся за 50 левів!"[1]) —

[1]) Карбованців.

„То все гарно, але що буде з дїтьми?“ Наш брат відповів: „Коли все гарно, то пощо бабі з лопатою забігати, як корові теля ще десь?“.

В наші фінансові інституції напихають ся на чільні місця люди зі студіями і патентами, які в кождій хвилинї можуть дістати державну службу, або осїсти на самостійнім становищи, але їм тут лїпше. Буває часто, що студії і патенти тих людий не мають нїчого спільного з фінансово-економічним званнєм ні дїловодством, буває також, що на директорів ідуть емерити, професори зоольогії і ботанїки, є одна інституція, що має більше директорів ніж робітничого персоналу, але для фахових людий і для тих, що нїде инде не можуть рушити ся, умовини в своїй інституції дуже обмежені і тяжкі. Через шовінїстичну язву не можуть вони дістати місця між чужими, а свої знають це і добивають їх в наших сутичах. Але вертаю до річи.

Між робітниками „Народньої Сили“ є багато практичних людий, а їх прінціп такий: „Маю женити ся з ким будь, волїю жити свобідно як птах. Нема дурних, брати голе колїно і клопоти на здорову голову. Зрештою чоловік не коровячий хвіст, аби і т. д. При таких кріпких пробуєть ся всяких способів: анонсів, рожевих листів, женихання. Горе дївчинї, яка бере ті штуки в добрій вірі. Не одна молода людина зломила ся, не одна знайшла вихід в розчинї сїрників. Студент, той з одним оком пса, а другим гадини, ще в 8-й гімназійній натягнув легковірного редактора головного орґану на публичну складку, прорізав гроші в карти, потім завязав зносини з одною дївчиною, витягнув у неї віно до останнього гроша, а відтак покинув її. Дївчина втопила ся з розпуки. У мене є з десять листів від незнайомих дївчат з тяжкими скаргами на деяких наших товаришів. Ви

навіть не повірили би і не догадали ся, як не на одного, на око спокійного і статочного товариша плаче дівчина, що він дурив її кілька літ обіцянками, їздив, здирав родичів видатками й гостинами, забрав від неї на конто женитьби в ріжних квотах поважну суму, потім покинув, а бідна дівчина просить тепер, щоби я вплинув на свого товариша, аби звернув хоч віно, яке забрав в готових грошах. Раз прийшла одна до дирекції з дитиною. Як би перевів спис схожих прикладів, то не один застановив ся би над тим, котра праця пильнійша: чи залізничі білєти в рідній мові, чи вичищеннє гною з власної стайні.

Це перша серія способів. Перейду тепер до инших, більше помислових, на доказ, як далеко стоїть наше життя від газетних кличів, суспільних прінціпів і патріотичної моралї.

Оден з наших товаришів, той „лїпшої марки", має цей звичай, що набирає на борг всього, що тільки дається ся: почавши від килимів, скінчивши на папіросах, але не платить, не має чим. Старшого дїтвака не має відки давати до школи, за те цїлими днями лїтом і зимою гонить ним за борошном, пів милї за тютюном, усе на борг. Навіть у цирулика бритвається ся і стриже на борг. Оноді продав одному з наших писарів ровер за 100 корон. Взяв гроші, а ровер мав відіслати. Того самого дня взяв він той ровер і продав кому иншому за 50 корон. Писар мусїв мовчати, бо той, що продав йому ровер — його начальник.

Ще инші способи ратунку в бідї, се Жиди-лихварі. Кождий з них чекає вже в дни виплати під брамою. „Негоціянт" дає що місяця для святого спокою лева, два, на цигаро, на вино. Так дає лїтами, довг стоїть цїлий а 50% стягнений при виплатї. Про сих лихварів

кружать всякі анекдоти. „Як пан Піпілєвич потребував гроший, то він знав, де Гандель сидить. Пішов аж на десяту вулицю, потрудив ся аж на третїй поверх, про здоровля жінку запитав, з найменшою дитиною побалакав, а як лише взяв гроші, то все забув. Ну-у, як той кіт має тепер прийти до сего мішка?“.

Були деякі, що пробували иншого способу. Ішли до инших товариств в комітети, в дирекцію, або й на вечірні години. Помагали собі при грошевих справах доти, доки не викрило ся. Про одного такого директора появила ся стаття в ґазетї п. н. „Дефравдація 10 000 корон!“ Бідака злїтав до ночі всї трафіки в містї і викупив цїлий наклад. Потім пустив ся він на такий спосіб: дав до часописий оповістку, що здоровий, пристойний мужчина в силї віку бажає познайомити ся з панною, або бездїтною женщиною. На се дістав шістьдесять листів. Розуміють ся „poste restante“. Ті жіночі листи — але про них колись иншим разом. „Що-ж зробили би ви в тім разї, — спитав я нашого товариша, — коли така дївчина, чи женщина довідала ся би, що ви жонаті і зажадала звороту своїх гроший?“ На це відповів він: „Коротка справа, я загрозив би, що зроблю скандал і виявлю, що вона мала зносини зі мною“.

Ярвич сербнув глот вина і говорив далї.

— Так більше менше радять собі батьки, а тепер перейдїм до дїтий. Молодша наша братія, так само як старша, дїлить ся на дві категорії: на багатих і бідних. Всї працюють в патріотичних умовинах з тою тільки ріжницею, що одні, почавши від писаря, маніпулянтки, а скінчивши на найстарших урядниках, рабують постійно

цїлими лїтами своїх батьків і живуть на ласцї своєї, чи жінчиної родини, инші, що не мають засібних батьків, нї рідні, промишляють як уміють.

— Прошу вас, — перебив Немирич, — чи дирекція нїчого про це не знає? Як вона дивить ся на такі річи?

— Я надіяв ся, що хтось з вас поставить це неглибоке питанне, але виджу, що зачинаєте розуміти, де криють ся пружини. Дирекція дбає передовсїм про себе, потім звертає тільки увагу на видатність праці робітників. Це зовсїм природне. Всякі сантіментальні мрії, що котра нибудь дирекція думає над долею робітника, мають тут стільки стійности.? Робити добре, це так само велика штука і небезпека, як робити зле. Коли чоловік робить добре, може легко наразити ся на підозріннє злих замислів, а коли те добро не видасть овочів для всїх, то добродїй стягне на себе злобу, ненависть і кару так як за злочин. Божественним приміром на це — Христос. Але до річи. Начальний директор „Народньої Сили“ казав собі предложити виказ платень. Взяв ся за голову, лють пірвала його, коли побачив, що багато робітників дістає по потрученнях на руку ледви по кільканайцять корон, деякі мають навіть доплачувати до каси. Завізвав їх до себе, випсьочив і виповів місця. Инші робітники, яких обминуло лихо, взяли собі ту науку до голови і кожний розум шукав способу. Одні спроваджують лєксикон за стокількадесять левів на рати і продають його зараз за 20—30 левів в антикварнях, инші не платять за харч і випроваджують ся від одної господинї до другої — нічю крізь вікно. Деяка прийде зі скаргою до дирекції, тодї зачинають ся протоколи, стягання довгів з платнї і „Laufpass“. Другі взяли знов з цього науку і йдуть

на стравунок до возних. З-разу за готівку, потім на борг. Возні не можуть скаржити, бо дирекція заборонила їм кредитувати. Инші набірають снїданки на нову монету, а в книжці записують на стару, себ-то на половину меньше, оперують почтові марки, набірають білєтів на всякі народні цїли і книжок в розпродаж, а инші натягають старших товаришів на ручительські підписи. Жертви не оглядають божого світа, лїтерати замлївають далї на борщи і мамалидзї, а добродушні товариші сплачують кондикти. Найбільше кондиктів сплачують наші за тих товаришів, що покинули банк і пішли на державну службу, або на самостійні становища. „Ми з людий робимо панів, а вони з нас жебраків“ — кажуть ручителї. Так бідаки натягають бідаків, а інституція розвиваєть ся. На верхах патріотизм, народня сила, а в середині свій свого рабує і засилює йому стричок на шию. Деякий радить собі ще тим способом: має товариша поза „Народньою Силою“, той захорує, наш дає йому книжочку Каси хорих, потім фальшує підпис секретаря на лїкарській посвідцї й оба дїлять ся підмогою. Тамтого місяця оден ученик покидав „Народню Силу“ і мав вернути ся на село та приготовити ся до матури. Обчислив платню: не вистає на покриттє довгів, нї на дорогу. Пише поданнє до дирекції, просить „звільнити його від працї й удїлити ласкаво“ якусь квоту за пополудневі години „на закупно книжок до науки“. Кличе його секретар і питає, кілько будуть коштувати ті книжки?

— „Трийцять корон“, — відповів ученик.

— „Принесїть ті книжки враз з книгарським рахунком, то виплатимо вам“. Вертає ученик до секретаря з книгарським помічником і двигає пів копи книжок на шнурі. Секретар підписує квіт до каси, помічник

бере 30 корон, виходить, віддає в сінях ученикови 26 корон, собі за труд бере 4 корони і вертає з книжками до книгарні. Недавно пішла чутка по бюрах, що одии товариш, технік заходив на вечерю до ресторану в публичнім огороді все тоді, коли було багато гостий. Повечерявши як слід, все забував платити і виходив, аж оноді прицупнули його кельнери, потурбували, віддали на поліцію і справа опинила ся в судї. „Не знаєте, по чому пиво в мійськім огородї?“ — питають його тепер товариші в бюрі. Він червонїє, мовчить, або виминає відповідь, а ті печуть його цїлими днями, як би їх наймив.

Не кожний робітник може взяти ся до котрого небудь з тих способів. Багато є таких, що волїють крайну нужду, нїж пробувати нечесної дороги. Знаєте, що для одного старшого товариша зробили ми оноді складку, крім того для двох молодших підписали позичку в числї кільканацяти люда. Инші порадили ся між собою і випросили у старших, щоби ті ладили два викази: оден дїйсний, з відчисленнями для каси, другий без потручень — для дирекції. По якімсь часї начальний директор зажадав знов виказу, переглянув його і всміхнув ся: „О, наука не пішла в лїс! Прогнало ся кількох легкодухів, для яких пенсія була за мала і не могли вижити з неї, а тепер аж любо подивити ся! Чому ці не нарікають, чому для них вистарчає!?“

Один бюровий равлик мав у нас 40 левів платнї і, розуміють ся, не міг вижити з неї. Перед двома лїтами вистарчала йому, але в міру як підростала дорожнеча, він влазив у довги. Одного вечера купив за дві шістки білєт на концерт в музичнім товаристві. На вікнї за навісою стояла склянка. Пригадав собі, що дома нема чим напити ся води і вкрав склянку. Від

тої пори настала в нїм зміна. Крадїж затроїла його, він привик до неї, як дївчина до упадку. В хатї найшов ся згодом ручник і лямпа. Від часу до часу приносив вечерами поліна під загорткою. В каварнї стягнув парасоль, відтяв ручку і наложив иншу, аби змінити вигляд, иншим разом заміняв свій старий капелюх за новий і вкрав кальоші. Тими дрібницями не запоміг себе. Працював в лїквідатурі при касї. Висїло там кілька бляшаних пушок на добродїйні цїли. Часто приходив сам на вечірні години до бюра — начальник і директор ставляли його всїм иншим за приклад — а він „інкасував" з патріотичних пушок. Від каси дїлило його лиш заввишки в пояс, а столик касієра з підручною касою стояв напроти його бюрка. Та каса містила ся в деревляній скринцї і в урядових годинах була отверта. Були там всякі монети й банкноти. Покуса близька, біда ще близша. Наш брат суятив ночами, качав ся з боку на бік, в закутинах мізку точила думка як червак. Врештї найшов спосіб: помазати конець лїнії ґумою й як лише касієр вийде, витягнути її на перший лїпший банкнот. Каса замикає ся вечером, касієр міг через ошибку виплатити сторонї за багато, всяке підозріннє виключене, одна—дві десятки можуть поратувати чоловіка. Пополудни стрінув ся із знайомим урядником з провінції. Той дав йому сто корон і просив, аби сей заплатив за него векселеву рату в „Народнїй Силї". Наш брат виставив в бюрі на другий день асиґнату на 100 корон, затягнув в книгах, вичеркнув рату, асиґнату всунув між попередні днї, а грошї сховав в кишеню. Контрольна комісія трьома наворотами слїпала, шукала і не могла знайти. Клясичний висказ касієра: „Побрана готівка не вплинула до каси"— перейшов потім в анекдоту. Справа виявила ся що-йно

недавно, по девятьох місяцях, але на просьбу рідні виновника й його жінки дирекція справу закрила і вистарала ся для него посаду в иншій фінансовій інституції.

В гіпотечнім віддїлї був инший панич. Студент прав, світило, перший робітник — начальник і директор ставляли його всїм иншим за приклад — а він вечерами затягав в стемплеву книгу зі сплачених скриптів бувших довжників, фальшував при них підпис ревідента і на другий день фасував з каси стемплї. Потім відпродував ті стемплї в трафіцї,[1]) часть гроший брав на свої потреби, а решту складав на щадничу книжку в чужій касї. Так робив з півтора року і був би робив далї, аж оден з директорів зачав переглядати річний звіт і впало йому в око, що минувшими лїтами сума виплачених позичок була більше-менше схожа з останнїм роком, а стемплеві видатки були в яркій ріжницї з теперішньою сумою. Поволи за тим слїдом викрила ся в останнїх днях плянова, постійна крадїж близько на суму 10000 корон. „Світило і примір персоналу“ покликали до дирекції і він признав ся без довгих короводів. Передав щадничу книжочку на дві тисячі, на решту підписав реверс і буде сплачувати ратами. Відїхав недавно на провінцію до родичів, дирекція переписує ся з ним і задержує справу в тайнї, „щоби молодому чоловікови не псувати карієрий будуччини.

Звертаю на це вашу увагу. Є це на другім примірі характеристична обставина з боку наших верховодів. Недавно став ся ще третїй цїкавий факт. В иншій фінансово-економічній інституції оден з протеґованих украв кількадесять тисяч і дістав ще урльоп — на виїзд в Америку. Чужі часописи підіймили цей факт, а наш

[1]) Крамниця, де продають тютюн і почтові марки.

орган станув в обороні злодія. В тім самім числї того органу була „критика“ збірки поезій одного з наших молодих поетів, а що поет є ще гімназійним вчителем, був там і притик до його становища в тій формі, що мовляв, його поезія псує шкільну молодїж. Ту „критику“ написав молодший чоловік, також гімназійний вчитель, а в кілька днїв пізнїйше покликав поета шкільний радник, чужинець і сказав: „Маєте тут донос, що своїми творами деморалїзуєте молодїж. Я не звертаю уваги на це письмо підлої руки, але видно, дуже зле мусить бути серед вашої суспільности, коли аж такими способами оден другому видирає хлїб з горла“.

— Затямте, товариші, цю обставину, вона послужить нам в недалекім часї до нових досвідів.

Скоропад перебив:

От-то, як би наш полїтичний ворог знав те все!

— З котрого-б боку він і був, то нїчим йому тут тїшити ся. Наша вітчина скінчила народню школу, переживає тепер гімназійні часи і наслїдує від сусїдних народів на разї те, що найгірше.

— Прошу вас, — спитав Немирич, — чи то все, що ви нам тут оповіли?

— Нї, це лиш основа тих подій, які мають стати ся в недалекій будуччинї.

— А не дало би ся нинї вдарити всею силою і вбити лихо, поки ще час?

— Нї, на це нема тепер нїякого способу, нїякої ради, нїякої дороги і всякий крок нинї не довів би до нїякого успіху. Коли-б я тепер пробував вихіснувати свої спостереження, то це виглядало би на зависть, особисту месть. Тимчасом односторонна й уперта ди-

рекція як той ледачий цирулик заліплює боляк пластрами, а сукровиця точить орґанізм в середині. Зло і бруд так само вічні як краса й добро.

На росхіднім спитав Немирич.

— Як ви відносите ся до тих всїх прояв життя, які слїдите в своїй мандрівці?

— Все з любовю.

— Дивний з вас чоловік, — втрутив Скоропад.

— Що-ж дивного, що терплю инакше, нїж той наш товариш в хвилинї, коли добував лепти з патріотичних пушок, або директор, коли переглядав виказ платень?

Розпрощав ся і пішов в свою путь.

Оба товариші стояли і глядїли за ним.

Ішов похилений, затоплений в думках. Дивне вражіння будила цїла постать. Скоропад торкнув Немирича в рамя.

— Диви, куди повернув, він там преціньне мешкає.

Оба товариші пішли за ним. Западав вечір. На огороді коло заведення невидющих заглянув останнїй промінь, продирав ся крізь верховіттє старого кленя, падав на бік альтани, покритої листатим вином і творив ясний, весельчаний кружок вечірнього прощання. Гурток комарів грав ще в тім весельчанім кружку. Їх крильця мінили ся золотою порошиною.

Ярвич стояв на огороді коло альтани і вдивив ся в танок комарів в дуговім промінню заходу.

V.

Лев Юдейський, Тома Палій, Іван Ришкунда і кількох инших старших урядників зійшли ся в комнатї кореспондента Петра Байди.

Юдейський гладив неспокійно бороду й говорив тремким голосом:

— Бійте ся Бога, панове, радьмо що! Така біда і нужда між нами від найстаршого урядника до наймолодшого писаря, що годї видержати довше! Просто ніж кождому о-так на горлї! Хиба будемо по одному вішати ся й стріляти, або підемо красти! Зближаєть ся десятилїттє „Народньої Сили“, інституція росте як з води, обертає мілїонами, а ми крайні жебраки! Та-же наші жінки й дїти голї й босї й їсти не мають що! Може би ми з нагоди цього десятилїття нашої кровавої працї подали яку просьбу до Надзірної Ради... Радьмо, може хто з панів піддасть який инший плян.

Байда слухав, скубав вус, врештї спитав:

— Ти вже скінчив своє?

Юдейський схвилював раменами і цїлим собою:

— Та, та я не маю тут що більше говорити, бо ми всї прецї знаємо.

— Нї, — перебив Байда, — я лише питаю ся, чи ти вже виладував все, що мав на серцї? Скажи: „так“, або „нї“.

— Ну, та так, нехай буде так. Не маєш чого злостити ся.

— Зовсїм не злощу ся, тільки я нервовий.

— Ми тут всї ще гірше нервові.

— От-же тепер я вам ще раз, мої панове, повторю те саме, що вже від лїт казав, що всякі слова, всяке балаканнє, всякі ради і наради — псови на чоботи, доки не будемо мати власної орґанїзації. Панове всї тут присутні і неприсутні були від лїт нераз свідками, як я предкладав всякі проєкти, пляни, статути, а що не хотїли мене слухати і піддержати справи в оборонї своєї шкіри, лише кожний пішов люзом, то терпіть тепер. Я по-за тим, що сказав, не маю нїякої ради. Признаю, що є зле і буде ще гірше, але я тому преці не винен!

Юдейський сказав:

— Та, та бо ти береш зараз все нервово, а тут нема що довго диспутувати, тільки врадьмо, чи маємо зладити письмо до Ради, чи нї.

Байда відповів:

— Та коли тобі ходить лиш про саме письмо, то візьми і напиши, а хосен з того буде такий самий як досї.

Ришкунда обізвав ся:

— Саме письмо — für die Katz. Ми вже маємо добрий досвід від лїт, що всї наші петиції йшли до коша. Я радив би таке, не знаю лише, чи всї инші панове згодять ся на це, щоби зладити письмо в як найлагіднїйшім тонї, представити ясно і річево всї наші жадання, потім відбити його на лїтоґрафії і перед засїданнєм — бо всї наші патріоти відомі лїнюхи і незнайки, — вткнути кождому членови Ради оден примірник в лапу.

— Я не маю нїчо проти того, — сказав Байда, — ільки додав би ще від себе одно, а саме відповідно до слів пана товариша, що до вдачі наших патріотів, — щоби ту просьбу вручила кождому з членів Ради особисто вибрана з поміж нас делєгація старших і поважних урядників і представила устно наш незавидний стан, переповіла коротко зміст просьби, а врешті ще окремо іменем всеї братії „Народньої Сили“ прохала кожнього патріота, щоби він нашої справи не заспав, тільки бодай в останнїй хвилї, коли вже буде їхати на засїданнє, зволив ласкаво бодай оком кинути до нашого подання і пригадати собі його зміст. Инакше цїлий наш труд і всякі надії знов лишать ся без найменшого успіху.

Всї урядники згодили ся на цей плян, вибрали в делєгацію: Ришкунду, Байду й Юдейського і зложили ся на дорогу.

На другий день була готова, заосмотрена власноручними підписами всїх урядників, отся просьба:

„Висока Радо!

Наш Банк „Народня Сила“ кінчить цього року 10 лїт свого істнування. А кінчить його світло на славу народа, величаво кріпкий у підвалинах, багатий довірєм і звісний своєю небувалою точністю.

Наш народ може гордити ся своїм небувалим дїлом, може гордити ся тими будівничими, патріотами-основатєлями, а ті можуть величати ся вибором управи товариства, як також вишколеними нею робітниками.

Ті то робітники звертають ся нинї з нагоди 10-лїтнього істнування банку до Високої Ради з уклінними просьбами, котрих прихильне полагодження привело би будь тревале поліпшенна нашої долї і наших родин, будьто хвилеву підмогу на памятку

праці і ювилею банку, будьто признання нам певних прав, котрими ми по нашій неміродайній гадці повинні би бути наділені".

Ця просьба на три повні аркуші представляла в девяти обширних точках та в додатковім, рахунковім шематї незавидний стан робітників „Народньої Сили" і жадала: реґуляції платень, унормовання ранг і поборів при 3-ох і 5-ти літніх додатках, підвисшення мешкального додатку, іменування практикантів по приписанім речинци сталими урядниками, удїлювання підмоги в часї свят і нового року, установлення емеритального фонду та признання провізоричних літ служби, вибору в видїл емеритального фонду відпоручників з поміж персоналу, далї жадала та просьба відпусток для поратования здоровля, недїльного відпочинку, надзвичайного ювилейного відпочинку, надзвичайного ювелейного датку для всїх робітників і кінчила ся так:

„Представивши ті наші петиції, заносимо горячу просьбу до Високої Ради ласкаво взяти під увагу і прихильно полагодити її. Вся наша надія привязана до цього засїдання Високої Ради під ту торжественну хвилю 10-лїтнього істнування „Народньої Сили", а ми далї будемо працювати для добра і слави нашого банку й його управи, кріпкі вірою, що наша доля в руках своїх, не чужих людий".

Три делеґати вгорнули ся в чорні одяги і сказали Тарадаєви, щоби повідомив їх, коли будуть могли піти до дирекції...

Начальний директор, др. Шуліковський, був се виїмковий, незвичайний чоловік. Перше вражіннє, яке робив на людях, було дивне і так помотане, що навіть по довшім часї тяжко було витворити собі докладний образ. Коли стояти коло него, виглядав він середнього

росту, подаліїк, на вулиці виглядав значно висший. Худа постать, голова перехилена на правий бік, широке, брите, смагляво-хоровите лице, густа, коротка чуприна, приплесканий, мясистий ніс, груба, нерівна долїшня губа, плохий вус, спущений кінчиками в долину, широке чоло, синяві, студені очі, і металїчно-різкий, хвилинами в низшій скалї дряхлий, старечий голос. Була це фізіономія і вдача, зложена з чужих, литовських первнїв. Його поведення заголомшувало своїм впливом, магнетизувало, відражало, то притягало не лише підчинених, своїх, але навіть чужих, незалежних людий. Словом вмів він грати і кермувати людьми в одну мить, як йому лише впало до вподоби. Походило це з його незвичайної зручности, рішучого поведення, бистрого, проворного змислу і просто шаленої памяти. Не мав здоровля, але так був витревалий в трудї до останнього віддиху, як би лише з того способу черпав своє здоровля і силу і відси походила його непохитна певність і нїчим непокорима свідомість самого себе.

В канцелярію війшов священник і представив ся. Шулїковський вповів живо:

— А, знаю, всечеснійший певно в тій справі ще з перед двох лїт?

— Нї, нема ще й року, — перебив священник.

— Минуло вже два роки, отче добродію. Останнє письмо вислали ми, не пригадую собі вже докладно, 15-го, чи 25 марта і не дістали нїякої відповіди, отже відложили її ad acta.

— Нї, — опирав ся священник, — я, на скільки собі пригадаю, вислав таки зараз потім відповідь, а кромі того, здаєть ся менї, нї, таки певно, запитував панів ще недавно, тому кілька місяців.

— І не дістали, отче-добродію, ніякої відповіди від нас?

— Жадної, пане директоре. Саме це здивувало мене і длятого я тут нині сам особисто при нагоді прийшов довідати ся.

Директор порухав ся нервово.

— Це не може бути, отче-добродію! Прошу ласкаво сїдати, я зараз, п-ні, розслїджу цїлу справу. Прошу...

Шуліковський подав священникови папіроску і задзвонив. Вбіг Тарадай з витріщеними, синявими очима і розхиленими, довгими руками як шимпанс.

— Піди до регістратури і зажадай від пана Білецького акти отця Сивенького, число, на скільки собі пригадую 1 006 972.

Священник почув це й ухам не вірив. Счудував ся і глядів здивований на директора.

По хвилї прибіг засапаний Тарадай і принїс акти. Шуліковський взяв їх і сїв коло священника.

— О, прошу, число те саме: 1 006 972. О, прошу: останнє письмо від отця-добродія наспіло до нас 15-го марта, тому два роки і того самого дня дали ми відповідь, о, ось де копія, а 25-го запитували ми ще додатково карткою і на це є друга копія, але від отця-добродія не дістали вже жадної відповіди.

Священник глядів на директора й потакував півголосом:

— Так, так, дійсно так було. Тепер пригадую собі докладно все. Це помішала менї зовсім инша справа, в якій писав я до консисторії.

Священник пішов, по нім зявив ся, червоновидий, молодий панок в кальошах, пальтї і з грубою палицею в руках.

— Пан Лопух з Передриміхів? — спитав директор, простягаючи до панка два студені пальці.

— Так прошу, — вповів з провінціональним, широким усміхом Лопух. — А пан директор відки мене знають?

— Тому пять літ були ви на зборах „Народньої Сили".

— Го-го-го! Я вже сам забув, а пан директор памятають! Тай стільки народу було тоді. Але я преціньне проголошував жадної бесіди, отже дивно менї, як пан директор могли так затямити собі мене.

— Ви мали повновласть з двох громад і зараз таки рано на вступі представили ся менї.

— Ага, так, так, так!!

— А з чим ви нині приходите?

— Іду в Америку і прошу всякі письма до мене посилати тимчасом на руки мого батька.

— На довго їдете?

— На разї ще не знаю, але найдовше забавлю там рік.

— Добре робите. Там культурний народ; можна багато навчити ся... Там пр. до покоїв, сальонів і канцелярій не входить ся в калошах і в пальтї. Сего у нас не перестерігаєть ся, але Американцї уважають на всякі форми. То добре, будемо на разї висилати всякі листи на руки батька, а ви нам потім відти подасьте свою адресу.

— Так, прошу. Моє поважаннє.

— Поважаннє, щасливої подорожи і добрих успіхів в новім світї, — сказав директор і простягнув знов свої два студені пальцї.

Делєґати опинили ся в передпокою й оглядали свій вигляд. З дирекційної канцелярії долїтав крик

схожий до дренькоту збитого горшка, то до бзику шершеня в пляшці, то знов до голосу дикої баби в горосї.

— Я ту банду розжену! Це самі лїнюхи й нероби! Жидиків найму собі і старі панни!

По часї вийшов Скоропад, блїдний, руки дрожали.

Байда скубав вус і зачав вагувати ся.

— Може би тепер не йти, а зачекати, аж він охолоне?

Два другі делєґати стояли нерішені. Врештї Байда махнув рукою і шепнув:

— Та що нас обходить, чи він розположений тепер, чи нї.

Застукав і втворив двері, за ним пішли оба товариші. Станули коло порога, директор був затоплений в актах і не звертав на присутних уваги, доперва опісля глянув на них уважно з підлїба, подумав хвильку, врештї спитав:

— Що собі панове желаєте?

Байда в коротких словах представив цїль і подав письмо з проханнєм, щоби світла дирекція від себе поперла жадання робітників.

Директор оглянув всїх трьох від ніг до голови і всміхнув ся сердито.

— Що ви, панове, якісь тут комедії виправляєте і забираєте менї і собі дорогий час!

Делєґати вклонили ся і вийшли. Байда був на передї. В другім віддїлї за порогом станув, викинув руку в гору, розстрілив пальцї і зашипів з глибини горла до обох товаришів:

— Діявол! Льомброзівський тип!!

VI.

Другий директор, синдик „Народньої Сили“, др. Моторний, ішов живо з якимсь звичайним панком через ліквідатуру, задержав ся і сказав півголосом:

— Заждіть тут хвилинку, я вперед загляну, в якім пан др. Шуліковський гуморі, а потім доперва будемо знати, чи говорити з ним нині, чи відложити ту справу на пізнійше.

Панок зачекав, др. Моторний пігнав в канцелярію. По кількох хвилинах вийшов без пальта й сказав:

— Нині не дасть ся нїчого зробити, але я буду старати ся у відповідну хвилину натякнути про справу, а опісля повідомимо вас письмом.

За Моторним прийшов третїй директор, Любаска. Оба сидїли в головній канцелярії, Шуліковський стояв в бічній, при пульті і перечитував просьбу робітників. Моторний сидїв за бюрком Шуліковського. Середнього росту і віку, кремезний, здоровий як горіх, зі стриженим, темним заростом і майже молодецьки румяним лицем, глядїв бистро невеликими, синїми очима і довбав нетерпеливо в ніхтях. Любив пристрасно спів і дївчата, попадав легко в гнїв і тодї міг перикричати млин, але по короткім часї втихомирював ся, випускав бурю з памяти, а завзятість і помста була чужа для него. Шибав собою від досвітка до пізньої ночі, не спізнив жадної години, жадного засїдання, зборів, нї жадного патріотичного свята нї забави. По цїлоденнім трудї

і шибанню, переспівував нераз вечір в хорі, а ніч перетанцьовував з усею жінотою, яка лише була на салї. Був олицетвореннєм вулканїчної енергії і здоровля, одним з найкращих типів не лиш в „Народній Силї", але серед цїлого громадянства.

Писар Тягнибіда внїс жмут кореспонденцій враз з актами і поклав перед ним на бюрку.

— Мілїонпятьсоттисяч разів казав я вже вам, пане Тягнибіда, щоби давали менї листи можливо як найскорше, а ви все забуваєте про те. Сиджу тут вже десять годин і не знаю з нудьги, що почати з собою.

Шулїковський вийшов з бічної комнати, з просьбою робітників, закурив папіроску і сказав:

— Маємо свіжий клопіт, мої панове.

— Що знов за клопіт? — спитав Моторний чистим голосом, за яким тремтїв мужеський, барітоновий відгомін.

Директор Любаска, високий, замашний, сивий мужчина, сидїв за довжезним, зеленим столом по-при стїну, підіймив в гору лице і глядїв на Шулїковського з по-за зелених окулярів, а цей говорив:

— Вічно тим нашим людям недогода! Вічно просять, вічно чогось жебрають. Я ночий не досипляю, не знаю, як вийти на лад, як постягати кінцї до купи, а ті нероби нїчого не знають, лише дай і дай і дай!

— Та може тут нема що так дуже на високу скалю брати собі до серця, — вповів спокійно Моторний, підписуючи лист.

По лицї Шулїковського мигнула хора краска.

— Дивую ся, мій коханий, як можеш так говорити. Преціньо знаєшь, що цїла наша Надзірна Рада, з дуже малими виїмками, се панове цїлком необзнайомлені з внутрішнїм дїловодством, анї з нашими плянами, анї

взагалї з справами „Народньої Сили“ і готові подумати, що тим людям дїєть ся тут кривда, що я одного з другим силоміць держу і ми пасемо ся їх працею.

Моторний відложив перо і спитав:

— О що-ж там ходить? Подали може письмо? Хто й яке?

— Та-ж цїла депутація тут була, вистроєна en gala, здаєть ся менї, щось пять, чи шість мужа, ще хибувало, щоби були якого гофрата, або мінїстра без теки взяли зі собою! І подали осьде письмо щось на кільканайцять аркушевих сторін з всякими жалями, закидами супроти нас і жаданнями.

Моторний випав з терпцю.

— Не знаю, які там закиди можуть нам наші панове робити але тут проста рада була: втворити двері, взяти одного з другим за обшивку і ногою!

Зібрав ся і вже при дверях сказав:

— Я кваплю ся, за годину прийду, а ти лиши менї те письмо на бюрку. Servus!

Шулїковський сїв на місце Моторного і вповів з усміхом до себе, підписуючи акт:

— Цїкавий спосіб трактованя справи.

Любаска мовчав цїлий час. Розпер ся вигідно в фотелї, глядїв перед себе так, що лише умова увага була скупчена, але очі крім просторони не видїли жадного предмету, в обличю панував спокій з легким відтїнком обережного, студеного усміху, так що з виразу не можна було пізнати, по чиїм боцї стоїть теперь цей чоловік: чи за Шулїковським, чи за Моторним, чи за робітниками. Один лише Шулїковський і то тілько в цїй хвилині знав думку сего чоловіка. Він глядїв на него з усміхом і подав йому письмо.

— Прошу, пане товаришу, може вас зацїкавить...

— Дякую, я менше-більше догадую ся, який тут може бути змість... Осередна точка — десятиліття „Народньої Сили“ по-за тим нїчо особлившого понад всї дотеперішнї письма того рода.

Шулїковський потакував легко головою, йому мигнула знов думка про проворність Любаски, всміхнув ся і чекав, що той скаже далї; це було найважнїйше. Любаска не змінив свого поставлення в фотелї, тільки витягнув руку на столї, пробував в пальцях, скілько аркушів обіймала просьба і, не дивлячи ся на неї, відвернув лице і говорив спокійним, поважним тоном. Поза легко хрипким голосом тремтїв далекий відгомін притаєного мявкоту.

Пан меценас Моторний дїйсно не орієнтуєть ся в справі. Він молодий, має всї фізичні й матеріяльні засоби й йому, так сказати-б, не дуже й залежить на „Народнїй Силї“. Я не хочу тут сказати, що він не старає ть ся для „Народньої Сили“ — ховай Боже, прошу мене зле не зрозуміти, навпаки, він має більше енергії від неодного молодика, але, як кажу, він без „Народньої Сили“ міг би зовсїм обійти ся. Инакше має ся річ з чоловіком, який тут своє здоровлє лишив, свій найкращий, молодий вік збавив, тряс ся над тою інституцією як над власною дитиною, що кажу? За мало, — свої власні дїти, свої родинні обовязки посвятив для „Народної Сили“, для того чоловіка, таке собі на око малозначне письмо і то ще при кожній важнїйшій нагоді є проти —

— Так, так пане товаришу, тим більше, що ми вже говорили на ту тему —

— Позвольте, пане директоре, щоби я свого не забув, що маю сказати, ехгем, таак. Саме в тім річ, що отсей інцідент перебиває нам наші пляни... Я з

свого боку не зміню тактики і маю повну надію, що удасть ся мені довести її як слід до кінця, але все-ж таки перешкода перешкодою.

Шуліковський вийшов на обід, Любаска сидів на своїм місці і читав газету, Моторний вернув ся зігрітий, червоний, отер піт, прочитав просьбу робітників і сказав:

— Я переглянув уважно цілe письмо, але признаю ся отверто: не знайшов тут нічогісько страшного.

— То, пане меценасе, пан директор Шуліковський також так не думав.

— Я не знаю, що він думав, але пригадую собі його слова, що в сім письмі має бути щось проти нас, проти дирекції. Тимчасом я тут нічого такого не знаходжу, противно, на мою думку, цілe письмо дуже чемно, навіть колїноприклонно уложене. Инша річ, чи ті всї жадання оправдані і чи вони на часї, над цим можна дискутувати, але що до самого тону, то я не міг би тут нічого закинути. Признаю, що пан Шуліковський перепрацьований і хорий, але я все тої гадки, що не треба ніколи жадної справи брати нервово, з точки якогось упередження.

Любаска відложив газету засміяв ся лиховісно, хитав головою і бубнив пальцями по зеленім столї.

Моторний не зрозумів того сміху і затопив ся в актах.

VII.

Другого дня була неділя, делєґати поїхали до замісцевих членів Надзірної Ради, в понеділок були у всїх місцевих, а в вівторок зложили перед товаришами отсей звіт: Всї члени Надзірної Ради дуже прихильно приймили делєґацію, зацікавили ся долею робітників „Народньої Сили“, а коли переглянули їх просьбу, признали їм повну слушність і прирекли, деякі навіть словом чести, що попруть всї домагання на засїданню.

В середу перед 3-ою годиною з-полудня сходили ся члени Надзірної Ради в „Народнїй Силї“. Насамперед заходив кожний до каси, підписував ся на лїстї і брав презенційну марку, місцеві по 10, замісцеві по 20 кор. Зібрали ся в великій дирекційній салї, витали ся з директорами і самі між собою. Грубий, опалений адвокат, др. Баришівник поцїлував ся з Шуліковським і Моторним і розмовляв з ними через „ти“. Радник консисторії, отець Невеслярський, лисий на цїлу голову, з помнятим, блїдим лицем, всміхав ся, а чоло і брови були нахмарені. Дивив ся на землю і розмовляв з Шуліковським.

— Так, так, вони приїхали були також до мене, але я сказав їм, що це залежить від дирекції, не від мене.

— Шкода часу; нема над чим дебатувати. Справа персоналу належить преціньбезпосередно до дирекції, не до Ради! — втрутив з боку др. Баришівник.

— Згода! Нехайби було! — дав ся чути з сусїдного гурта голос директора Любаски. — Я не маю нїчо проти того; таж вільно кождому подавати прошення, але треба знати міру, а не при кождій нагоді зашаховувати дирекцію і вибігати навперед неї зї своїми жаданнями! Преціньми, що так скажу — пан директор др. Шуліковський передовсїм, сам найбільше тут напрацював ся і також має обовязки і також може мати свої жадання, не входячи в річ, бодай на стільки, що сам від себе може заступати персонал і промовляти в його інтересї, як найбільше компетентний в цих справах.

— Але-ж, панове, я вже раз сказав, що шкода тратити час над річами, які до нас не належать! — повторив др. Баришівник. — Пора почати засїдання.

— Прошу, прошу заняти місця, — говорив др. Моторний.

Двайцят старих, поважних мужчин засїло кругом довжезного, зеленого стола, Моторний взяв довгу книгу й почав відчитувати першу точку дневного порядку: протокол з останного засїдання Надзірної Ради. Старенький шамбелян, о. Горлиця, потирав пальцями чоло, скубав стрипіхату брозу, прижмурював око і приглядав ся великому портретови митрополита на стїні. Правительственний комісар, ц. к. радник двора, Капелюш, закрив долонею очі й дрімав. З під долонї виглядало звітріле лице, поморщене в видї безлїчи параграфів. Серед цїлого збору вибивали ся на перший плян дві характеристичні постатї: бувший посол, Невдаха, рослий мужик з кучерявим, довгим волоссєм, в чорнім, вишиванім сїраку й адвокат та посол др. Розумовський. Високий, з круглим, бритим обличчєм і в цвікері. Спокій і повага малювала ся в ньому. З цїлої

постатї пробивала ся клясична інтелїґенція, свідомість характеру й достойність, перелита віками історії від славних предків і вчених. Ростом і духом був цей муж наглядно понад цїлим окруженнєм.

Консисторський радник, о. Невеслярський, як кожного засїдання так і тепер, сидїв, з самого краю недалеко дверий. Як кожного засїдання так тепер в половинї першої точки застукав хтось легенько до дверий й о. Невеслярський висунув ся тихцем на пальцях з салї. Як кожного засїдання так і тепер ждала вже на него донька-ґімназистка і він зібрав ся живо і вийшов з нею.

Нинї др. Моторний отирав піт, а др Баришівник не ставляв як звичайно внесення, щоби звіт дїяльности „Народньої Сили“ за останнїй квартал приймити без відчитування. Врештї, коли всї точки денного порядку вичерпали ся і члени Ради були помучені, спитав хтось несміливо, чи не наспіло ще що в останнїх днях. Хтось инший бомкнув про персональні справи. Др. Баришівник встав і попросив о голос:

— Тут є ще дві справи: перша справа дирекційна, друга, як бачу, це поданнє персоналу „Народньої Сили“, але з огляду на пізну пору і з огляду на те, що ми вже помучені і для панів замісцевих зближаєть ся пора в дорогу, а це письмо дуже довге й забрало би нам принайменше дві години часу, тому ставлю внесеннє, щоби се письмо лишити до полагоди самій дирекції, тим більше, що дирекція, як така, найбільше компетентна в цих справах і ми вже від лїт уповажнили її до того; отже прошу, хто з високоповажаних панів є за моїм внесеннєм, зволить підіймити руку!

Десять рук підіймило ся від разу в гору, передовсїм гофрата Капелюша, а кілька лише до половини.

Бувший посол Невдаха розглядав ся по панах і попах, не знав, що почати з своєю рукою і стягнув її з голови на вус.

— Перепрошую! — озвав ся певний голос в середній скалї. — В наглій справі! — Всї звернули увагу на д-ра Розумовського.

Бесїдник встав і почав говорити:

— Високоповажані Панове!

На мою думку справи персоналу „Народньої Сили“ не повинні ми збувати, але зовсїм природним порядком належало взяти її на перший плян нашої наради. Не потребую вияснювати, що всї дуже гарні, але мертві цифри, які ми тут нині вислуxали, це результат муравлиного труду тої саме живої, робучої громади, того персоналу нашої інституції. Десять лїт минає від основання „Народньої Сили“, але не забуваймо, панове, що при кермі дирекції і при помочи загалу та людий доброї волї, двигав цю нашу інституцію той персонал, що творить серед нашого громадянства не менше цїнний капітал. Перепрошую високоповажаних панів директорів, що позволив собі переставити точки нинїшнього денного порядку, а тепер доперва перед голосованнєм на внесок пана меценаса Баришівника прошу розвести дискусію в цїй справі.

Директор Шуліковский змінив ся на лицї. Глядїв на Розумовського з болїсним виразом як би застиджений, врештї попросив о голос і промовив:

— Мимоволї діткнула мене неприємність в словах високоважаного пана посла Розумовського. Не думаю, щоби він тим способом відмовляв мені довіря супроти персоналу, але звертаю увагу панів, що на кількадесятім з ряду сасїданню стрічають мене неприємні дотики

через моїх панів функціонарів і не було засїдання, на якім не товкла би ся справа нашого персоналу як Марко по пеклї. Прошу панів пригадати собі, скільки разів я сам лише приходив з всякими внесками в справі підвишок, іменовань, ремунерацій, святочними датками і всякими иншими ненадежними і незаслуженими навіть добродійствами для тих моїх людий! Дїяло ся це часто зі шкодою для інституції, коли при завзятій конкуренції годї було постягати кінцї до купи й підривало ся фонди та обмежувало розділ чистого зиску на кращі добродїйні цїли, пр. на церкви, огневі сторожі і т. ин., по друге таким ризиковним викиданнєм народнього, кровавого гроша псували ми тих наших паничів, яким нїколи не можна догодити і для яких хоч би навіть весь основний фонд розкинув, то ще не були би вдоволені! Я, високоповажані панове, ночий не досипляв, працював тут як чорний віл і коли часто з шкодою для інституції видавав нїгде в свїтї, в жаднім иншім банку не практиковані суми, то робив те все в тій добрій вірі, що ану-ж мої люди вдоволять ся вже раз і приложать ся до видатнїйшої праці! Тимчасом, мої панове, на жаль, переконую ся з кожним днем, що мій персонал з незначним виїмком кількох справдї пильних робітників, які заслугують на признанне, всї решта — крайні нероби, лїнюхи, калїки, зволоч з низькими інстинктами!

Др. Шулїковский говорив тремтючим голосим з пересердя, заплював ся, витягнув з актів на бічнім столї коверту і показував по черзї членам Ради.

— О, прошу! Тут у мене на цїлу „Народню Силу“ нема нї одного, щоби заадресував порядно коверту! Три рази поправляв я, дер і давав переписувати, врештї сїв і заадресував сам. І так все цїлими днями і лїтами

кожний найменший свисток мушу провірити і поправити, инакше настав би такий нелад, що не було би ратунку. Шановний передбесїдник, згадуючи про персонал, мав певно на думцї просвічених, вишколених фахово людий, яких стрічаєть ся по чужих інституціях, тимчасом у нас річ маєть ся зовсїм инакше. Кромі тих кількадесяти академіків, які лише часово в характері дієтарів тут працюють і яких тим самим не можна уважати за сталий персонал, решта рекрутуєть ся з учеників народніх, чи видїлових шкіл, бувших дячків, вислужених капралїв та недокінчених семінаристів і ґімназистів! За кого-ж тут ламати копії!? Таких людий не повинні ми навіть брати поважно! На засїдання Надзірної Ради повинні впливати далеко важнїщі справи, економічні проєкти загального значіння для нашого народу, а з справами персоналу вже ми на наших дирекційних засїданнях стільки маємо клопоту, що не можемо дати ради. А в тім, як кожного засїдання так і нині пригадую панам, що я стою тут на сторожі народнього, кровавого майна і не можу допустити, що-б гайнувати його для легкодухів і неробів, а коли моє становище тут не дає запоруки доброї господарки у нутрі й панове відмовляєте менї свого довіря в поведенню з персоналом, то я готов кожної хвилини зложили свій уряд.

— Але-ж пане директоре, ми всї, цїла суспільність, весь народ, цїнимо ваші заслуги і знаємо, що без вас не істнувала би інституція! — перебив директор Любаска, а за ним инші потакнули головами.

Начальний директор не перестав говорити, др. Розумовський встав і маєстатичною ходою вийшов з салї.

Др. Шуліковский урвав, між присутними запанувала прикра мовчанка. Добродушний отець шамбелян Гор-

лиця зітхнув і зажив табаки, гофрат Капелюш прокинув ся і зсунув руку з параґрафового лиця. Покрутив головою, кашельнув і сидячи промовив старечим голосом:

— Мої поважані панове, я вислужував в державній службі повних сорок лїт. Мої панове, як покінчив я правничі студії, поздавав з найкращим успіхом всї іспити, се було в 1855 роцї, то мав пенсії двайцять ґульденів конвенційної монети місячно, платив за панський харч і квартиру вісїм ґульденів, справив кілька пар елеґантних пантальонів з штруплями, кілька сурдутів, складав грошї і не можу зрозуміти, як нинї такі неуки, такі дячки, що ледви читати-писати вміють, можуть мати 30, 40, а навість 50 ґульденів і можуть жадати більше, нїж в державній службі!?

Емеритований радник, Ревуха, глянув на гофрата, потакнув головою і зажмурив знов око.

Наради скінчили ся пізним вечером. Під будинком „Народньої Сили“ чекав Байда, а подалїк на розї вулицї оба другі делеґати персоналу.

Байда знав ся з всїми членами Ради, отже тепер підійшов до радника Ревухи, сей звитав ся з ним щиро і зачали розмову. Згодом незначно спитав Байда, що в приближенню було предметом нарад і які більше-менше ухвали запали.

Радник станув і надумував ся:

— Ага, так, так, щось радили там, але що це було, справдї не пригадую собі. Тямлю лише, що радили, але того було так багато і так довго тягнуло ся, що чоловік нїяк не ґоден був затямити собі.

Посоловів персонал, коли довідав ся, що Надзірна Рада відкинула його просьбу. Дирекція оголосила в часописи звіт з останнього засїдання і зазначила постійний розвій інституції. В иншій часописи появила ся

статейка про просьбу урядників „Народньої Сили“, які находять ся в оплаканім стані, далї було подано, що член Надзірної Ради, др. Розумовський жадав дискусії над кажною точкою просьби, але директор Шуліковський не допустив до того. Др. Розумовський обрушив ся на це дивне поведення директора супроти долї урядників і оказно вийшов з салї.

Не подобала ся та виява в часописї Шуліковському і він виміг просьбами спростування Розумовського, яке той дав радше в тій цїли, щоби непорозумінь в „Народній Сили“ не виводити перед чужими. В цім запереченню подала часопись і таке, про що попередно не згадувала: „Неправда, що на тім засїданню запала ухвала показної ремунерації для д-ра Шуліковського“. Врештї редакція додала від себе, що її інформації походили з джерела рівно доброго, як д-ра Розумовського.

Дирекція оповістила ювилейну відправу, а бідаки зложили ся на поминальне богослуженя за своїх кількаиайцять покійних товаришів, що померли на чахотку в службі при „Народній Силї“ за її десятилїтнього істнування. По мурах міста були розлїплені жалібні оповістки.

День перед ювилейним святом, в ранцї-рано сотня робітників як оден муж станула в означеній годинї в церкві. Не спізнив ся нїхто. Жонаті прийшли з жінками й дїтьми.

До панахиди станув сїдоголовий шамбелян о. Горлиця при участи трьох священників. Зачала ся служба божа; заспівав власний хор, а коли залунала „Вічная“, голови робітників похилили ся на груди.

Того дня фотографували ся всї разом, опісля пішли на спільний обід. Підчас обіду промовив Байда. Говорив про покійних товаришів, робітників „Народньої Сили".

Того дня директор Шуліковський перший впав до канцелярій „Народньої Сили", увидів плякат на перегороді лїквідатури і крикнув на Тарадая:

— Зараз зідри менї це і не сміти!

VIII.

В сутїнній комнатї обідало кільканайцять урядників „Народньої Сили“. Була це їх кухня під власним зарядом. Розходив ся тут скучний, деревляний гамір без звязи, без суцїльної думки, як взагалї між голодними і перемученими робітниками.

Скоропад сидїв в кутї за столом. По обідї вихилив ся на плече софи й дрімав. Як товариші розійшли ся і гамір затих, він встав і взяв капелюх.

На розї вулиці стояла дївка як обглодана кістка. На нїй чорний кафтаник і спідниця з срібним ґальоном. Той стрій був з похоронного фелона, який вкрав давний коханок. Тепер стояв сей розсадник зарази на розї вулиці і не знав, куди йти, що почати зі собою.

Другим хідником ішов червоний, дужий драб в старім, поломанім циліндрі, співав на цїле горло лише один склад якоїсь пісні і розкладав рукою. За ним сунула, глумила ся і свистала громада пустої дїтвори як воробня за яструбом.

Піяк що хвилї поправляв капелюх на голові. Раз насував занадто на чоло, то знов на потилицю. Все йому той капелюх заваджав, не міг дати собі з ним ради. Боров ся з темною силою, а вона опанувала його й не давала йти просто й спокійно, лише завертала в зад і тручала на боки.

В кутї ринку скупила ся людська тїчня. Старшого пана напала стояча дрогавка. Крутив головою, то

ногою, то рукою і що хвилини як би змагав ся бічи, втїкати. Заживна, не стара сидуха взяла ся під боки і приговорювала з утїхою:

— О, так! А тепер та-ак! То за мою працю! Дурив мене сїм лїт, удавав бідного, ховав гроші і мешкав та годував ся у мене за дурно, а по коханках лазив! Тепер моя праця боками телепає і не може вилїзти. Пан-Біг не такий чоловік, аби мою кривду дарував!

Підперла лице, любувала ся мукою старого і піддавала до такту:

— Дриг-дриг! Круть-верть, гагага! О, ладить ся до кадриля! Ідїть, Мацейова, до пари; він до вас також лазив, гігігі!

Полїцай тягнув пяну повію до хурдиги. Фякри реготали ся на високих козлах.

— А виберіть там для неї мягку дошку на нічлїг. Тоту коло печи!

Старша жінка стояла на сходах сїней, молодша на хіднику і піяла до старої:

— Це мама!? Така мати!? Три роки до мене ані словом не обізве ся! Чи тебе занїмило!? Чи заложило уха, скажи, що я тобі зробила!? Скажи хоч одним словом! Може язик тобі не зігнив, може дохторі ще не вирізали!?

Мати глядїла понад голову доньки і мовчала як скеля.

Площею ішов похорон.

Дитина бігла за домовиною, ломила ручки і заводила без перестанку:

— Мамунцю моя, верни ся до дому!

Скоропад зайшов в каварню і сїв далеко на боці в тихім кутї. Умучений, роздражнений, перекидав ма-

шинально часописи. Основа шовінїстичної полїтики з щоденних напастий представляла ся в сїм мудрім заключенню:

Перший табор:

„Наші вороги, що одиниця, то злодїй.“

Другий табор:

„Наші противники, що одиниця, то свиня.“

Скоропад порішив:

— Грім тріс таких провідників, нехай западуть ся оба табори, — або звести оба разом, імити за чуби, витовчи до купи лобами й питаннє розвязане!

У довжезнім фейлєтонї молодий критик, який вивчив ся на чужинї, з хистом скаженого інквізитора краяв рідних поетів за те, чому вони не творять так само як Гете, Гебель, Гайне, Шекспір і ин. Не знав духа, мови, нї життя свого народу, розщибав собою з розпукою в мертвих, доктрінерських сїтях як риба в саку і що кілька речень покликував ся на засади критики і строгої науки, але робив це так, як би ставляв страхопуда на церкві і грозив молодому поетови криміналом, домом поправи, жандармом та експозитурою полїції.

Основа спростовань пригадала Скоропадови, як мужик боронив ся перед судом: „Та, та я люшнї не вкрав, лиш у мене знайшли, чуєте, ци нї!?“

Репортери новинок не менші чудотворцї від начальних редакторів.

В одній новинцї стояло, що конї підчас битви чинять ся раненими, опускають голову і кривають на одну ногу, далї було, що цариця Анна велїла зробити 4 канони і два мерзери з леду, артілєрія вистрілила з них 6 разів — і канони не розтопили ся.

Найбільше до всякого чуда пригожа Мадярщина і далї стояло:

„В селї Пиши-Бреши на Угорщинї корова вродила качку і селянин Панько Дурний воскрес з гробу.“

В реклямах стояло:

„Моя вода для лисих чудесна, навіть дерево поростає **від** неї волоссєм!“

В анонсах стояло:

1) „Продам песика раси „Мопс“. Вміє служити на двох лапках і держати в мордочцї закурене циґаро.“

2) „Хоче вийти за-муж пятнацятьлїтня панночка. Має шість кляс і вміє грати на фортепяні. *Бабуня.*“

Дневникарська штука і наука була вичерпана, Скоропад відложив копу задрукованого паперу, спер ся на руку й подумав:

— Приплив і відплив горячки бушує в менї, от, де правда. Що винні бідні, зарібні люди серед безпросвітних умовин. Я не кращий...

Пригадали ся слова Немирича: „Ти невільник *буди*“. От, в чім правда... Але де-ж той Немирич? Мав прийти.

Скоропад приглядав ся двом панкам, що грали скучно в білярд. За ними на вішалї два пальтоти з накиненими капелюхами виглядали як повисїльники. Панки домучили партію, поспирали ся на буфет і навперейми ловили касієрку в сильцї хитрих мудровань.

Дав ся чути голос Немирича:

— Невилїчимий мрійник! Махаю на него, аби перейшов в цей бік, а сват кліпає очима як курка перед заходом сонця, дивить ся і не видить мене! О, і рука вічно розпалена, горяча.

Закинув на вішало капелюх з обвислими крисами як постріленого, чорного птаха, присїв ся і спитав:

— Яку-ж нову мороку придумав ти нинї на себе?

Скоропад глядїв в сторону панків коло касієрки і говорив:

— Комедію-життє всякий всяко грає. Чим менше у кого себелюбства, тим більше правди. Найбільше є вигідних і ті через вигоду свого себелюбства стрічають ся лише раз з правдою, перший й останній раз — при смерти. Правда вічна, життя це лиш обман хвилини тому правда для людий смутна і грізна. Правда була в початках людства, а як перейшла через мізки цивілїзації — згубила ся і для нас лишилась тільки брехня. Правда заблудила і згубила ся в лїсї тисячів лїт... Вчера був я на вечерницях у знайомої сїмї, поводив ся як цього домагається сучасний звичай, але коли вертався домів і знайшов ся сам серед глухої ночі, став дуже бідний. В темній вуличці застановив мене несамовитий рух. Я приглянув ся близше, з під брами вилазив пес. Дер всїми силами землю під собою, скавулїв з болю і розпуки, врештї двигнув на хребтї високу, тяжку браму і вибіг на волю. Звіря живе менше штучно і тому воно близше правди. Нами править темна, лукава сила, вона окрадає і рабує нас немилосерно з студеним рахунком, псує і ломить всї наші найкращі змагання, ми чуємо в кожній важнїйшій хвилині як та проклята сила проти нашої волї робить глум над нашими головами, веде нас до комедії і заглади. Вчера прийшла менї знов гадка, що найбільша правда в смерти і туму все люблю розслїджувати її. В смерти найбільший глум і той глум, це одинока правда. Опісля в ночі снило ся менї, що був я на представленню своєї власної драми п. н. „Ошуканець свіа“. Над театром символ трикутника, на сценї не грали актори, тільки жили нові люди. Я спустив очі, з душі снувала ся трагедія будучих поколїнь в арійській мові з коренем санскріта. В третїй дії закалатали страшні оплески. Я глянув — видцї довкола, самі

кістяки — на сцені грали кістяки — я стямив ся, що це вже три століття минули.

Немирич дивив ся уважно на Скоропада, врешті перебив:

— Який твій погляд про Ярвича?

Скоропад відповів:

— Він являєть ся все в своїх хвилинах і пригадує полумя. Коли-б з нашого життя утворив ся вираз в красках, то на тім образі мережива полумінї горіли би викликами і відрухами Ярвича... Але чому ти питаєш про него?

— Я стрінув його по дорозї і він казав, що може надійде до нас.

Скоропад крутив папіроску, всміхав ся задумчиво і спитав як крізь сон.

— Пригадуєш собі, Олегу, як то ти раз вдарив мене в лице?

Немирич видивив ся на товариша.

— Е, ти забув. Це дїяло ся давно, ще в першій гімназійній, але я затямив це до нинї.

Немиричеви стало дивно і прикро, Скоропад повидїв це і сказав лагідно:

— Пусте, дрібниця, не роби собі нїчо з того. То я властиво завинив. Це було перед годиною релїгії, хлопцї перечили ся, одні казали, що щось там було задане, а инші, що нї. Між тими, що мали рацію, був і ти, але я хотїв подрочити тебе і навмисне зачав перечити, а ти не думаючи багато — тріс мене в лице!.. Менї за цїлий час може раз те пригадало ся, буде тому може яких десять лїт, як хтось оповідав про тебе, а нинї не знаю, чому другий раз пригадав собі. Але я розвів ся над пустим, а ти без потреби взяв собі до серця.

Скоропад подав Немиричеви тютюн і говорив далі.

— Я рад, що бачу ся нині з тобою. Ми мало коли сходимо ся і не знаю, чому це так...

— Я вже нераз хотів побути з тобою за стільки літ і все через ту нашу тяжку працю годі зловити відповідну пору.

— Ні, Олегу, ми тому так мало сходимо ся, що я все в компанії, а ти блукаєш одинцем так, що мало тебе видати.

Немирич повидів в товаришу неспокій. Досі знав його як тихого, зрівноваженого і з дотепом.

— Знаєш, Олегу, я в останіх часах дуже несвій і не знаю, що діється ся зо мною. Чую, що я дуже змінив ся, ти може не запримітив цього.

Немирич відповів:

— То всьо з гарування в буді.

— Ні, я не сказав би сього. Преціньь ти більше, працюєш від мене, але от, знаєш, менї страшенно надоїли ті відносини в „Народній Силї".

— Кинь і не жури ся тим! Ти вибив ся вже на урядника, перебув більше, перебудеш менше.

— Знаєш, Олегу, я зовсїм не втїшив ся тим, що мене зробили урядником. Ти, як мій одинокий товариш з шкільної лави, повинен повірити: я ще нїколи в життю не почував себе так нещасливим, як від тої хвилини, від коли став урядником. Коли б я був дочекав ся цього іменування в пору, то згода, але тепер, по десяти лїтах! Від тої хвилї втворили ся менї очі і все стоїть на думцї, чого дослужив ся я у своїй інституції за стільки лїт!

Скоропадови хлинули сльози він вихопив живо хустину і замовк. Немирич прихилив до него голову і задумав ся. Скоропад втирав очі і говорив тремтючим голосом.

— Перед тим не застановляв ся я над собою, але тепер пізнав, що Шуліковський дуже скривдив мене. Як би я був вже такий цілком пустий робітник, без нїякого підготовлення, то ще можна би це погодити, але подумай лише, що я прийшов до „Народньої Сили“ з доброю банковою практикою, мав свідоцтво з бухальтерії, між чужими оцінювали мою працю, дивували ся, коли я подякував їм за місце і відраджували менї. Тимчасом вбило ся менї в голову, що Шуліковський мій давний знайомий і далекий свояк, ми разом були на станції у моєї тїтки, він вчив мене навіть якийсь час, а на університеті був у такій бідї, що тета сливе даром тримала його... І за що він на менї стільки лїт мстив ся? Я йому нїколи нїчого злого не зробив. Буває нераз, що ученик докучить старшому, образить, а тут, даю тобі слово — я дуже щиро відносив ся до него, був на його кожний заклик, виповняв йому все до найменших послуг. І за що він на минї так пімстив ся? Знаєш, я навіть не просив його місця, аби не думав, що хочу на конто тети якоїсь вдячности або прислуги, лише підчас його відпустки на оголошений конкурс приймив мене директор Моторний. Я вмисне не хотїв лїзти йому в очі, хоч він сам раз витав ся зо мною в канцелярії і питав, чи я той сам, якого знав за студентських часів, випитував про тету і казав, що відвідає її.

— Може він стидає ся, що був бідаком і як би не тета, не був би покінчив студій?

— Не знаю, не знаю. Я нїкому не згадував про це, тобі першому нинї і будь ласкав, заховати в тайнї. Не для того, що я бояв ся би його, а просто з тої причини, що инший не зрозумів би цього і готов думати, що я маю якісь окремі жадання до Шуліковського. Зрештою, це стара історія. Я лише одно пізнав тепер, що клямка за мною запала, я стратив десять лїт даром і тепер не можу надіяти ся нїчого. Досї я ще себе дурив, от, гадаю, він може застановити ся над тим, що я не прийшов з голими руками, як де-хто инший, може пригадає собі, що я в початках через кілька лїт гарував від рана до вечера по всїх віддїлах на 20 ринських і вкінцї як фонди банку побільшать ся, винагородить менї. Він менї це сам обіцював нераз! Як би не обіцював, то я був би зараз забрав ся де инде, до чужих, а тепер, коли згадаю, що змарнував стільки лїт, здоровлє і силу тут стратив і вже нїчого не можу надіяти ся, то така розпука обгортає мене, що ради собі дати не можу.

Немирич похилив ся до своїх колїн і глядїв з підлїбя в далеч. Иого очі стали грізні, по голові шалїв ураган. Щока відхилила ся мигом і вдарила до горішної, по лиці перебіг дрегот, Немирич побілїв, око засвітило фосфорично, він зітхнув і говорив острим шепотом.

— Сухотники, це звичайно з характером, кращі люди. Скільки їх у нас упало? Ти ведеш спис небіщиків від початку „Народньої Сили“.

— Дотепер чотирнайцять.

Немирич похитив задумчиво головою.

— Чотирнайцять молодих людий, з них нї один не окрасив свого життя чином. Одиниця розпоряджує що найменше пятьма смертями. Береш пять смертей

в кишеню і йдеш володіти судьбою. Як який бог. В кількох хвилинах мечеш громовий поклик. Чим супроти цих кількох хвилин — сто віч, пятьсот зборів, хмара агітаційної саранчі, сто ваґонів задрукованої бібули, двісті парлямéнтів? Не неволя, лиш власна брехня і фальш придавили нас. Не вміємо жити — не вміємо вмірати. Людина, це брате, достойна, свята річ. Я носив би її на руках, як Симеон-старець Христа. На жаль, нема людини... Молодий, болгарський письменник привіз до своїх приятелів чужинців заразки джуми в плящинках, але вони налякали ся і виправили доброго чоловіка за границю.

Скоропад занепокоїв ся.

— Коли б те говорив хто инший, то це були би лиш слова. Так, але треба розуміти, що сухотник вибачає ворогови і бажає спокою, а навіть вірить в життя.

— Таким чином виходить, що для деяких одиниць було би не зле, знати пору своєї смерти. Це одна, а друга правда отся: — не входжу в замотану душу невільника, може бути, що він зовсім природно бажає оконечного спокою, забуття, але почуваю відрадний зворот в своїй груди, викованій з душі мого народа — найкращий спокій, скін і забуття серед огненного граду, найкраща смерть в захваті, коли у ворога вяне і всихає душа аж до кореня! Але стрівай Мироне, я мав тебе щось спитати. Ти маєш яку релїґію?

— Нї, жадної.

— А віру?

— Нїякої. Ми чей-же поступові люди — відки впала тобі оця ідея?

— Вискажу тобі свій досвід і погляд в цій справі. Історичні народи були доти могучі й живі, доки з ними

ішли їх боги й держали ся разом у своїй релїгії. Так само великі люди й їх твори тому живі й сильні, що вийшли з віри, чи з релїгії. Віра — вселюдська, релїгія — народня. Бог в найглибшім, всесвітнїм поняттю, в тайнї космічної і пантеїстичної почви, це сила, яка має ту найкращу цїху, мету і почин, що вічно бажає і любить відмолоджувати ся. Нема річи нї дробини, яка стояла би, все відбуває мандрівку в просторонї і часї. Жреції силують ся скристалїзувати Бога в предвічній, варварській постатї, забувають, що ріка в своїм невпиннім бігу має все нові хвилї, нові досвітки, полудня, вечері й ночі. Бог виповідав ся в мовах всїх народів й обявляв ся в їх релїгіях. У диких по дикому, у культурних по культурному. Первісне його слово зрозуміле лише для мудрців, тому що мова кожного народа пливе, розвиваєть ся і замотує та примулює поняття давного, первісного слова і тут початок розтїчи, вавилонської вежі. Нїякий народ не відступав сам від Бога, баламутили його лише жреції, що виходили з мішанців і не переживши одної віри нї релїгії, покидали її і видирали иншим иншу, а на те місце не давали нїчого, тілько лишали прірву і пустку. І стало ся так, що не ми відступили від Бога і Христа, лише Бог і Богочоловік стратив своїх пророків, достойних та сильних в вірі наслїдників, які в живій, нашій мові вияснювали би їх правди і тайни і тому ми згубили віру і релїгію і Бог відступив від нас, а Христос з плачем сказав, що з його науки зробили торгівлю і також покинув нас... Апольоґетика й есхатольоґія не йшла у нас в парі з стислими науками. З паламарськими відомостями з релїгії кинули ся ми до природничих наук, і фільософії, або таки просто без нїякої підготови — до атеістичних катехізм в, вони природним порядком перетягнули нас на свій бік, але

коли вдарили ми лобом в нескінченість синього небозводу, заломила ся в нас льоґіка і фізика, ми наткнули ся на метафізичний абсолют поза областю трьох вимірів, але вертати ся було стидно. Односторонний чоловік впертий, або загорілець. Відчуваємо, що церемонії віри і релїґій в тім виді, як їх нині переводить ся, стоять нераз далеко від божого єства, але се не вистає на його заперечення. Я не вибиваю поклонів, не здираю шараварів на колїнах, але й не руйную святинь. Нашу і кожну иншу гарну церков сотворило предвічне, божественне терпіння, а терпіння, се поезія життя, діямант душі. Наш народ не пережив ще тайн того терпіння. Наша церков від своїх початків не тягнула нїкого за чуб до себе, лише своєю любовю давала одиноку відраду і поезію для поневоленого народа, а священники тої церкви, це дїти того самого поневоленого народа, так само бідаки й невільники. Нині скривлена всяка ідея, вже не одиниця, але далї кожна річ має в собі кілька шовінїзмів. Під впливом продажньої науки син на матїр, мати на сина гострить ніж, але жива людина не виключає прегарної можливости, що дві сестри, коли не досї, то хоч в будуччині можуть любити ся і жити разом. Бажаю, щоби Предвічнїй в боротьбі з темними силами обявив ся новим пророкам, в слові нового, святого письма, вселюдської віри і правди, народньої релїґії краси й любови. А поки-що, любий Мироне, даруй — твоє терпіннє, як чоловіка без віри і без релїґії краси та етики — мертве, фізичне.

Оба товариші встали і вийшли з каварнї.

Скоропад держав руку Немирича.

— Порадь, що менї робити? Не вірю в нїщо, не маю нїякої релїґії.

— А працювати годен?

— Годен.

— Жадай, щоби тобі за працю платили так, як заслугуєш.

— І просьба не поможе.

— Лиш жебраки просять. Робітник нехай жадає, коли це не поможе, нехай противить ся, а коли це не поможе, нехай бере оружє.

Скоропад похилив голову на груди.

— І в революцію не вірю; не маю сили...

По хвилї відвернув лице і додав сухо:

— Радиш взяти оружє — спробую... Але чому Ярвич не показав ся нинї? Моїм сердечним бажаннєм з малку було посвятити ся духовному станови, потім на теольогії захопили мене нові науки, я перейшов страшну муку, стратив віру і щоб бути чесним з собою, виступив. Менї нїколи в нїчим не вело ся. В гімназії був я одним з найздібнїйших учеників, а за весь час мав лиш двох професорів, решта — слїпі душі. У війську був найлїпшим жовнїром, але не дослужив ся нїякої ранґи, в „Народнїй Силї“ — але пусте... І людина з мене була колись не будення. Як згадаю, душа ридає. Всї дороги заломали ся передо мною. Так, я недокінчений парох. В моїм рідним селї коло церкви є великий став. Ярвич поет і він за Ренаном зложив про мене такий міт: Отце я по смерти буду білим лебедем по ночах карати ся по тім ставі. Все буду заглядати до притвору церкви, але двері будуть заперті передо мною. Увидить вартівник білого лебедя і вповість: „Священник на покутї. Хоче відправити службу божу, та двері заперті і нема хлопчини, аби послужив йому“. Так, моє життя, це служба божа без помочи дитини. „Мир всїм!“ В недостачі послуги сам відповідаю собі остаточно: „І духови твоєму!“ Так, але це не все одно... Ярвич знає, що я

люблю дівчата і приложив ще таке: Але вкінці колись у свято весни прийде до святині така гарна дівчина, що дверник забуде замкнути двері від заходу. І настане ясна, місячна північ і поділить церкву на дві половині, та від полудня буде в тіні, а та від півночі буде в світлі. І тоді білий лебедь влетить крізь двері від заходу, куди війшла свята дівчина і скорбні жінки, царські врата отворять ся, лебедь стане на ступнях вівтаря і заспіває на всю святиню: „Мир всїм!“ А з тіні встане мій приятель-епілєптик і відповість: „І духові твоєму!“ Так скінчить ся моя мука.

Немирич при останніх словах Скоропада посинів як олово, захитав ся на ногах, врешті подав руку, оба поцїлували ся тричі і кожний пішов своєю дорогою.

Скоропад прямував хідником. Кинув оком на свою тінь на парканї, обоє виринали, то щезали. Вона товаришила йому в світлї, покидала в темряві, то падала на землю і він толочив по нїй.

З далека дав ся чути дзенькіт кайдан.

Скоропад станув, заліза наближали ся до него. Вулицею побіг пес і тягнув за собою довгий ланц. Вирвав ся з ланцом з неволї і вертав з нічної прогульки в неволю.

Скоропад пустив ся через публичний огород. Грубі тіні каштанів падали перед ним, збігали ся і нагадували розбишак, що нападають з дерева, або вибігають із скритків.

Пересуває ся поволї коло огородженого саду і вчув шелест. Станув коло штахет, з корчів вийшла серна і висунула до него голову. Шукав по кишенях, але не мав для неї нїчого. Присїв під штахетами й обіймив її

за шию. Далекі спомини з рідних лїсів обсїли його роєм. По лїтах на чужинї це перше сотворіннє прийшло само і пригорнуло ся до него. Двоє приятелїв зійшло ся на чужинї в неволї.

Скоропад заплакав гірко, серна тихо тулила головку до його розпаленого лиця.

IX.

Немирич ішов темною вулицею. Останні слова Сторопада порушили його до глибини. Відки та ідея впала Ярвичеви?

Протер холодні руки й станув. В тіні нової будівлі мріла брила каменя в подобі голої красуні і наставила білий зад.

Сон відлетів, розмова з Скоропадом подражнила його. Справді нещасливий чоловік. В Немиричу відізвала ся товариська струна і неспокій, щоби той не стрілив якої дурниці. Завернув в бічну вулицю, перетяв другу, третю, аж опинив ся на розі і зайшов в доволі підлу каварню. Під безпосереднім вражіннєм розмови з Скоропадом хотів зібрати думки і це повело його туди, де Скоропад любив часами пересиджувати. Сїв в кутї і казав подати каву. Послугач приложив драбину до стїни, вилїз в гору і витирав стиркою велике дзеркало. Відбита постать в дзеркалї малпувала кожний рух чоловіка, ріжниця була лише в тім, що все робила вона противною рукою. Це було для Немирича важне. Коли женеш залїзницею і дивиш ся крізь вікно, знаєш, що краєвид і дерева стоять на місцї, тимчасом око видить, як краєвид втїкає, дерева обіймають ся галузєм і йдуть у круговорот танцю. Немирич призадумав ся над відношеннєм злуди до дійсности, але нараз перебив його думку яркий сміх з поза стїни, потім видало ся йому, що зачув голос Скоропада. Підій-

шов до бічних дверий і станув на порозї. В глибинї комнати сидїв в кутї Скоропад, коло него дївчина легкого розбору. Був посоловілий і похилений, вона розбавлена. Немирич кивнув до него головою і взяв свій капелюх. Скоропад вийшов до него і вповів;

— Ти мене і тут знайшов?

Його голос був роздражнений, в ньому пробивав ся жаль і закид.

Немирич імив цього за руку.

— Рушай звідсіля!

На вулиці не промовили де себе нї слова. Немирич підвів товариша аж під двері його комнати і сказав:

— Лягай зараз; менї видить ся, що ти пяний.

Скоропад вибухнув істеричним сміхом і запер за собою двері.

Трохи косі очі, оріховий, кучерявий волос, вус в гору і пристрижена борідка, це вигляд Скоропада. Характеризував його дотеп хвилини і спокій. Під тим спокоєм крила ся гризота розчарованої жертви, він задумав ся в останнїх часах, мовчав при роботї, але любив шукати розривок, аби відвести душу. Мав багато знайомостий в інтелїґентних кругах, в поведенню цїхувала його вроджена чемність і товариське серце, тому називали його „щирий Мирон“. Умів гладко заграти в карти з рівновагою до тої степенї, що хоч все програв, його рука не здрігнула. Любив вичепурити ся на танцї і забавити з товаришами при склянцї. Походив з гербової шляхти, у його предків була деяка гіпохондрична манїя, але він держав себе все в культурних межах і був свідомий чести і людської гідности. Нїхто не видїв його в лютости, він нїкого не образив і нїхто його не міг образити. Мав громадянську свідомість, належав до народнїх товариств і посвячував їм вільні хвилини.

Поза тими прикметами нїхто з його гурту нїчого більше не добачував і коли б так дїйсно, то про него не було би тут слїду. Тимчасом для психольоґа була це замітна одиниця. Нїкого не зачепила цїкавість, чому він все тягнув до гурту і затоплював ся в розмовах про близших і дальших людий, звичайним тоном і звичайним сміхом над їх примхами та пригодами, але тільки в границях, відомих принайменше одному товаришеви. В тих розмовах вмів він підглянути в чоловіцї такі риси, яких нїхто не замітив і передавав їх з глибокою вірністю, але онимав ся від осуду, не брав хвилини чи пригоди неприязного чоловіка на своє сумлїння. Радше оправдував його і боронив і тим самим давав ключ до своєї душі. Товариші могли відчути лиш його людяність, поза тим не догадували ся нїчого.

Тепер ходив вздовж своєї комнати, врештї станув перед стїною, завішаною фотоґрафіями і листівками і губив ся в дрібницях. Тут і там дївоча головка, тут і там дївоче письмо, Нерв над лївим оком дрожав і кліпав з утоми, Скоропад затулив повіку пальцями, перебігав оком цїлий ряд свояків на стїнї і шепнув:

— Рідня дала менї лиш гризоту.

Стануло живо в думцї, що цей світ, це лиш павутина, яка вяже його, але зовсїм не дає нїчого крім труду і турбот.

Пішов до куфра, сягнув рукою глибоко під подовжну стїнку, витягнув трубку рисункового паперу і розвернув на столї. Була це карта його роду від прадїдів. Сам зладив її. Від головного пня розходили ся в низ галузки, виведені старанно, кожда кінчила ся іменем, назвищем і датами. Родовід кінчив ся лїнїйкою з його підписом і роком уродження. Переглядав по

черзі предків мужеської лінії. Пра-прадід згинув в двобою, прадід кинув ся в море, дід втроїв ся, батько пустив собі кулю.

Скоропад відхилив ся на кріслі і курив нервово. Чорні лінійки на папері творили перед ним тяжкі, тернові шляхи, якими пішли його предки. Були це лицарські, характеристичні постаті, визначали ся рівновагою духа і великим почуттєм чести, кожний доконав, що лише міг видобути гарного в життю і кожний упав від людської обиди. Власною кровю окупили честь.

Дивив ся крізь сльози в історію батьків. Рід Скоропадів великий, але не було в ньому підлого чоловіка. Як-же він закінчитъ цю карту? Нарушували його гідність перед тим, тепер Шуліковський вже десять літ помітує його вартістю, працею і стоптав найсвятійшу, людську струну.

Скоропад встав і ходив знов по комнаті.

Вимарнів до крихти, очи стали мрачні і потупили ся в тьмі пропасти, мужеська постава перемінила ся в образ болю і розпуки.

— Ідеш лїсом, нападе тебе розбійник, убє, кінець. Тут у білий день, під покровом прав, статутів, загальних зборів, підсуває ся злодійська рука, рабує тебе з людської гідности і робить з тебе на очах всїх — марного червака!

Розважав свій стан.

Найшов ся на високім мурі і ні в гору, ні в бік. Леда вітер, леда морока трутить його в пропасть. Стояв останками свідомости і знав, що не вдержить ся довго. Довкола руїна і пропасть, нїякого способу, ні виходу. Міг його виратувати лиш слїпий припадок або чудо, але того досї не було в нього.

Наші батьки орють і сіють. В плузї і зернї їх життя. Цей рік поганий, на другий може бути урожай. У нас не буде лїпше, лиш так, як є, або й гірше. Ви можете жити надїєю, в нас навіть надії нема. Боїте ся, аби вам вола поборець або пани за рату не забрали, аби корова не впала, аби дитина не вмерла, що вечерами розвеселює душу і на тім кінець. Корова-мати дїтям, робучий віл мовчаливо тягне ярмо й оре переліг — перед нами нема нїчого.

Сидїв зломаний на софі і вдивив ся перед себе. Довкола тиша. Почув, що кости стерпли і глянув на годинник. Була осьма рано.

— То я пересидїв пять годин і за той час не прийшла нїяка ідея? Чи я живу, чи сплю? Може я мертвець, дух?

Обстукував чиколонком голову від скранї до чола. Напав його ледяний страх. В голові пуста порожня. Хто зрабував йому мозок? Закололо в груди, посмотрів рукою. Що за гадина висмоктала кров з серця? Задушило в горлї.

— От маєш і дихати нема чим!

Бігав по хатї, ломив руки і попав в пропасницю.

Сїв коло стола, взяв родову карту і написав червонилом побіч свого назвища хрестик і останню дату.

Пішов до шафи. Взяв убір, зложив його з питомим хистом незвичайно старанно на крiслї, на те зложив вишивану сорочку, а на нїй картку:

„В цьому мене поховайте.

Мирон.“

Картку приложив палицею, щоби продув не скинув.

Взяв листовий аркуш і писав нервовим почерком:

„Високоповажані і Дорогі Товариші!

Прощайте! Дякую Вам за приязнь, яку мав у Вас, а на яку не заслужив. Даруйте мені те, що я зробив, але це не я, це Шуліковський."

Сльоза впала на лист, Скоропад кінчив живо:

„Прошу Вас і молю, згадайте не злим, тихим словом.

Ваш щиролюбячий

Мирон."

Заадресував лист до товаришів на руки начальника Ришкунди, опісля написав карту до Немирича:

„Ти гадав, що я пяний, а я взяв оружє!

Цїлую Тебе сердечно

Твій

Мирон."

Виймив з куфра револьвер і сїв на софу. Повів очима довкола, звичайна, бідна комната, в якій мешкають студенти, або старі парубки. Як сумлїнний урядник, що провірює суму чисел, пересував двома пальцями лївої руки сталевий валок і лїчив порожні дїрки із споду.

— Раз, два, три, чотири...

В пятій був мосяжний патрон. Пригадала ся нумератка. Глянув по софі. Сидїв на серединї. Висунув ся до лївого поруча і кинув оком довкола себе, майже довкола ніг. На вулиці задудніли тяжкі вози і заглушили гамір. Втворив живо курок і притулив дуло до скранї.

Заржав над ним дикий вереск, вдарила повінь дзвінків-свічок, залляла пекольним шумом, горячою кровю.

X.

Сходами драпав ся бублешник. Сива борода, великий кіш на ремени через плечі, тяжкі чоботи на ногах отце постать „дзядзя“, який десять літ щоденно приходив до „Народньої Сили“. Поволї вітвирали ся двері, опісля показувала ся голова, потім перетягле „Слааава Йсусу“ і старий боком пропихав ся в канцелярію враз з кошем. Ішов по відділах, оглядав ся, чи нема директора і на жадання добував з холяви плескату, зеленковату плящину, витягав з уданою напругою корок, врешті за шпарким цмоком язика корок вилїтав і старий наливав чарку, наслїдуючи губами булькотання плину. Вмів також дуже вірно наслїдувати грунькання поросяти, піяння когута і гаркіт пса.

В гіпотечнім віддїлї мужик підходив до референта і хотїв поцїлувати його в руку. Старий відсував ся з острахом як рак і вповів:

— Не, не — не кусай!

Взяв акти і пішов в лїквідатуру. Тут панував спокій, всї були затоплені в роботї. Старий листував в шематизмі і шукав півголосом.

— Сте-ня-ва — котрий це повіт?

— Стрий, — вповів касієр, числячи гроші.

— Перемишль, — докинув практикант Паланиця.

— Старе місто, — бомкнув недбало лїквідатор, Максим Сафат, не підводячи очий від письма. Він відбув в своїм часї воєнну кампанїю.

Референт глядів понад цвікер і показував по черзі на всіх трьох.

— Стрий, Перемишль, а там Старе місто... Ге, це було ще за тих добрих, босняцьких часів. Тоді ще не вчили географії.

Касієр і Сафат не завважили злобної притинки референта. Паланиця підвів голову, очі обох стрінули ся, старий зігнув живо хребет, щоб скрити усміх і зловив ся за ногу.

— Ов, щось мене коліно заболїло.

Паланиця порскнув сміхом.

— Добрий день! — залунав нечайно поза плечима референта голос грубого панка.

Старий оглянув ся прожогом, вхопив акти і втік мерщій з ліквідатури.

Паланиця присів за перегородою і душив ся від сміху.

Коло каси стояв мужик і представляв полїтику двох сумежнїх народів в той спосіб:

— Два воли в однім ярмі Не дивлять ся на того, що їх батогом поганяє, лише сварять ся між собою: „Ти білий!“ — „А ти чорний!“.

Писар Тягнибіда прийшов з актом до старого письменника, Степана Ручая і гриз овочі.

— Чому не обираєте яблок з лупини, а черешні їсте з кістками?

— Бо вони родять ся враз з лупиною і кістками.

— Чомуж горіхів не їсте враз з лупиною?

— Е, бо то тверде!

— То потовчіть сокирою!

Хорий мудрагель не знав, що сказати на це й нї пришив, нї прилатав, дав таку відповідь:

— На все є рада, лише на смерть нема.

В ту пору рознесла ся вість про самовбійство Скоропада і прибила всїх товаришів. Одні не вірили їй, инші поставали гуртками й розбирали причини.

Начальник Ришкунда, пішов до мешкання Скоропада і застав його з простріленим черепом на софі. Коло него був уже комісар поліції, лїкар, Немирич, Ярвич, знайомий кравець і кількох цїкавих. Комісар передав Ришкундї лист, він відчитав його і відповів спокійно, що зміст чисто особистий.

Прийшли слуги з міської трупарнї і забрали небіщика. З під тяжких, кованих чобіт гомонів глухий стук по сходах і давив груди приявних.

Ришкунда показав лист лише кільком найстаршим товаришам і просив, щоби зміст заховали в тайнї.

Директор Шуліковський покликав начальника до себе і напирав, щоби показав йому той лист, але він відповів, що не може цього зробити.

В недїлю перед полуднем вулицею шпиталїв і похоронів ішли гурти товаришів і знайомих Скоропада. Збірали ся на розї коло шпитальної каплицї недалеко цвинтаря. Відома всїм дорога і місце. Стілько товаришів відпровадили відси, тих, що з далека від рідньої країни і сїмї заблукали до цього передгробового готелю. В каплицї обступили Скоропада в отвертій домовинї, шпитальний священик покропив тїло, слуги в чорних одягах накрили віко і винесли домовину на похоронний віз.

На цвинтарі за брамою здіймили домовину. Два священники, знайомі Скоропада станули до пращальної молебнї.

В слабих книжках читаєть ся нераз, як підчас похорону знатного чоловіка зачала шалїти буря, або пустив ся зливний дощ. Це штучна й невдатна прикраса. Природа байдужна супроти долї чоловіка і нїколи не спочуває з ним.

Тут в цю пору зайшов тільки слїпий припадок і зробив на свідках глибоке вражіння. Письменникови вільно вводити мистецтво проти правди, але тут дїйсність виступила без видумки.

Не був це ясний, чи погідний день, як радше сонна пора перед полуднем. Дві білі хмари стояли на небі, на цвинтарі панувала тиша того окремого настрою, де навіть лист на дереві видаєть ся темнїйший і має свій вираз. Світ був оповитий легким серпанком духів. Жалібна громада стояла тихо, товариші поглядали один по однім, в грудях снував ся гострий біль, давила тупа тягота від терпких думок, по лицях блукали хорі краски, плечі опущені в долину доповнювали образ безрадної журби невільника.

Немирич водив диким зором по товаришах і ні в однім лиці не знаходив здоровля.

— Всї ми хорі, всї розбиті сини народа, — шептав він в дусї і переводив яркий крик дзвонів на брамі, що прошибав ухами:

— Робітники! Невільники!

— Так! Так! Так! — доповіло серце останнього дзвона безнадїйним язиком скону.

Біль і жаль обіймив Немирича, він глянув на директора Шулїковськаго, той держав капелюх понизше живота і час від часу водив неспокійно рукою до кишені при груди, відки виглядав довгий оловець.

Нараз над цвинтарем, над головами людий шарнув нечайно двома могучими складами грім як вистріл гарматури і покотив ся лиховісним гомоном в позасвітні країни небозводу.

Налягла гробова тишина, потім заметушили ся дерева, як би їх мало вирвати з коренем і по кількох хвилинах настав знов спокій.

По похороні, хоч це була неділя, всї робітники „Народньої Сили“ вертали ся до праці.

Експедитор, Клим Даниш, перебігав письма і відкладав на бік. В однім стояло:

„Дуже мене утїшило, що наша одинока інституція „Народня Сила“ дійшла до так гарного розвою, що станула на рівнї що до дивіденди цього року з чужими банками. Славно! Тричі славно і велика честь від народа тим людям, що знали так гарно повести наш банк!“

Друге письмо було украшене рамцями, які змалював водними красками сїльський артист, а в серединї отсї слова:

Дайже, Боже, рано встати,
Урядників всїх пізнати,
Товариства всїх синів,
Патріотів-Русинів.
Коли Бог дасть на життє,
Ще до хлїба покриттє,
На движимости доми —
Тримаймо ся як куми,
Обезпечуймось від шкоди,
Граду, огню і води,
Жиймо стало по кінець,
Сплетїм вірности вінець —
Ваш приятель і півець!

Іван Кошіль.

„Множіть ся як звізди на небі, Панове урядники, наші рідні дїти!“ — стояло в дописцї мужика.

Директор покликав начальника й зачав розмову.

— Прошу вас, пане Ришкунда, виявіть менї вже раз, що спонукало того чоловіка до самовбійства? Я догадую ся і підозріваю лише одно, що тут заходять якісь нечисті, грошеві справи. Небіщик був скарбником театрального товариства й як молодий, недосвідний, а при тім легкодушний чоловік, певно поповнив дефравдацію на кільканайцять тисяч і коли знайшов ся в без-

вихіднім положенню — пальнув собі в лоб. Я розумію, коли ви з товариської солїдарности не хочете допустити, щоби на покійника падала пляма, але прошу вас, не забувайте, що як начальник маніпуляційних віддїлів стоїте не лише на сторожі видатної праці підчинених людий, але також над їх моральним поведенням. Коли б заходила яка любовна історія, чи тайна хороба, то ви не укривали би цього передо мною, отже видно, як на долоні, що тут стало ся лише якесь брудне надужиття в грошевих справах на більшу скалю й я як директор фінансової інституції не можу допустити тут до нїяких тайн, тільки маю право і мушу жадати від вас вияснення.

Ришкунда відповів спокійно:

— Пане директоре, даю слово, що тут не зайшла жадна нечиста, грошева справа. Коли б там і знайшов ся який промах, то на таку суму, що небіщик через свої широкі зносини з людьми, а зрештою навіть між бюровими товаришами міг був знайти поміч і ратунок.

— Що-ж, до чорта, пхнуло йому револьвер в руку!? Коли вже не хочете менї того листа показати, то подайте принайменше його зміст!

— І це буде трудно, пане директоре... Зрештою пан директор самі знають, що той чоловік що-йно недавно був іменований урядником.

— Пане Ришкунда, це був найгірший робітник в „Народнїй Силї“ й я роблячи його урядником, поступив проти свого переконання.

— В такім разї треба було давно виповісти йому місце, а не держати десять лїт в ранзї практиканта.

— Пане, я цього не міг зробити з простого милосердя, бо він нїде инде не дав би собі ради і був би згинув з голоду!

Ришкунда здвигнув плечима, директор Шуліковський затягнув ся папіроскою і перейшов в поперек канцелярії, потім станув напроти него і глянув гостро оловяними очима.

— Пане Ришкунда, на основі службової повинности взиваю вас, щоби ви мені зараз той лист показали.

Ришкунда стояв непорушно, прижмурив очі і глядів на директора, хвилинку вагував ся, врешті добув лист з бічної кишені і подар мовчки директорови.

Той став читати, а коли дійшов до слів: „Це не я, це Шуліковський“, руки затремтіли, посинів, корч імив кліщами за горло, він зловив за поруче крісла і простогнав:

— Це, це не-правда...

Ришкунда взяв лист, вклонив ся і вийшов.

Часть друга.

XI.

Практикант Паланиця водив очима по бюрі, висунув шуфляду і читав потайки лист:

„Любий Микольцю!

Довідую ся про Твоє здоровля і пробутки. Я, Богу дякувати, здорова, лише зуби болять з продувів. Будеш лихий, що мимо Твого прохання пишу по польськи, але вір, українське письмо так вийшло менї з уживання, що коли б я написала лист, то Ти замість читати, розсміяв ся би лише і кинув його в кут. За це вчу ся тепер і коли буду вміти добре, напишу по українськи. Недобрий Микольцьо міг мене був навчити через цїлий місяць, а не хотїв, правда?

Мій золотий, посуджуєш, що я стала байдужна супроти Тебе. За яку-ж маєш мене? Чи взагалї належу до тих людий, що їм сорокато в голові, що раз кажуть це, завтра що иншого й як мартовий воздух: раз сонце, а за хвилину паде снїг? Нехай мій Микольцьо поправить ся та веселїщі листи пише, я не хочу, щоби був смутний. Дорога Дитино, чому не хочеш подїлити ся зі мною, чому не виявиш, що долягає Тобі, нехай сполом з Тобою

терплю всяке горе. Напиши менї зараз, чим журиш ся, а по друге Ти не повинен нїчим журити ся, коли дїйсно вірив в Бога.

Дорогий Микольцю, напиши менї все кілька слів по українськи, це так солодко леліє в усї, коли читаю; здаєть ся, що я коло Тебе і чую те саме. Ох, коби це скоро настало.

Не гнївай ся, що я ще сорочки не вишила, але вір менї, не могла: Внедовзї буде готова.

Напиши, як святкував Великдень, чи гаразд і чи там також снїг упав, як тут по колїна.

Напиши, чи вже цїлком подужав, чи не кашляєш. Що порабляєш пополудні і вечерами?

Бажаю в одній хвилині бути при Тобі, дороге моє серце. Тужно менї тут, хоч весна смієть ся довкола. Гостей ще нема і так тут тихо і мирно, як я це люблю, тільки що-ж менї з цього, коли мого найлюбійшого Микольця нема. Приснив ся менї Коханий, як надскакував якійсь панні на злість менї і тїшив ся, що воно болить мене, але це тільки сон, правда, серденько моє? Ти не вчинив би цього? Що було, те було, але тепер маю віру в Твою благородність. Але де то Микольцьо був цїлу нїч по поворотї від мене? Ой, урвителю Ти мій маленький!

Золота Дитино, хочеш мою фотографію, відки-ж візьму її? Зажди, аж верну на Зелені Свята і дам ся фотографувати. Та не хочу чекати так довго, а бажаю щось Твого, аби все було коло мене. Знаю, що не маєш своєї фотографії, хоч Твій образ виритий в моїм серцї, але прошу від Тебе кучерика з Твоєї буйної чупринки, а буде менї здавати ся, що Ти все коло мене.

Найлюбійший Микольцю, просиш щоби прислати Тобі пару левів, коли це не зробить мені нїякої прикрости. Але-ж з найбільшою охотою, коли тільки цим помочи можу, — хто-ж менї дорожший на світї, як не Ти.

Посилаю Тобі на разї десять левів, тому що стільки маю при собі, а від своєї старої не хочу брати, бо лиха на неї. Коли-ж Тобі не вистане, то пішлю книжочку, щоб виймити з каси.

Ти жадав, щоби поступати з Тобою цїлком отверто і що третя людина нїчого про се не буде знати, тому я вчинила по Твоїй волї.

В однім з попереднїх листів згадав Ти про жінку і несвідомо вразив найбільше болючу струну мого серця. Ти не знав, що я від сїмох лїт замужна...

Так, так, Дорогий Микольцю, тепер зрозумієш, чому я відмовляла неодному, що старав ся про мене. До тепер таїла я се перед Тобою, а що дїлала і писала, було під впливом чару любови. Нинї, коли жадаєш отвертого поведення, виявлю Тобі все як на святій сповідї, тим більше, що я як раз по сповідї; хоч Ти се погубляєш, мимо того я все в маю йду до сповідї, тому що май, це свято для мене. Але до річи. Як виходила я за-муж, не любила його зовсїм тільки вволила волю родичів і надїяла ся, що полюблю, а коли до цього не дійшло, зненавидїла його і покинула. Як раз когось знетерплю, то все нї на що. Так цїле моє життя зломане. Родичі стали дорікати менї й я пішла з дому. І Ти також погубиш мене тепер і будеш гордити мною, як прочитаєш цей лист. Ах, Микольцю, Микольцю, коби Ти знав, що дїєть ся в моїм серцї, то спочував би зі мною. Страшенно

терплю, що не можу знайти ні одної людини, яка зуміла би вшанувати мій біль. Тому не звірюю ся ніколи перед нїким і Ти готов подумати, що я збожеволїла, або остала під яким впливом, що так отверто виповідаю ся, але Ти поразив незгоєну ще рану. Знаю, що Ти чесний і не насмієш ся з мене й не будеш глузувати, як це зробили би инші.

Трапляєть ся менї добра нагода: маю виїхати з бароновою Брунїцкою в її посїлість. Жертвує менї 25 левів місячно, удержаннє й услугу, отже треба користати з нагоди. Незабаром поверну до Безголова попращати ся з родичами і забрати річи. А Ти, чи схочеш подати менї ще руку й остати далї зичливим приятелем?

Маю здоровлє, гроші, що-ж менї з того, коли не можу мати того, кого бажаю, за ким тужу. Ти піймеш, яка я нещаслива. А присяги зломати не можу і терпіти мушу...

Як дістану Твій кучерик, буде він менї нагадувати, що є одно серце, яке вміє достойно терпіти і вшанувати біль другого, не викпити як ті людишайтани.

Микольцю любий, отсе нашкрабала я стільки, що певно в-друге читати не станеш, але вибачай, не гнївай ся, — стільки мого на цїм світї, коли хто памятає за мене.

Не посилай листів за посвідкою, шкода марок.

Прохаю Тебе дуже, пали мої листи, бо там люди цїкаві, а я не хочу, щоб ішли з рук до рук як дневник.

Цїлую Тебе по незлїчимі рази, Твої чорні оченята, чілко також.

Щиро Тобі віддана

Манїнка."

На столик Паланиці спер ся шкільний товариш, студент Листок і перечислював свою пенсію. Був се утлий, блїдий хлопець. Паланиця глядїв на його поморщене чоло і мислячий вираз очий і сказав:

— Опиши менї свій душевний стан в хвилині, коли береш платню за місяць. Чи не збирає тебе тодї лють на наших гнобителїв:

Листок потер пальцями чоло і глянув на товариша смутними, синїми очима.

— Гм, то питання, чи вони що винні. Тепер виходить з середнїх шкіл хмара людей, готових лише до урядничого стану і до сталої плати... До самостійного становища, яке давало би молодому чоловікови не лиш незалежність, але й спромогу заложити яке підприємство, аби і другим, менше обдарованим в підприємчиві здібности, дати заняття — дуже мало. Коли отворить ся яка посада з сталою, певною платнею й емеритурою, там збігнуть ся зараз сотки кандидатів і вони, щоби здобути те „певне“ місце, будуть шукати припоруки у всяких матадорів, будуть оклевечувати товаришів, щоби лиш дістати ся до того нещасного, певного жолоба. А ті, від котрих залежить посада, не можуть обігнати ся від влїзливих петентів і дїлять те одно „певне“ місце на кілька, розумієть ся, вже з меншою платнею. Тепер на ті посади вже з меншим доходом будуть старати ся ті самі петенти ще з більшим стиском як вперед. Чортівська лють і розпука обгортає мене, коли я так мало заробляю, тим більше, що окрім себе маю ще великі обовязки, але своєї ненависти нї на кого не можу обернути, хиба лиш на себе, що я такий нездара вдав ся, що мушу стояти за ласку тих людий, які, як ти кажеш, визискують нас... Не жаль би менї, як би я був круглий бідак,

а то мій старий сидить на грунті, не темний впрочім хлоп, до того має покладну готівку, я одинак, а він анї руш не хоче зрозуміти, що то „Народня Сила“. „Моє-ж ти невитримання!“ — пише він до мене. „Доки-ж я Тобі буду ті гроші посилати!? І відки наберу їх врештї? Посилав, як був Ти в школах чотирнайцять лїт, тїшив ся як підеш на свій хлїб, то й менї поможеш, а то вже три роки, від коли Ти в тій „Народнїй Силї“ та все лиш каждого місяця по 10, 15 а нераз і 20 ринських посилай і посилай і кінця тому нема! Обіцюєш, що там ті пани директори дадуть Тобі вже раз більшу пенсію, а то нї тої пенсії, нї з тебе пожитку нема! Шкода, що давав тебе до шкіл тай стільки коштував ся, що мав би нинї з 20 волів тай не журив ся нїчим. Пишеш, що там у тій „Народнїй Силї“ не лише всї студенти, але навіть урядники бідують, так що батьки і тестї мусять їм постійно помагати. Менї це не може помістити ся в голові, аби своє товариство, наша рідня інституція так кривдила дїтей свого народа, що вони аж не мають що їсти, нї вбрати ся. На такий спосіб скажи тим своїм панам директорам, нехай не чванять ся великими зисками, коли робітники мало коштують. Не штука чванити ся розвоєм інституції, якої робітники не мають що їсти і здирають своїх родичів. Нехай пани директори напишуть у звітї, скілько батьки докладають до вашої пенсії, то вийде цїлком инший рахунок. Я сам приймив ся би таких косарів чи молотїльників, яким би за мене хто инший половину, а хоч би й третину доплачував. Але це, відай, в тім річ, що ти не пильнуєш робити. Як це може бути, аби такі люди, як ви сидїли по кілька лїт на 20 до 30 ринських? Пишеш, що твоїй дирекції не залежить на студентах, бо вони вольні люди

і перед ними отвертий світ, а я знов своїм розумом міркую, що народній інституції повинно залежати на молодих людях, щоби вони кінчили науки і здобули між своїми хліб. Коли в політиці поробило ся таке, що нашому чоловікови нема що навіть думати про місце між чужими, то нехай не дають загибати між своїми, бо ми хлопи тяжкою кервавицею виховали свої дїти. Що це значить: Перед тобою світ отвертий!?

В таких умовинах хиба скачи з вікна на голову з поверха! Таким директором і я міг би бути".

Листок пішов до свого віддїлу.

Зближала ся третя година, Паланиця замітив, що старший урядник, Тома Палїй, перейшов кілька разів через лїквідатуру, був несвій й як би хотїв сказати щось йому. Палїй „вифасував" останки своєї платнї і журив ся. Відтягнули йому всякі зачети, рати і на фонд і тепер нема навіть чим заплатити хати, а дома жінка, троє дїтей і цїлий місяць перед ним. Він показав ся знов коло віконця і моргнув на Паланицю. Цей підійшов до него.

— Може би ви нинї так на невеличку партійку?

Паланиця подумав і сказав:

— Нехай буде, але у кого?

— Я вже говорив з Жуковським і він згодив ся приймити нас у себе. Прийдете?

— Прийду.

XII.

Українські джентельмени лежали над берегом Тибра, грали фербля й їли біб.

Це не так було.

Того дня не платив нїхто з них жадних видатків, а Палїй сказав жінці, що не було ще виплати і вийшов з дому.

Вечір 8 година, всї три сидять вже при столику. Умова: візо по 50 сотиків, подвійне биття і подвійне відбиття.

Гра йде весело, кожний щось говорить, показує, яку має карту, на що ішов, що могло прийти і дивуєть ся, чому не було сподїваної карти.

„Форанд“ кличе:

— 50 сотиків візо!

Роздав карти, оба партнери йдуть, Жуковський помітив, що Палїй заглядає крадки з гори в його карти і кличе грубим голосом:

— Пане Палїй, не запускайте журавля!

— Одна корона „besser!“ — кличе форанд.

Партнери дають 50 сотиків „blind“ і показують собі дві останнї карти, відтак зачинають самі дивити ся на свої другі дві карти. Не дивлять ся від разу, але закривають двома першими і поволї витягають одну за другою — „густують“. Оба додають „blind“. Перший по форандї заграє 1 кор., оба додають.

— Два аси! — проголошує форанд.

— Маю! кричать партнери.

Тепер питають оба, що хто має? Перший кричить:

— Триста око!

— Добре — каже другий.

— Маю тільки триста!

— Також добре.

— Лише двайцять девять!

— Бери гроші, — каже другий.

Настало мале „Besprechung“.

Форанд:

— Іду з руки на два аси і не дописало.

Другий грач:

— А я на око „кер“ і приходить дурна сїмка.

Третїй грач:

— А менї до двайцяти „пік“ дописувала девятка.

— Viso Schnitt від пів корони!

— І корона „besser“!

— Pass слїпо!

— Vorpass gesehen!

— Корону заграв!

— Стоїть!

— Кілько має форанд?

— Шляґ трафив таку карту! — закляв Палїй.

Все з першої руки дістає він добрі перші дві карти і мусить доплачувати, але дві другі „недописують“ і він програє. Грошї переходять з рук до рук, раз цей, то третій виграє.

По якімсь часї Палїй програв 20 корон, але перед 10-ою годиною мусить вийти і полагодити важні орудки, бо завтра має виїхати з рідненю на відпуску.

— Як менї лише добра зичите, то позвольте, що я за пів години верну ся і будемо дальше грати. Я „програний“ і хочу відбити ся.

Вибіг на вулицю, стрінув знайомого склепаря, але той не мав гроший при собі. Палїй побіг до возного „Народньої Сили“, але не застав його, тільки жінку.

— Пані Тарадаєва, змилуйте ся, дитина менї захорувала, біжу по лїкаря, забув дома гроші, сорок корон, завтра віддам.

Тарадаєва пішла до куфра, понишпорила в білю, добула два банкноти і дала Палїєву, той пігнав засапаний з хати.

За годину гра йде далї. Зразу спокійно, потім нервознїйше. Виграна знов переходить з рук до рук, вкінцї о 3-їй в ночі Палїй програв 30 корон. Щоби відбити ся, підвисшує на форандї ставку на одну і дві корони, або дає „майзель“ дві або три корони, або роздаючи карти бє, продає кожну карту.

В ходї гри буває і таке, що неодин забуде, хто роздавав карти, а хто форанд.

Тапер форанд Жуковський, другий Паланиця, а Палїй роздає карти. Він бє першу карту Жуковського за 1 кор., оба тамті додають, і другу за 1 кор., перший додає, а другий кидає карту.

Форанд має досить високу карту і відбиває 2 кор., Палїй, що роздавав карти, додає, форанд заграє 2 кор. і Палїй додає. Паланиця проголосив 29, а Палїй кричить:

— І я 29, але я форанд! — і тягне гроші.

— Перепрошаю, я форанд! — опирає ся Паланиця.

— Нї, я форанд! — перечить Палїй. — Чи не так, пане Жуковський?

Жуковський прилучуєть ся і на слїпо каже, що Палїй.

Мимо двох згідних голосів Паланиця не хоче уступити, инакше перестане грати і жадає, щоби від початку пригадали собі, як ішла гра, хто продавав і хто відбивав.

Остаточно признають, що Паланиця і той бере „цуг".

Згодом партнери помучили ся так, що ледви розпізнають карти, звертають увагу, що вже пізний ранок і треба перед бюром хоч годинку переспати ся, але Палїй просить конечно продовжити гру на короткий час, може він відібєть ся трохи. По годині знов заклинає обох, аби не переставали, бо він тепер не має що робити. Руки йому трясуть ся, очі перестрашені, чуприна наїжила ся. Всї грають аж до білого дня.

Жуковський і Паланиця хотять конче встати, щоби промити очі, піти на снїдання і не спізнити бюра. Оба виграли: Жуковський около 30 кор., Паланиця около 50, а Палїй програв до 80 кор.

Палїй стратив рівновагу, попав в розпуку і зачав виявляти свої укриті наміри.

— Менї лишило ся з моїх 90 корон, всего 9 кор.! З тим не можу нїчого почати! Маю їхати з жінкою і дїтьми на відпустку і потребую що найменше 120 кор.!

Мав всїх 90 — числив на певну виграну — ішов як на дика.

— Поратуйте, допозичте решту, хоч би на вексель.

Оба тамті пригадують йому, що умова була для всїх однака і коли слїпе щастє хотїло, що цим разом вони виграли, то він не має права від них нїчого жадати, анї вони обовязку, давати йому що небудь. Могли оба до него все програти і не могли би робити із за того нїякої суперечки, а так їм раз оплатило ся страчене здоровля і невиспана нїч.

Палїй не хотїв і чути цього, лиш ходив по хатї і заводив:

— Що я зробив! Що я зроблю!? Ви забрали від мене всї гроші, заберіть і решту! — і кидає свої гроші на стіл.

Оба вспокоюють його, щоби не викрикував і не робив авантури в чужій хаті, але він на це глухий.

— Я потребую конечно 120 корон! Ви забрали мої гроші, беріть і решту, або доложіть, нехай куплю собі револьвер... Троє дітей, четверте в дорозі. Голову врубав би на порозі як куряти, коли бо жаль і гріх!

Крайна ріжниця була між його мужеським голосом і річею, над якою розводив ся. Мірив в воздусї постепенно долонею в долину і говорив:

— Я роблю ся перед жінкою оттакий, а вона ще менша, я низше, а вона ще низше! Але нераз, як менї бахурі допечуть, то розперізую ремінець і гаратаю, куди попаде! Жінка вмішаєть ся боронити, а я всїх загалом, винен, чи не винен, per extensum! Звертаю вашу увагу на стан річи. Остаточно не знаю, що сказала би на це дирекція...

Жуковський і Паланиця видять, що по доброму не переконають його і зачинають ганьбити, що вони не дїти, щоби дали настрашити ся грозьбами і випрошають собі таке вимушення. Довше годї їм барити ся з ним, нехай іде домів, або лишають його в чужій хатї і виходять.

По дорозї Паланиця звертає увагу Жуковського, що таки треба ту справу полагодити якось мирно. Зрештою Жуковський лишив його в своїй хатї і той може наробити скандалу. Сїрома дїйсно програв і є в прикрім положенню. Може би дати йому щось в формі позички без векселя.

— Я дам 30 кор., а ви 20 і нехай іде до дому.

Оба товариші вертають ся і не видять аранжера, бо той встромив голову з довгими патлами в умивальницю і мявкає під носом.

Кажуть йому, що мусять якось покінчити нинїшню забаву, а що він потребує тепер конечно гроша можуть позичити йому 50 кор. так, що буде мав зі своєю рештою около 60 на видатки.

Палїй жадав, щоби вони позичили йому ще з власної готівки до 120 кор., але ті здвигнули лиш плечима на таку дику претенсію.

Палїй одобрухав ся трохи, обтер лице рушником, перечислив гроші й обіцяв віддати в найкоротшім часї.

З тим оба лишили його в хатї.

Перед полуднем подав возний касієрови лист. Той пізнав, що письмо походить від котрогось з урядників „Народньої Сили“. Прочитав, змінив ся на виду, але стояв спокійно, призадумав ся хвилину, опісля зітхнув, глянув на годинник і вийшов до дальших віддїлів. По дорозї кількома словами півголосом запрошував кожного урядника на нараду до найдальшої кімнати. По кількох хвилях зібрало ся до трийцять урядників і чекали з нетерпеливою цїкавістю на новину. Касієр, Володимир з Березова Березовський, тримав в руцї письмо і промовив зміненим зі зворушення голосом:

— Я, панове товариші, дістав перед хвилиною отсей лист, а що справа нагла, тому запросив вас тут на нараду. Прошу слухати, я читаю:

„Високоповажаний Пане Касієре, Добродїю!

Я знайшов ся в такім скрутнім положенню, що тільки зичливість Високоповажаного Пана Касієра і ласка Вп. Панів Товаришів може вратурати мене, мою жінку і дїти від соромної загибелї.

Знаючи серце і характер Високоповажаного Пана Касієра, як найстаршого нашого Товариша, що своєю батьківською повагою і впливом виратував не одного чоловіка з біди, надїю ся, що цим разом

і для мене Високоповажаний Пан Касієр не відмовлять своєї помочи.

Буду за цю прислугу вдячний до смерти.

Я не можу рушити ся на відпустку, жінка хора, хата і рати не заплачені, а при душі нема крейцара.

Коли до 12-ої години не роздобуду 150 корон, пускаю собі кулю в лоб.

Точно о 12-ій годині чекаю на розї ринку на вислїд справи, від якої залежить моє життя або смерть.

Остаю по гробу з високим поважанням

Тома Палїй,

урядник „Народньої Сили".

Паланиця моргнув на Жуковського, той сїпнув його тайком за полу. Між приявними став нїяковий, прикрий настрій, референт гіпотечного віддїлу обізвав ся:

— Тут нема що радити; маємо свою урядничу касу, підпишім всї, як тут ми є, декларацію на 150 корон, що кожний з нас годить ся, щоби йому відповідну часть стягати місячними ратами з платнї.

Всї товариші приймили цей внесок.

XIII.

Мокрий, студений день висїв на світом.

В бюрах „Народньої Сили“ був спокій. Урядники нишпорили сонно в актах і в своїх душах та снували ся мовчки як тїни.

Паланиця по безсонній ночі похнюпив ся за копами актів й обгризав нігтї. Водив з підлоба оком на Сафата і пильнував, аби той не вткнув йому якої роботи.

— Я вже досить натягнув ся тут за 12 лїт. Нехай хоч трохи спочину.

Вкулив ся в себе і дрімав. Не прижмурював очий, ухо було нащурене, перед носом розложений акт, під рукою перо й олївцї. Рипнуть лиш двері з дирекції, він почне нипати завзято по письмах і копіях.

— Що то є, що чоловік в ночі не хоче спати, сидїв би до рана, а тепер дав би дві корони, щоби тільки всунути ся де в кут на сон.

Пересиджував в бюрі днями і вечерами, мав забиту голову всякими правничими і табулярними „шімлями“, послугував ся ними невільничо в своїх кореспонденціях, уважав їх за святий закон, в якім анї слова не вільно змінити, знав на память сливе всїх довжників банку, а навіть числа, під якими були їх акти, вів взірцево всякі викази і рахунки в книгах, здав іспит з канцелярійного дїловодства і був найстаршим практикантом в „Народнїй Силї“. Багато молодших товаришів перескочило його в авансї, тепер він був на черзї до урядника, чекав вже довго, його терпеливість переходила міру.

— Цікавий я, шо вони задумують зо мною? Доки гадають мучити мене на 40 ринських? Бодай вас...

В останніх днях вбив ся йому в голову оден правничий термін. Др. Шуліковський подав той термін до одного письма, Паланиця повторив його кілька разів в дусї, щоби не забути, опісля коли вернув з оберемком актів від дирекції, записав собі зараз за свіжої памяти на краю підкладки.

Тепер віддер картку і черкав:

„Евікція — евікція“ —

— Що означує те слово?

Взяв перо і мазав свій підпис з додатком *Др.*

— Гм, як би то пасували до мого назвиска такі дві малі букви...

Закручував химерно *Д*, дочіплював до него в горі мале *р*, і підчеркав коротенькими павзами: „*Др* Паланиця“ — „Др. Паланиця“. —

— Пане Паланиця! дав ся чути голос Шуліковського з порога дирекційної канцелярії. — Прошу вас!

Молодий чоловік здрігнув ся, встав живо і пішов до дирекції.

Шуліковський стояв коло бічного стола, тримав руку в кишені, мірив спокійно Паланицю від ніг до голови і спитав:

— Що ви там нині молотите?

— Докінчую виказ залеглих рат.

Директор прошив його зором, відтак відвернув лице і говорив сухо:

— Я тут, п-ні, маю клопіт з вами... Не можу сказати, щоби ви менї занедбували ся в роботї, письмо маєте досить добре, хоч за повільне, але висите менї на персональнім виказї як найстарший практикант що до лїт служби й я не знаю, що маю робити з вами.

Підвисшити вам адютум, іменувати вас урядником ще не можу, бо ви за молоді і не знали би, що з тими грішми зробити, ви вступили до „Народньої Сили“ щось в чотирнайцятім, чи пятнайцятім році життя, просто з шкільної лавки, з четвертої ґімназійної, а я тут, п-нї, маю старших від вас, з більшими студіями, студентів і не можу їх через вас посунути в авансї, щоби панове не робили менї закиду, що поступаю несправедливо з вами.

Директор урвав на хвилину і призадумав ся, опісля говорив далї:

— Але, щоби з тої справи виплисти якось на чисту, воду то зробимо так: ви присядьте ще і зложіть іспит з державної бухгальтерії, опісля я на тій підставі міг би вас іменувати урядником.

В Паланицю по сих словах як би ґрім вдарив. Кров застила в ньому в очах потемнїло, він поблїд і, не відповівши нїчого, вийшов з дирекційної канцелярії. Поволїк ся як підвіяний на своє місце. Гореч палила в горлї, сльози станули в очах, руки дрожали, він гриз нетерпеливо нігтї.

Приготовлення до такого іспиту треває шість місяцїв, получене з коштом, наука суха, помотана, зрештою він тому 12 лїт ледви перемучив IV-ту ґімназійну і за той час цїлком відвик від книжки. В тім би ще пів біди, але те жало злоби, крайної несправедливости і темної мести, яку по його думцї, Шулїковський так спокійно й обмірковано вимірив в серце. По перше той іспит, на його думку, був для дїловодства в „Народнїй Силї“ непотрібний, по друге: Шулїковський іменував вже молодших товаришів урядниками, які ледви кілька лїт тут працюють і не мають того іспиту, по третє: курс в торговельній академії кінчить ся, Паланиця вже

не може вписати ся, анї приготовити до приватного іспиту, лише мусить чекати аж до осени, до нового впису, а тим самим замісць іменування тепер, міг би бути іменований аж на-рік, в маю, то є за 16 місяців і то лиш при умовині, коли здасть той іспит.

— І чому-ж менї скорше не сказав, що йому того проклятого іспиту буде треба!

Розпука Паланицї не мала краю. Він проти своєї вдачі почав клясти в дусї, врештї сповістив Сафатови, що заслаб і вийшов з бюра.

Поглянув в кишенї — мав кілька позичених корон.

Обминав ресторани, не вступав до них нїколи, йому, хлопському синови, здавало ся, що там лише великі пани бувають, все дорого і він не буде вмів повернути ся, не буде знати, де сїсти.

Опинив ся на нехарнім передмістю, замітив шинок „Під співучою рибою“ і повернув до него. Оглянув ся, чи має скинути капелюх і станув коло буфета. Вдарив його сопух квасу і горівки.

Присадистий Жид в шапцї, що нагадувала ярмурку, нахилив ся до него.

— Co sobie pan życzy?

— Прошу міцної горівки, — відповів сухим голосом.

Жид глянув ще раз по нїм і наливав чарку.

— Може пан позволить що перекусити?

Осмілений цим Паланиця пішов до другої комнати. Тут була сутїнь, два шевцї грали в білярд, в однім кутї сидїв жовнїр з дївкою при склянцї пива, в другім хрипів грамофон, коло него мявкала кітка, в трубі спало котеня.

Шинкар совав ся згорблений, поли звисали до колїн, сурдут на хребтї підсунув ся в гору, штани обвисли як порожнїй міх. Показала ся жінка шинкаря

як перевязаний сальцесон, коло неї стояв грубий згінник. Люди буваютъ схожі до звірів, птахів, а навіть до предметів, пр. до мітли, баняка, цебра, рури, коновки, таци, люльки, тріски з під сокири, головки від баса. Шинкар нагадував старий самовар, згінник був схожий до скарбонки. Донька шинкаря в червоній блюзці і чорнім фартушку виглядала як здохла фока. Плечі і груди ширші від клубів, на ногах криві, заболочені черевики, фризура як гнїздо канї.

Фоноґраф хрипів марша, донька шинкаря підтрясала рукою в кишенї фартушка і дзенькотїла до такту грішми.

Паланиця сидїв посоловілий. Жидівка наложила плиту з піснею „Mów do mnie jeszcze“. Він вслухав ся в пискливий голос невідомої співачки, старав ся зловити слова, але не міг. Жидівка стояла бездушна коло фоноґрафу, довбала пальцем в зубах і крутила корбу. Паланиця розсївав ся в неясних думках, безносі голоси з ґрамофона виводили хоровід мерцїв довкола него. Поволї зачав привикати до шинку, ґрамофона з котятем і Жидівки з канячим гнїздом на голові. Пригадала ся пословиця: „In der Not frisst der Teufel Fliegen“. В голові почало морочити ся, шинкар принїс свїжу чарку, Паланицї впала ідея, що Жиди все знають, язик путав ся йому, але він спитав на силу:

— Пане господарю, не знаєте часом, що то є евікція?

Шинкар покрутив головою, опісля подумав хвилину, провірив, чи гість не кпить з него і відповів:

— Вікця-Вікця, так називає ся служниця одних панства в цїй каменицї! Вона тут часом приходить по пиво; на що вам її?

Під вечір Паланиця почув, що з ним зле. Він не звик до алькоголю, мав слабу голову і в хвилині, коли

пустив ся до дверей, пішов в затоки на полицю з фляшками і вивернув її шкереберть через буфет на землю.

Счинив ся лоскіт, дзенькіт, крик, рейвах, метушня. В ту хрію вмішала ся вулиця і два полїцаї, Паланиця прочуняв на інспекції. Комісар виходив вправдї з погляду, що тут також вина шинкаря, який не повинен був дати стільки напитку гостеви, коли видїв, що той вже пяний, але щоби справу полагодити на оба боки мирно і щоби не дійшла до відома дирекції „Народньої Сили“, оцїнено шкоду на 200 корон і ту суму мав Паланиця зложити за тиждень. Він взяв позичку в касї персоналу і ось так заглушив лихо, але на його голову впав новий клопіть з ратами.

XIV.

Від тої пори Паланиця змінив ся. Став задумчивий, почав запивати ся і занедбувати в службі. Майже що другий день спізнював ся, або й зовсїм не приходив до бюра. Його гарний, здоровий вигляд потемнїв, лице набирало цегляної краски, недавно ще чистий убір і білє ставали чим раз більше занедбані. Була це зрівноважена, спокійна вдача, тепер мовчав він цїлими днями, попадав в смуток і журбу, робив похибки і вянув в очах.

У вільній хвилині зіпре ся на бюрку, чинить ся, що записує щось в актах, тимчасом його думки далеко, він пробує складати вірші.

„Ой, возьму я рушницю, на серце положу,
Життя моє сумне на віки вкорочу.
Нехай мене сховають в чорну домовину
Тай заплачуть за мною, що так марно гину.

Годї менї жити і далї терпіти.
Нема щастя, нема долї, треба умирати.
На калинї понад гробом ворона закраче,
А там мати-сиротина безконечно плаче.

Ой, гаю зелений,
в три ряди саджений,
пішов би тобою —
бою ся розбою.

Гонять мене мої думи і в ночі і в днину,
Тяжко менї, тяжко жити, від журби я згину“.

По 12-ти лїтах служби директор Шуліковський відправив Палиницю з нїчим і він, як спокійно прийшов, так незамітно відійшов. На товаришах не зробило це майже нїякого вражіння. Вони були прибиті своїми клопотами, зіпсовані умовинами, бездушні, деякі довідали ся про долю товариша в місяць пізнїйше, инші з дальших віддїлів, не знали навіть нїчого.

Молодий чоловік, викинений на великоміський брук, тулив ся у сторожа, який приймив його з милосердя, заробляв переписуваннєм рукописів, але та робота приносила малий дохід, раз що у сторожа мало було місця і спокою, а багато дїтий, по друге Паланиця з гризоти і кепського відживлювання підупадав на здоровлю і силах. Розбивав ся за новим місцем, але це не легко було вскорі знайти, тимчасом одежа, біля й обув подерли ся і на тютюн не стало гроша. В таких невідрадних умовинах снував ся він по вулицях міста.

— Сорочки не маю, така полатана, що ледви тримає ся купи. Далї все облетить з мене і буду світити голим тїлом.

Ішов по-при каменицю, в якій мешкав один з його гімназійних товаришів. Був то син багатих родичів, сидїв в містї, пильнував викладів і дістававав від батька цїле удержання.

Паланиця зайшов поневільно до товариша. Цей привитав його звичайно, але перепросив, що лишає його на кілька хвилин самого і незабавки верне.

Паланиця проходжував ся по покою, переглядав картини на стїнї, його вдарила велика ріжниця між культурною обстановою товариша, а його власною норою і це прибило його почуття біди та сїрої боротьби без вигляду на будуччину. Глянув на чисту постїль і заметушило ся йому в груди. З під подушки виставав

край рукава нічної сорочки. Паланиця підступив до ліжка і тут таємна пружина пхнула його всею силою. Вихопив сорочку з під подушки і ховав живо під камізолю. Руки трясли ся, на чоло виступила студена роса, в сїнях дав ся чути стук і голоси. Паланиця охляв. Двері втворили ся і заки він міг оглянути ся, чи не вистає з під камізолї рукав сорочки і чи гудзиги защеплені, до покою війшов товавиш з своєю сестрою.

А, гарно, пане Паланиця! Зайти до Влодка й нї словечком не спитати за мене! Як ся маєте!? Що чувати!? Чому не відвідаєте нас коли на селї? Такий добрий і веселий з вас чоловік був і так закопали себе тут, що й чутки про вас нема!

— Що-ж з тобою!? — спитав товариш, — я хотїв зробити несподїванку для тебе, а ти, чи менї лиш здаєть ся, чи дїйсно поблїд і дрожиш?

— Я, я, хорий, так, менї щось не-не добре — мушу йти, — моє поважання.

Опинив ся на вулицї й втїкав.

— Злодїй, — шепнув в нїм голос.

Ноги вгинали ся, сором палив його огнем, чув страшну утому й обминав живо людей, щоби не впасти серед дороги.

Забіг до своєї каменицї, відси краєм подвіря в в комірку, затягнув засув і сїв на землю. По часї охолов, оглядав камізолю і дивив ся по собі. Камізоля віддута, в горі і на середині не встиг був вже застїбнути гудзика, але рукав не звисає... Може не замітили... А може я по дорозї позапинав ся і поправив камізолю на собі?.. Не міг пригадати. Старав ся вперти в себе, що нїхто не спостеріг вкраденої сорочки. Але його поведення може навести їх на слїд. Я не міг голосу добути з себе. Бомкнув нї це, нї те, як з під землї і

втїк. На ніч товариш схоче перебрати ся, загляне під подушку і впаде на слїд. Чи поправив я хоч подушку на місце? — Не тямив.

Витягнув сорочку з під камізолї. Була майже нова, з гарного полотенця, значена двома буквами.

Шпурнув нею в кут, вивернув ся на землю, товк головою до стїни і бив себе в лице.

XV.

Пів до 9-тої рано начальний директор, др. Шулїковський переходив всї віддїли „Народньої Сили“. Урядники, практиканти і писарі вставали як в школї на прихід професора, директор уважав, кого при столику нема, слїдив, що хто робить, чим занимаєть ся, запитував про стан робіт, давав вказівки, припоручення і коли в деякім віддїлї праця була на укінченню, переносив помічні сили там, де були залеглости. Таким чином мав все ясний образ цїлої зложеної машини і знав, що той а той, в годинї і мінутї тій і тій скінчить свою роботу і щоби не дармував, має йти до помочи в инший віддїл. Не вірив нїкому і сам на власні очі мусїв прослїдити всяку річ.

На ту пору перед 9-ою годиною уважав кожний з робітників, щоби не спізнити ся і сидїти при своїм столику, бо всяка, хоч би найменша неточність дразнила директора, він злобив ся і памятав її довгі лїта. Крім того був ще в експедитї т. зв. „Schwarzbuch“, де вписували ся всї рано, опісля пів до 9-ої забирав ту книгу касієр і предкладав її директорови.

Тягнибіда корчив ся при столику і перед 9-ою не міг вийти з потребою, Черепок бояв ся потягнути глот керничної води „проти чахотки“, щоб директор не помітив в переходї і не подумав, що він з рана закроплюєся оковиткою, Деркач онимав ся закурити папіроску і побалакати дещо з Черепком. Всї відітхнули,

коли др. Шуліковський перейшов через бюра. В основі не був це злий чоловік. Скромний в життю і в поведенню любив деколи поговорити, пожартувати і посміяти ся зі своїм підчиненим, це залежало від хвилини гумору, коли менше було праці.

Надмірне почуття обовязку і горячкова, ревна пильність в праці, до найменших подробиць, підкопувала його слабе здоровля і нищила нерви. Не видів, не признавав нїчого поза „Народньою Силою“ і хотів, щоби всї були того самого пересвідчення й ішли з ним разом. Пізним вечером ставав він лютий з перепрацьовання, рано приходив роздразнений з дому. Молода жінка з фальшиво-панськими примхами, не розуміла його великого покликання, трудної задачі, брала річ з особистого погляду, рада б погуляти, зашуміти шовками — ідея економічного відродження народа була чужа для її міщанської полїтури й себелюбства. Коли Шуліковська тягнула мужа на баль, чи до театру, він рішучо опирав ся їй. При хорих нервах став вірити лестивим словам Любаски і деяких членів Надзірної Ради, що без него „Народня Сила“ западеть ся, без його ока робітники розкрадуть фонди. В тім дусї заслонював себе перед жінкою, вона почула ненависть до робітників і називала їх згірдно „хамудяками“. Походила з тої верстви другого народа, яка гороїжною позліткою вичиняєть ся над нашими цїнностями і хоч той дух, введений в дім директора, болїв його, все-ж таки вмів він своєю інтелїгенцією і поведеннєм удержати семейний стяг в можливім світлї. Др. Шуліковський любив свою жінку, був добрий і лагідний для неї, не признавав нїякого впливу нї старшини над собою, але повинував ся поневільно жінці. Був це його одинокий авторітет, не так з переконання, як радше з любови і такту супроти женщини.

В передпокою Тарадай, зломив ся в поясї і вповів: „Цїлую руцї“, директор муркнув під носом і пішов в свою канцелярію. Роздягнув ся, потер руки і кинув оком на копи справ і письм з вчерашньої почти. Сам пізним вечером роздїлив і приладив на своїм столї для поодиноких віддїлів. Глянув на барометр при вікнї і потиснув елєктричний ґудзик. Вбіг Тарадай і витріщив порцелянові очі як кепський чорт. Директор визвірив ся на него.

— Чого летиш, як би тобі хто грани насипав!? Не кажу тобі драпати ся по дахах, але запалити в печі до барометра, це хиба не велика штука. Тимчасом тут одного дня горячо як в кузнї, а на другий студено як в псярнї!

За дверми дав ся чути глибокий, удушливий кашель старого письменника, Степана Ручая. Він вів кореспонденції з філїями банку, директор казав йому все приходити по роботу, старий чекав в передпокою на продувах, кашляв, корчив ся, директор тимчасом покликав і перепускав молодших урядників. Дрож морозила Ручая, його безнастанний кашель долїтав до найдальших віддїлів, врештї старий застукав і війшов в канцелярію. Блїдий, вимарнїлий, похилений, набирав духу в роздуті, перемучені груди, хитав головою з примильним виразом в очах і прохав гробовим голосом:

— Пане директоре, я все майже годину чекаю тут даром щоденно, нинї навіть більше.

Др. Шуліковський гримнув кулаком в стіл.

— Пане Ручай, прошу менї не перебивати! Видите, що я тут не дармую! Всїх панів не перепущу преціньв пятьох хвилинах і сам не розірву ся на сто частий. Я знаю, що ви тут чекаєте, чую ваш кашель, але видите, що не сиджу з заложеними руками, тільки даю вияснення пану Макамови!

Ручай вклонив ся, вийшов скулений з канцелярії і грав далі всею напругою горла і грудий.

Макам забрав ся з актами, Шуліковський задзвонив на Тарадая. Цей війшов тепер уважно поволі.

— Тягнеш ся як смола! — крикнув на него директор. — Заклич менї тут пана Байрака.

Надійшов Байрак, прозваний „Машина".

— Мій пане, коли трачу з вами дві години на вияснення, то не на те, щоби ви менї потім списали живцем кожне слово як фонограф, лише даю вам преціиь акти з письмами від сторін, аби ви мали все під руками і кожну справу провірили докладно. Треба самостійно думати, пане Байрак... Прошу вас, возьміть ті листи і перепишіть ще раз так, як я поправив. Стійте, чого боїте ся і вже втїкаєте від мене?.. Маєте тут ще кілька коротеньких письм з звичайним повідомленнєм до членів. Це мусить рини піти, бо завтра неділя й я не можу тут маринувати у себе залеглостий з цїлого тижня. По дорозї покличте менї тут пана Ручая, а возному скажіть, нехай закличе пана Ярвича.

Війшов Ручай. Директор переглядав його останні кореспонденції. За хвилину вбіг Тарадай і сказав, що Ярвич вийшов.

— Вже звіяв ся? — муркнув Шуліковський під носом.

— Що ви тут понаписували, пане Ручай!? Таж говорив я вам ясно як на лопатї, а ви побаламутили всї справи так, що член, аби пук, то не визнаєть ся!

Старий письменник набирав духу в перемучені легки і склїпаз очима поза ясними окулярами.

— Прошу пана директора я думав —

Шуліковський перебив з роздразненим усміхом:

— Але-ж, мій пане, ви не маєте що думати! Я тут є від того, щоби думати за вас всіх, а ви маєте робити те, що вам каже ся! Перепишіть, добродію, ще раз цей лист. Розпука з тими моїми людьми!

Ручай вклонив ся головою, директор глянув в слід за ним і завернув його від дверей.

— Ви може нині хорі, пане Ручай?

Так, прошу пана директора, десь перестудив ся.

Директор глянув в бік на вікно і говорив спокійно:

— То лишіть це письмо, я дам кому иншому, а ви йдіть домів, лізьте до ліжка і вигрійте ся порядно. День, два, три, чи кілько вам буде треба, але уважайте на себе і вертайте потім з свіжими силами до праці.

— Дякую пану директорови, — вповів покірно Ручай.

Директор титягнув на прощання руку і вповів півголосомъ:

— Servus!

Стук в двері, війшов судовий возний з довгими палятурками під пахою, шморгнув ногою і станув покірно коло порога. Директор глипнув з підлоба на него і перекидав далї письма й акти. По добрих пяти хвилинах підіймив голову і спитав:

— Що там?

Возний подав візвання до Шуліковського як свідка.

Директор перебіг очима візвання, схопив ся з фотелю і вибухнув криком:

— Що там ті ваші пани не мають роботи і бавлять ся якимись візваннями!? Я тут не маю часу на дурниці! На моїй голові спочиває мілїонова краєва інституція! Я не розпоряджаю собою, анї своїм часом, щоби смердїти з заложеними руками за зеленим столиком, підписувати візвання, волочити ся по снїданках і брати пенсію за

дурно! Нехай менї тут не перешкоджають панове радники в службі і нехай не страшать риґорами і гривнами, бо я тут більший пан, ніж там перший-ліпший радник у тебе! Забери собі те письмо і скажи там своїм панам, що коли не вміють писати до мене як директора інституції, то нехай пофатиґують ся до мене, тут їх мій перший-ліпший писар навчить, як належить писати!

Директор опустив візвання на землю, возний підіймив живо і втік наляканий з канцелярії.

Вбіг Тарадай, директор махнув люто рукою і тим махом з віддалї як вихром викинув його за двері.

В 11-ій перед полуднем перекусив трохи шинки з булкою, потягнув глот вина з флящини, закурив остру папіроску і сїв до дальшого урядования. Перед ним стояли копи писем з поодиноких віддїлів до ріжних сторін. Ті письма переглянули вже начальники бюр і инші старші урядники, що мали нагляд над молодшими і роздїлювали роботу, але він не довіряв їм і перечитував уважно кожний лист з окрема, кожну карту до найменших подробиць. В однім письмі стояло:

„Ми придержуємо ся загально принятих границь в оцїнці движимостий, тимчасом вартість поодиноких предметів, яку ви подали, рішучо за висока і ми сумнїваємо ся, чи така дорога обстанова може бути у звичайного господаря.“

Шуліковський додав по останнім слові: „на селї“.

Поправляв, черкав нервово, бісив ся і воркотїв під носом:

— Пся кров! До сто чортів! — Дурень! — Туман! — Товарина незаганяна! — Зволоч!

З бічного кабінету наставив лисину директор Любаска.

— Не міг би я вам, пане директоре, в чім помочи?

Кожде слово виповів він ядерно, чисто, як би вичитав з книжки.

— Прошу дуже, пане товаришу! — відповів живо Шуліковський і подав йому жмут кореспонденцій.

— Я вже переглянув трохи, але маю тут пильні викази і рахунки.

Любаска сїв коло великого стола, наложив цвікер на окуляри і забирав ся до роботи, поволї, уважно, статно, як це яло ся старшому, вченому і заслуженому чоловікові. Дочитував фатальне речення: „ми сумніваємо ся, чи така дорога обстанова може бути у звичайного господаря“ — тут Шуліковський дописав вже карлючками: „на селї“, а Любаска взяв перо і додав ще: „в хатї“.

Провірював олівцем розклад рат. На горі виписана позичкова сума 800 К., низше роздїлена вона на півречні рати. Любаска обчислив на окремій картцї 6% від 800 К., заглянув в розклад, аж там той процент менший, а при дальших ратах ще менший! Помилка! Любаска притулив руку до уст і повів оком на Шуліковського. Той саме провірював рахунок за плювачки до бюр, який переглянув вже секретар і начальник маніпуляційних віддїлів. Сердив ся, черкав сотики і заокруглював суму на корони. Любасцї нїяк було йому перебивати, він взяв розклад і вийшов до лїквідатури. Станув коло віконця і сказав:

— Пане Сафат, я числю і числю і нїях не можу тут дорахувати ся, відки у вас той процент бере ся і чому він все менший?

Сафат встав і вияснював:

— Тому прошу пана директора менший процент, бо від чим раз меншого капіталу Довжник з кожною ратою платить не лише процент, але сплачує також істину.

Директор Любаска надумував ся, врешті сказав:

— Добре — але чому-ж моє обчислення зараз при першій ратї не годить ся з вашим?

— Бо перший процент відчислили ми вже з гори при виплатї.

— Ага, так, тепер вже розумію!

Пляни сплат робило ся в двох примірниках: один копійним чорнилом і цей ішов до довжника, другий звичайним і той переховувало ся в актах й опісля при сплатах вичеркало ся на нїм відповідні рати.

Директор Любаска підписував оба примірники і на обох бив старанно печатки.

Війшов оден вимарнїлий писар, вклонив ся і станув з червоною картою коло бюрка Шуліковського.

— Прошу, що там маєте?

— Прошу пана директора, я дістав покликання на військові впряви.

— На коли вас покликають?

— На другий тиждень на цїлий місяць.

— Маєте карту покликання?

Писар подав червону карту, директор встав, перебіг її оком і віддав.

— Отже ви хочете відпустки на той час?

— Так, прошу.

Директор вложив руку в кишеню, стріпав попіл з папіроски і вповів:

— Я вас не можу, п-нї, так на ґубу звільняти. „Народня Сила“, це не готель. У мене тепер більший сезон і я потребую робітників. Зрештою подайте просьбу на письмі й я надумаю ся, чи буду міг пустити вас на вправи, чи нї.

Надійшов студент Листок, вклонив ся і станув на середині канцелярії.

— Що там скажете, пане Листок?

— Прошу пана директора, я прийшов просити поради, що маю робити з собою.

Директор встав і слїдив мовчки молодого чоловіка, а той говорив далї:

— Я в „Народній Силї“ вже третїй рік працюю на одній і тій самій платнї, не можу нїчого більше дослужити ся і не знаю, що маю далї робити, чи лишати ся, чи шукати иншого хлїба?

Директор усміхнув ся.

— Як-же я можу вам тут порадити, коли ви самі не знаєте, що маєте почати з собою?

— Прошу пана директора, я не годен вижити з своєї платнї.

— Не вмієте ощадно жити, пане, — втрутив ся директор Любаска. — Як я був студентом, заробляв з лєкцій 15 левів місячно і ще гроші складав.

Шулїковський спитав:

— Чому ж инші студенти, ваші товариші можуть вижити?

— Листок хотїв сказати, що вони дістають більшу підмогу від родичів, але директор не допустив його до слова і говорив далї:

— Ви хибно розумієте цїль „Народньої Сили“, пане Листок. Вона не має на метї давати вигідні пасади з мінїстеріальними пенсіями для панів студентів, тільки передовсїм мусить дбати про своїх членів та розвій менших економічних інституцій на провінції. До тої роботи не потрібно менї тут жадної философії, нї патентованих людей, лише простих волів що вміють читати, писати і трохи рахувати. А що приймаєть ся тут також панів студентів, то се лиш з простої, гуманної причини, щоби молодим людям, синам неза-

сібних родичів дати поміч на час їх студій, щоби не марнували літ по провінціональних урядах, чи канцеляріях, лише могли користати з викладів і здавати іспити. Тому дивно мені, пане Листок, що замість бути вдячним нашій інституції за її добродійство, чуєте жаль до неї.

Листок відійшов похнюпившись. За ним війшов писар Деркач, почервонів, почав жалувати ся тремким голосом, слова вривали ся і стрягнули в горлі.

— Прошу пана директора, я тут вже вісїм літ гарую і не годен ради собі дати з тої малої пенсії і не знаю, що маю робити.

Директор глянув на него рішучо і відповів твердо:

— Ви, пане, хиба найменше претенсій можете мати. Робітник з вас повільний, тому два літа над складанням не цїлої сотки чеків проґайнували ви пів місяця і то ошибочно по азбуцї зложили, студій не маєте майже нїяких, а жадання великі.

— Прошу пана директора, я за весь час моєї служби ще ані одного дня не опустив і ані на оден день відпустки не мав.

Директор розярив ся.

— Пане Деркач, як ви можете мені тут говорити такі річи! Та-ж скільки лише свят у році! Різдвяні, Великодні, Зелені! Всї панове беруть відпустки на два, три, чотири і більше днїв, лише ви не брали!?

— Нї, прошу пана директора, я не брав.

— Але-ж мій пане! Що-ж ви мені тут говорите, коли я сам памятаю, що раз звільняли ся ви щось на кілька, здаєть ся, днїв!

— Так, лише раз на два днї, на похорон батька.

— Отже таки мали ви відпуску, — втрутив ся

директор Любаска,—а тут перед хвилиною ви сказали, що нї одного дня не мали!

Деркач хотїв ще щось сказати, але Любаска розвернув ся в фотелї, гомонїв сміхом, перечив рукою в воздусї, а коли висміяв ся гаразд, споважнїв і говорив спокійно:

— Нї, пане Деркач, не майте до мене фальшивого жалю; я звернув лише увагу на те, що ви самі тут сказали.

Шуліковський говорив далї своє:

— Вас тут, пане Деркач, нїхто за полу силоміць не держить, я вам можу кожної хвилї дати урльоп раз на все.

Сльози здавили молодого чоловіка в горлї, він вклонив ся і вийшов.

За ним показав ся старший урядник, Лев Юдейський.

— Прошу пана директора, я дістав телєграму, що моя мати смертельно хора і жадає, щоби я зараз поїхав до неї.

Директор всміхнув ся і зробив здивований вид.

— Що-ж, ви, п-нї, поможете матері!? Там передовсїм треба лїкаря, а коли лїкар не дасть ради, то ви там нї при чім. Зрештою, щоби не думали, що я тут на силу опер ся і не хочу вас пустити, то прошу, їдьте, але вертайте скоро, бо я тут не маю ким вас заступити.

За цим прийшов рахунковий урядник Зиновій Стешин і просив відпуски на поратованнє здоровля.

— Не можу вас, мій пане, пустити, тепер більше працї й я сам вибираю ся на урляоп, отже двох нас не може рівночасно лишати „Народньої Сили“, бо намножать ся залеглости і потім ми не дали би ради.

Стешин перший раз довідав ся, що з него така знатна парсуна, що стоїть рівно побіч самого директора,

цього пана життя і смерти. Не вірив в ці слова, але ймили вони його за душу так, що вже хотів відійти, коли директор тицьнув йому в руку кілька виказів до роботи і сказав:

— Досить добре виглядаєте в останніх часах, пане Стешин. Взяли ся до праці і се виходить вам на здоровля, Я також, коли лише чую ся нездоровий, приложу ся ревнійше до праці і так себе лїчу... Возьміть ся, п-нї, нині до тих виказів так, щоби я завтра рано міг їх ще переглянути і вислати. Можете вийти тепер на обід, а потім вечером, але нї, може не змолотите всього, то посидьте трохи в ночі. Тут, от на цій софі будете могли переночувати. Тарадай дасть вам подушку колдру і постелить.

Була це друга черга відпусток, отже по Стешині прийшов Жуковський.

— Прошу пана директора, я прийшов довідати ся, як світла дирекція зволила полагодити мою просьбу відпустки на поратованнє здоровля.

— Ви подали яку просьбу? — спитав Шуліковський.

— Так, прошу, вже тому місяць.

— Я собі нїчого не пригадую. Феральний день з тими відпустками; найлїпше розпустити всїх панів на чотири вітри і завісити буду на кілок! Пане, це не гімназія!

— Прошу пана директора, я від самого початку до нині не мав ще відпустки, я до свого подання залучив лїкарське свідоцтво.

— Пане Жуковський, у мене лїкарське свідоцтво не має нїякої вартости. Я можу вам принести свідоцтво від самого протомедика, що у мене хибує одної ноги! Зрештою я ще розгляну, як ви там стоїте з своєю роботою і потім дам вам знати. Попросїть до мене по дорозї пана Макама.

По кількох хвилинах прийшов Макам. Вклонив ся, підіймив брови в гору, витріщив очі і глядів на директора.

— Ви без потреби, пане Макам, долучили лїкарське свідоцтво, я сам виджу, що ви нездорові. На тій підставі дирекція прихилила ся до вашої просьби і дає вам відпустку на чотири тижні. Залеглостий не маєте у себе нїяких?

— Нї, прошу пана директора.

— То передайте там роботу панови Зазулї і можете нині поїхати.

Директор подав руку сказав:

— Вертайте здорові, Servus!

Стало тихо в дирекційній канцелярії. Чути було тільки поважне тикання годинника в скляній шафці.

Любаска відкашельнув і спитав:

— Чи багато їх цього року дістало урльоп?

Шуліковський відповів:

— В порівнанню до попереднїх лїт значно більше.

— Чи є може такі, що зовсїм не просили?

— Є кількох. Це головно ті негодяї, що провинили ся в дечім. Між ними є один, який, видно, поставив собі засаду: не просити нас нїчого. Була би це добра прикмета і коли-б таких більше, то було би менше клопоту, але в тім випадку, на жаль, не криють ся благороднїщі мотиви якогось такту, тільки, непримирима ненависть до цїлої дирекції.

— Котрий це такий може бути? — спитав з зацїкавленнєм Любаска.

Шуліковський як би не чув цього питання і говорив далї:

— Той чоловік з лиця менї не подобаєть ся, просто разить мене і непокоїть так, що на очі не можу його стерпіти.

Начальний директор ходив в поперек канцелярії сюди й туди, затягнув ся нервозно папіроскою і продовжав:

— Тимчасом якийсь „пех“ чи може якісь глибші, оккультистичні, чи як вони там називають ся причини зложили ся на те, що я з тим чоловіком щоденно мушу стрічати ся в урядованню.

Любаска був дуже здивований.

— Хто-ж би це міг бути!? І не дало би ся його викоренити яким чином, або принайменше перенести до иншого віддїлу, щоби своєю появою, чи скажім радше поведеннєм не дразнив вас, пане директоре?

— Я вже пробував всяких способів. Не давав довгий час підвижки, понехував його при ремунераціях і святочних датках, пробував сварити за похибки, думав, що він зразить ся, піде собі, але все даром.

— Так, це хиба людина без всякої амбіції і чести.

— Він видержав мовчки все і тимчасом набрав такої сили і вправи в своїй галузи праці, яка, слїд тут зазначити, виїмково належить до найтруднїйших і найтяжших за всї віддїли в „Народнїй Силї“, що його тепер нїхто менї заступити не може і на те місце треба кількох. Я давав йому до помочи цього і иншого, але всї показали ся слабі. В поведенню нїчого не можна йому замітити, але я чую нервами, як той чоловік страшенно мене ненавидить, з його очий аж сиплють ся іскри пекольної ненавйсти на мене, чи нас всїх, я чую це і виджу, хоч він скриваєть ся передо мною.

Любаска вдарив ся в чоло.

— А-га, вже знаю! Це жонатий, той вимарнїлий, блїдий, що я його ще за театральних часів виратував з болота! Кедрина! Так це він менї віддячуєть ся!

Шулїковський затаїв усміх в душі.

Розмову перебив писар Деркач. Вийшов розжалений з червоними від плачу очима, дрожав, икав ся.

— Я, я, прошу пана директора — менї шкода моїх лїт, отже хочу знати, чи маю тут чого надіяти ся, чи нї?..

Шуліковський відповів спокійно:

— Я вам, пане, нїчого не обіцюю, а ви не тратьте надії.

Під ту сцену зявив ся Немирич, поклав жмут довгих аркушів на столик і вийшов.

Шуліковський дрогнув і глянув на Любаску. Той дивив ся в слїд за Немиричем і подумав:

— Чи то цей мав би бути?..

XVI.

Наум Ярвич від довшого часу застановляв ся над одною проявою і старав ся прослїдити її. Звернула його увагу обставина, що деякі робітники „Народньої Сили“ за короткий час служби перескочили старших, інтелїґентнїщих і далеко лїпших в працї. Мав би це бути слїпий припадок, щастя? Ярвич занадто добре знав Шуліковського і відносини в „Народній Силї“, занадто тверезо і критично дивив ся на світ, щоби міг вірити в такі річи. Як це може бути — питав він себе, — щоби такий Х., без нїяких студій, без іспитів такий, що от недавно тут зявив ся і суму, зложену з шістьох цифер дїлить як слово, коли не може помістити її в одній стрічцї, не знає своєї мови, а в чужій готового концепту не перепише, бо не знає азбуки, — як цей, чи той міг перескочити на дві і три ранґи такого пр. Немирича, пок. Скоропада, або хоч би й Паланицю? Трудно знайти чоловіка без упереджень, все-ж таки Ярвич не міг підозрівати Шуліковського в слїпій односторонности та протекційних нахилах. Той чоловік як добрий купець мав нюх і знав, що вартує його кожний робітник. Як-же той його змисл погодити з дїйсним станом річи?

Ярвич довго мозолив ся над розвязкою цьої загадки, врештї закинув теоретичні комбінації і взяв ся слїдити факти живцем. Навязав зносини з товаришами, які „вродили ся в чипку“ і коли приглянув ся їх роботї,

не викрив нїчого нового, лиш утвердив ся в своїм переконанню, що їх праця стоїть далеко поза працею нехтованих товаришів. Раз звернув він увагу на приняті міри видатности і пізнав, що вартість чоловіка у директора залежить від скількости позицій, затягнених на годину. Та міра була подекуди в дивовижний спосіб вишрібована і тут був ключ для Ярвича. Хтось мусїв довести працю до тої міри, комусь залежало на тім, щоби пописати ся перед директором, обнизити ціну праці і вилїзти по хребтах товаришів. Хто-ж би це міг бути? Ті низькі, лакейські душі, а при тім найслабші робітники, яких так багато всюди. Ярвич почав слїдити тих тихеньких, благих, богобоязливих товаришів. От, вони нїчого собі. Працюють, як кождий инший, жалують ся, що цей і той вже стільки зробив, а вони ще в залеглостях, речинець до віддачі місячних, квартальних, чи піврічних рахунків та виказів ще далеко, от вони буцїм то, ще колотять ся коло роботи, далеко їм бідним до кінця, а тимчасом оден потайки перед другим вже кілька днїв тому віддав свою роботу Шуліковському.

— Як це може бути, шо Х., У., віддав вже свою роботу, а цей, той і тамтой ще цїлий тиждень мозолив ся над нею? — питає себе Шуліковський і на тій підставі записує собі й установлює норму, що від дня до дня робітник повинен зробити стільки і стільки і тим самим призначує пана Х., У., до авансу, а тамтих негодяїв і лїнюхів застановлює до жидівського Великодня.

Тут Ярвич вислїдив, що такі панове, як Х., У., ночували потайки в бюрах, забирали акти і книги домів, хоч це було строго заборонено і слїпали дома по ночах над роботою, щоби тільки по хребтах, а навіть трупах товаришів видрапати ся на верх, бо на чесну дорогу не

було в них дару, ні сили. Опісля, коли такий єзуіт видрапав ся на верх, його злодійський хист переходив в практичну фаву. В поїздках на ліквідацію такий панок зачинав від покутних „ґешефтів“ з мужиками і Жидами, пізнійше загарбав більшу суму і накивав пятами з „Народньої Сили“.

Бували молоді люди, що посвятили ся виключно банковому покликанню, покінчили торговельні академії, працювали по кілька літ в заграничних банках і фірмах, володіли кількома европейськими мовами, але й ті не могли нічого дослужити ся в „Народній Силї“ і по двох-трьох літах відходили огірчені до чужих інституцій. Директор Шуліковський здвигав тоді плечима і на відході виповідав все одну формулу:

— Я мав супроти вас дальше ідучі пляни...

Між персоналом була думка, що Шуліковський бояв ся вишколених людий, щоби не перевисшили його і не мали жадань до керми інституції, а вони по краєвих і державних інституціях авансували скоро на касієрів, начальників, секретарів і директорів.

В таких умовинах життя людей в „Народній Силї“ було невідрадне. Вони пересипали ся десятками і сотнями як через заїздний дім, переходили як тіни. Нині тут пріє при столику збідований, кривий пролєтар, який в своїй просьбі написав, що за 15 левів буде днями і ночами сидїти в „Народній Силї“, там з кута з поза актів, з коша на папір вилазить і дивить ся на тебе инший джус, що це таке, відки взяв ся? Хто його знає! А там горі драбиною драпаєть ся якась инша бородата постать. Лїзе кочкодан нездарно до актів, паде з драбиною, з сусїдних віддїлів збігають ся на гриміт, кочкодан закриває рукавом розбитий ніс, бере капелюх і стільки ти й видів його у своїм життю на білім світї.

А завтра тут і там застаєш свіжого, білого мурина. Одні марнували тут молоді літа і добу студій та відпадали мертві, або живими неужиточними зробками, інші ниділи і зводили ся до своєї черги, а коли могли вже мати які жадання, начальство відкидало їх з нічим і на місце одного брало свіжих двох-трьох за ту саму плату, а ті, що хитрили і кривили душею, лізли по хребтах одних і других в гору. Звичайно мали вони нагляд над роботою, кромі того виставляли для дирекції довіренно устні і писемні кваліфікації підчинених робітників. Такі характери, забезпечені „урядовою тайною“ і безпосереднїми зносинами з дирекцією управляли дволичну політику. При своїм критім посередництві сповняли вони найбільше шкоди і злочинів супроти товаришів, інституції, а навіть управи й народньої ідеї. Між підчиненими гнобили вони бідаків, підлещували ся сильнїщим характерам, не роздїлювали совісно праці, в тяжких сезонах не упоминали ся в дирекції помочі, а при оцїнках підчинених товаришів накручували справу все так, що здобуток виходив на їх користь та забезпеку власної нездарности, а найлїпшому робітникови діставала ся увага, що хоча він розуміє свою річ, але робить за повільно, спізнює ся до бюра і т. п. Сказати просто: багато з шефів обсуджувало дирекцію і нарікало на неї перед товаришами, а перед Шулїковським гнули хребет і довірочно нищили тих самих товаришів. Цей єзуїтський дух болїв Ярвича, він придумував способи, але був безрадний. Молодий поклонник мистецтва і науки не мав виробленої агітаційної жилки, не знав, як забрати ся до орґанїзації, видїв тільки, що катастрофа зближує ся з кожним днем і чув великий жаль до Шулїковського. В таких хвилинах сходив ся з Немиричем, то хорував і замикав ся в своїй комнатї. На шафі з книгами стояв

людський череп з вищиреними зубами, Ярвич брав скрипку і грав старі, сумовиті коломийки, грав з серця і душі несамовито як чорт, виливав в них недолю поневоленого народа і змарнований вік молодого покоління.

Одного дня зійшов ся він з Байдою, Ришкундою, Юдейським та Палїєм і врадили скликати в комнатах кухні збори персоналу. На ті збори прийшли всї товариші й ухвалили оснувати при кухні касино з всякими забавовими і викладовими віддїлами і комітетами, щоби таким чином персонал зблизив ся і зжив з собою і щоби опісля міг він в потребі ставляти зєдинено свої жадання супроти дирекції і боронити своїх прав. Полїтичні власти затвердили це касино, його отвореннє відбуло ся шумно, з виборами всяких комітетів, посипали ся палкі мови як з рога обильности, робуча громада по півночі вертала підбадьорена домів. Скорою ходою зачали ся відчити, виклади, дискусії, наради, брацтво почало відживати і набирати духа і віри в кращу будучину.

Ярвич втїшив ся цьою проявою, але глядїв спокійно і тверезо на новий рух. В тій порі впала йому під увагу одна постать. Був це один з тих вибраних, може найщасливійших в цїлім, великім гурті „Народньої Сили“, який мав значіння в дирекції, а серед товаришів, нї один не міг сказати про нього нїчого певного. Молодші боязко викланювали ся йому, він для кожного був масненький, упередно чемний, старші любили брати його на посміх, але нїхто не вірив йому, хоч за цїлі лїта нїхто не приловив його на горячім вчинку. Був все чистенький, з сальоновими манєрами, замашний вус в гору, лиса голова, очі слїдили все кожний предмет, чоловіка і все що дїєть ся довкола. Гончаров описує в своїм „Обломові“ постать, яку люди тодї лише видять і пригадають собі ії, коли вона зявить ся між ними.

Те саме було і з нашим героєм. Всї прозивали його Вюн, але відки це прізвище пішло, нїхто не знав. Коли часом серед товаришів надумували ся, кого вибрати в делеґацію в якійсь важнїйшій справі, дотепний брат бомкнув лиш: „Вюнь“ і всї заливали ся пустим реготом. Чому? — нїхто не міг би на це подати певних причин. Раз в темнім кутї на кінцї коридора появило ся на шибі, покритій инеєм отсе питанє: „Хто найбільша к... а в „Народнїй Силї“? Сподом додала инша молода рука: „Вюн“, а низше ще инша: „Так! Так! Свята правда!

Немирич не занимав ся дослїдами, вірив легко людям і відносив ся до них просто як дитина: з любовю або ненавистю. Він повидїв це і сказав:

— В тім може бути велика кривда для чоловіка, якого нїхто не ймив за руку.

Ярвич не відповів нїчого, лише застановив ся над цим цїкавим випадком і приводив в памяти свої спостереження. Отсе що ранка постать Вюна легенько як тїнь косячою ходою пересуваєть ся по всїх віддїлах „Народньої Сили“. Його мало хто запримічує, натомісць він видить всїх і все. Підчас кожної важнїйшої хвилини, коли в „Народнїй Силї“ счинить ся якась хрія, навіть в далекім віддїлї і на иншім поверсї, аж тут пан Вюн виринає з кута як з під землї і дивить ся. Він все занятий, все урядує, висиджує вечерами, його бюро на третім поверсї, положене так, що директор кожної хвилї може видїти світло у него, але тільки згасне лямка у директора, Вюн капелюх на голову і тихо як кіт висуваєть ся з бюра. Він знав ся з усїми, але все пнувся до панських забавових кругів. Вмів заграти в карти, любив білярд, круглї, всякі іменини і семейні свята. Голову мав слабу і коли мистцї

чарки держали ся ще на ногах і масні дотепи і придибашки кружляли на вперейми, він стріляв пальцями, стріпував руками поза себе і добавляв з польска: „Do Dubna z Gaponem!“ але на те місце не вмів нїчого путнїйшого сказати від себе. Тягнув за забавами, але нїколи не любив брати на себе нїяких людських, товариських, нї громадянських обовязків. Підлещував всїм, признавав кожному більшу вартість, нїж той сам мав про себе, але говорив це тільки в очі, а поза очі оправдував ся так: „Думаєте, що я не наговорив йому правди!? Я в живі очі наговорив йому цїлу копу дурниць. Розумієть ся, не так просто з моста, лише чемно, як випадає на добре вихованого чоловіка“. Дами з мальованим лицем і руркованою перукою, в рукавичках та воалькових масках давали в кухнї гострі прикази служницям, одушевляли ся Вюном: „Ах, який він інтелїгентний, який упереджуючо чемний, милий, золотий! Чули пан? він у графа Піпілїнського проводив танцями, йому одна нога граціозно згинає ся в колїнї“. Він справдї славно танцював. Обі ноги в такі хвилини збивали ся колїнами до купи і коли взяв крісло, щоби замаркувати танцюючу особу, то творив з тою деревляною парою літеру Х. Але для Ярвича було цїкаве те, як цей чоловік все видить і знає, що дієть ся в „Народнїй Силї“. Чи потрібно йому того до студій? Ярвич нїяк не міг підозрівати в цьому Вюна, тому вдивив ся в землю і спитав Немирича.

— Ви були хорі тамтого тижня?

— Так.

— Ви оповідали менї, що в четвер вечір перед приходом до бюра вийшли на вечерю до шинку „Під Храмавим Чортом“.

— Так і тодї секретар, Сїрко, зайшов там тільки

на хвилину, випив мале пиво і живо вийшов. Той чоловік ніколи там не буває, зрештою там йому не по дорозї.

— Котра це година могла бути?

— Памятаю, точно пів до 9-ої вечером. На другий день рано, як я вам вже оповідав, Шуліковський виправив менї страшенну авантуру, розкричав ся на мене так, що на всї віддїли було чути: „Лїнюхи, нероби, чините ся хорі, а по шинках годні лазити і пити!“

— Менше з тим, — перебив Ярвич, — чи не завважили ви перед тим кого иншого в шинку?

— Немирич надумував ся, врештї пригадав собі.

— Ага, перед тим був в першім покою при буфетї Вюн, також лише хвилинку, я видїв його, але він, здаєть ся, не звернув на мене уваги.

Ярвич глянув до свого записника і пояснив:

— Тамтого тижня в четвер точно о годинї 8. вечером Сїрко повечеряв на другій дїльницї міста в своїм звичайнім ресторанї, випив склянку пива і пішов домів в свою третю дїльницю. По дорозї стрінув ся з Вюном, той підводив його кілька хвилин і говорив йому на ухо, опісля Сїрко вернув ся аж до вас.

Оба товариші станули збентежені.

Вибила 3-та з-полудня, робітники „Народньої Сили“ розходили ся домів, Ярвич мав пополудневу роботу і пішов зі своїми актами в комнату з другого боку перед дирекційною канцелярією. Сїв при столику під стїною коло дверий і писав. В ряди-годи вслухував ся в тишу і порядкував зміст до свого урядоваго письма. Двері до дирекційної канцелярії не були приперті, Ярвич видїв крізь вузку щілину білу, кафлеву піч в кутї, чув відкашлювання Шуліковського і шелест актів. По часї засту-

кав хтось несміливо в одвірок дирекційної канцелярії з противного боку, від ліквідатури, директор промовив:

— Прошу, вас, пане Приємницький.

Дала ся чути легка хода, стук обцасів, настало подання рук, опісля друга постать відступила ся так, що рухи її тіни відбивали ся живо на білій поливі печі.

— Чим можу служити, пане Приємницький? — спитав Шуліковський.

— Прошу пана директора, тут у нас діють ся такі нетактовні річи, що просто не знаю, як це назвати. Завязала ся у нас між персоналом кухня, яка просперує вже кілька літ і для якої світла дирекція також причинила ся ласкавим датком, а тепер нашим панам за мало ще того всього і взяли і завязали якесь касино. Уложили статут, подали до поліції, поліція вже навіть затвердила той статут, але я виджу, що те все робить ся без дозволу і відомости світлої дирекції. Я не мав би нїчо проти касина, як такого, я сам не будучи докладно поінформованим в справі, ходив на ті збори і далї ходжу, щоби видїти, що там робить ся, але прошу пана директора, те все дуже не подобаєть ся менї. Там мають також доступ всякі молодики, практиканти, дієтарі-студенти, забирають голос в дискусії і менї приходить ся нераз чути такі вискази, притинки, а навіть критику відносин в „Народній Силї", що мене просто це ображує, як можна так поступати за плечима світлої дирекції, без її відома. Я ходжу там лише з тої причини, щоби не наразити ся на закиди недостачі товариської солїдарности, але з другого боку не можу наражувати ся супроти пана директора і тому прийшов порадити ся, що маю далї робити?

Директор весь час глядїв з цїкавістю на Приємницького, опісля перейшов в поперек канцелярії, затягнув

ся своїм звичаєм гострою папіроскою і вповів з нервозним усміхом:

— Я не можу вам, п-нї, заборонити, щоб ви не ходили на ті наради наших панів. Навпаки, я рад, що ви як старший і розумнїщий урядник берете участь в тих зборах, чи засїданнях, бо надїю ся і маю повну віру, що ваша приявність там і ваше розважне слово не могло би допустити до якихось неприємних виступів проти дирекції. Зрештою, як би там не було, то ви самі добре знаєте, що я маю чисту совість і не лише безкритичних закидів з боку загорілих молодиків, але навіть цїлого віча, повного парляменту проти мене не злякав ся би... Прикро менї довідати ся, що мої панове знов знайшли собі нагоду до всяких нарікань на дирекцію, але з другого боку я вдячний вам за те, що упередили мене про цей сумний факт. Зазначую при цьому, що як досї так і на будуче я все щиро буду відносити ся до вашої працї й особи.

Ярвич з напруженим духом вислухав цїлої розмови. Від самого початку по несміливім стуку в одвірок, коли двері до дирекційної канцелярії були відчинені на розтвір, він пізнав відому характеристику Вюна.

— Хто в тім касинї засїдає в виділї? — спитав Шуліковський.

— Там вибрали пана Ришкунду, Байду, Палїя, Ярвича і ще кількох инших.

— Як-же-ж ті панове поводять ся супроти молодечих вибриків на дирекцію?

Вюн почав онимати ся.

— Я прошу пана директора, був лише на зборах, але мене до нїякого виділу не вибрали, тому не знаю, як вони там поступають на своїх засїданнях.

Вюн відійшов, директор покликав секретаря Сїрка.

Старий службовець вклонив ся і станув на середині дирекційної канцелярії. Стояв суворий, рішучий як жовнїр перед своїм командантом, дивив ся в очі директора, готовий до приказу. Шуліковський підписував кореспонденції і спитав з штучною недбалістю:

— Що там чувати, пане Федір?

Секретар не кліпнув оком, тільки відповів:

— В кльозетї прошу пана директора, знов попсував хтось водопровід.

Більше нїчого не зайшло? Я хотїв би знати, що там дїєть ся між нашими людьми. Ви, як секретар, повинні передовсїм уважати на поведення і настрій між нашими панами, бо я тут, мій пане за багато инших справ маю на голові.

В ту пору надійшов директор Любаска, роздягнув ся і сїв на своїм місцї за довгим столом. Шуліковському дрожали руки рін говорив далї здержаним, хорим голосом:

— Отже ви не знаєте, що там між персоналом збираєть ся буря проти дирекції, на нас тут усїх... Я сам мушу доходити всього по нитцї до клубка. На цїлу інституцію нема тут нї одного чоловіка, який звертав би увагу на настрій серед робітників і виручив мене в тім дїлї.

Любаска підіймив в гору лице і глядїв уважно з поза укулярів на Шуліковського, той усміхнув ся злобно і говорив далї.

— Ви нїчо не знаєте, що наші люди використали нагоду і в тій кухнї, яку я попер для їх добра і викинув для неї народний, кровавий гріш, вони там тепер розгосподарювали ся так, що під оболочкою касина завязали боєву кадру і відбувають тайні засїдання і наради проти дирекції.

Сїрко вповів рішучим голосом:

— Я про це перший раз чую. Прошу пана директора зараз розвязати і розігнати це збіговище.

Директор всміхнув ся згірдно і відкинув в кут погаслу папіроску.

— Мій пане, як ви можете говорити такі дурниці!? Та-же тут має ся до діла з орґанїзованою силою! Вони завели це на підставі статутів і ті статути затвердила вже власть! Тепер менї ваша рада до хріну! Треба, пане, мати змисл, нюх, око й забігати лихо, коли воно клює ся, а не чекати, аж нас викинуть з наших крісел! Я розумію солїдарність в бюрі, в праці тут, але всяка солїдарність поза мурами „Народньої Сили“ може лише грозити нашій повазї і підкопати інституцію.

Настала мовчанка, директор Любаска сидїв нерухомо, секретар стояв непорушно, директор Шулїковський листував в актах, врештї спинив ся і вповів:

— Дякую вам, пане секретарю, можете вже відійти.

Секретар стояв далї на своїм місцї, відцмокнув як щупак і сказав:

— Тут, прошу пана директора, треба щось рішучого постановити.

Директор Любаска вибухнув фарисейським сміхом.

— Ви, пане Сїрко, не визнаєте ся в положенню і не розумієте пана директора Шулїковського. Нинї про всякі рішучі постанови й мови вже не може бути! Тепер треба спритно взяти ся до діла. Моя рада була би така. Ви, як секретар і найстарший та найповажнїйший урядник між персоналом, старайте ся там якимсь робом війти, пробуйте вписати ся там в члени, не знаю тільки, чи вас приймуть, ця обставина була би для нас тодї характеристична, але думаю, що вас повинні прий-

мити, а тоді могли би ви на місці дещо вивідати ся, провірити і достарчити нам відповідний матеріял.

Секретар затремтів підчас цих слів, збісив ся на виду і подумав в дусї: „Шляг би тебе трафив! Той все пхає мене в найтяжшу біду!“ Він мав вже відгризти ся й відпекати тої місії, але Шуліковський перебив йому.

— Тут нема двох думок в цій справі, пане Федоре, нема иншої ради; ви мусите підіймити ся того дїла. Тільки звертаю вашу увагу, обдумайте тактику і робіть все осторожно, инакше вони будуть крити ся перед вами і тодї вийде для мене: муштарда по обідї!

Секретар не відповів ні слова, вклонив ся і вийшов.

Настала знов мовчанка, вкінцї Шуліковський закрив долонею хитрий усміх і сказав:

— Дякую вам, пане товаришу, що виручили мене в тій прикрій ситуації, инакше той чоловік був би всю свою злість переляв на мене, а я вже й так за багато маю з себе.

Директор Любаска бубнив пальцями по зеленім столї і говорив холоднокровно:

— Я сумнїваю ся, чи він виведе ту задачу як слїд. Він з персоналом в добрій злагодї, буцїм строгий і рішучий, але лиш там, де чуєть ся безпечний, поза тим, це трус. Я знаю його ще зі студентських часів... Зрештою серед персоналу, бачу є хитрі люди. Коли вони вже поважили ся на такий крок, то тут пан Сїрко нїчого не вдїє. Я певний, що вони приймуть його, чому-ж не мали би приймити? Він засяде там з ними до шахів, чи до партії преферанса і тільки всього. Але що поза тим буде дїяти ся, які засїдання і що на тих засїданнях буде, які ухвали, на це хиба вони за мудрі будуть, щоби сповідати ся зараз перед паном Сїрком. Тут треба би такого, що до шинків заглядає

і там при чарці міг би все зробити... Але ми берім річ загально так, як вона станула перед нами. Отже солїдарність... Яка це може бути солїдарність персоналу поза мурами „Народньої Сили“, як пан директор слушно завважили, це мали ми вже нагоду нераз пізнати. Розумієть ся, досї було це в меншій формі, а тепер належить сподївати ся в більших розмірах. Отже ходить про те, щоби ту солїдарність так, як вона нині стоїть— зломити, розбити посередно, в її лоні

Директор Шуліковський станув напроти Любаски, спер ся правою рукою на стіл, слухав уважно і подумав: „Дїйсно, це великий, проворний чоловік! Ану, чи він відчитає і виповість те, що я вже постановив?“ Любаска совав по столї довгим ножем до розтинання газет, потупив очі в тій роботї і говорив спокійно:

— Мати кількох довіренних людий, які доносили би нам про те, що там дієть ся, це не зашкодить і таких нам легко зєднати для себе. То були би для нас, що так скажу, орієнтаційні чинники, але головну увагу треба звернути на тактику з нашого боку. Завтра має ся виплатити ремунерацію за вечірні роботи, отже моя рада була би така: прошу вглянути, хто там в тім товаристві, чи комітетах проводить і тім всїм паничам, по моїй думці, належало би наглядно обменшити суми, а натомісць побільшити тим, котрі бодай в части відносять ся прихильно до дирекції. Оперуючи розумно і зручно при кожній нагоді ремунерацій, святочних датків, при всяких підвишках і авансах, можна все викликати роздвоєння в лоні їх солїдарности, а при тім можна володїти, кермувати людьми і конструувати нові гурти до своєї вподоби. Кинути між них іскру зависти і незгоди, отсе вся філософія мирного устрою між пануючими і підчиненими.

Шуліковський обіймив Любаску з одушевленнєм.

— Великий з вас мистець і психольог, дорогий пане товаришу!

Любаска поводив ся скромно.

— Пане директоре, на тій простій, хлопській фільософії опирають ся всї дипльомати, полїтики, всї держави з всякими народами і партіями.

Вечером Ярвич розмовляв з Немиричем про Вюна. Оба товариші розслїджували спокійно той оказ в людськім звіринци, Немирич похитав смутно головою і вповів:

— Сїре, пропаще життя людини слабої тїлом і труса духом. Такий не має приятелїв, нї ворогів. Сонце слабне і світ зводить ся. Природа повторюєть ся, поповнює плягіяти на самій собі, не витворює сильних одиниць, лиш плодить близнюків і непотрібні плєоназми. Чоловік хоче жити, а світ вимирає. Але нам краще — не живемо тим, що здобули, лише тим, що втратили.

На другий день виринула чудернацька новина. Деякі з тих, що проводили працею по бюрах дістали значно меншу ремунерацію від тих молодших, що навіть не надіяли ся нїякої ласки від дирекції. Всї були незвичайно здивовані, врештї по розвазї скликали нараду в своїм касинї. Вечером зійшли ся всї робітники „Народньої Сили“ і серед сміху і всяких дотепів зачали ся промови. Деяки були за тим, щоби ремунераціями подїлити ся між собою по товариськи і по заслугам, инші противили ся тій думцї і виходили з того погляду, що багато товаришів видало вже свої гроші на всякі потреби, зрештою неодин не приймив би такої жертви, вкінцї прийшли всї до пересвідчення, що в цїм маневрі дирекції криєть ся та цїль, щоби розбити товариство робітників. Пізної ночі закінчив Байда свою промову отсим зазивом:

— Не забувайте, товариші, про нашу орґанїзацію. Як бачите, ми що-йно тут згуртували ся, щоби пізнати ся взаїмно, не зібрали ще своїх сил, не мали часу обдумати і постановити плянів на оборону нашої долї, а ворог підсуває вже свою нечисту лапу, щоб нас поріжнити і розбити. Нехай це буде наукою для кожного, як він має цїнити нашу орґанїзацію і служити гарній, ідейній справі. Нехай по нинїшнїм досвідї кожний, навіть наймолодший товариш, ще з більшим серцем і довірєм горнеть ся тут до нашого гурту, нехай приходить тут отверто зі своїми болями і жаданнями, а коли ми всї широ будемо прямувати до одної цїли, то маймо віру, що правда побідить!

Про весь настрій, хід нарад і всї промови аж до подробиць знав Шулїковський тої самої ночі.

XVII

Плян Шуліковського цим разом хибив. Касино розвивало ся живо, гарно і стало серцем персоналу. Одні товариші заходили ся коло хору, другі працювали в орхестрі инші в відчитовім та викладовім гуртку. Молоді люди будили ся з занепаду і сірої буденщини, між ними почали виринати даровиті, пильні одиниці і ті посвячували вільний час для добра загалу. В тіснійших, товариських зносинах витворила ся громадянська ідея і ратувала меншого брата, що досі ходив блудом і пропадав марно. В здоровім дусі єдности життє стало відраднїще, бюрова праця лекша.

Минуло пів року.

Одного дня др. Шуліковський переглядав виказ персоналу, відчислив десяту часть квартального зиску, яка виносила 1.500 Корон і роздїлював на 60 робітників тим способом, що старші мали дістати від 50 до 150 Корон а молодші чим раз низше. Взяв аркуш паперу і написав олівцем в горі: „На підставі ухвали Надзірної Ради на засіданню з дня... з рахунку ремунерацій і датків за поурядові години від 1. I — 1. IV.“

Виписував нище назвища робітників і значив на боці квоти. Стешинови написав 50 К., але пригадав собі, що той був два тижні хорий, отже счеркнув на 30 К. Юдейському написав 60 К., але пригадав собі, що на платню того мурина прийшов судовий кондикт, отже перечеркнув цїлу квоту. Прийшов до Черепка.

Той хлопець поправив ся вправді, висиджує і тягне до 5-ої, а нераз і до 6-ої вечером, але перед трема роками зробив ошибку в рахунках. Можна би йому дати 40 К., але з огляду на ту ошибку дістане лиш 30 К.

За пів години виказ був готовий, Шуліковський задзвонив на Тарадая і передав аркуш до бухгальтерії.

Летом птаха рознесла ся вість:

— Ремунерація! Ремунерація!

— Хто дістав?

— Всї дістали.

— Нї, не всї, перечив писар з бухгальтерії

— Як не всї, то я певно не дістав! — сказав Юдейський. — Я вже вісїм лїт не мав відпустки анї ремунерації.

Палїй укладав собі, що нинї як раз в хатї нема зломаного шелюга, жінка не може більше в склепику взяти на борг, обіду не буде, дїти будуть плакати, а позичити також нема де. Сував олівцем по куснику паперу і думав:

— Припустїм, що дали би менї 80 Корон. Нинї 7-мого... на стравунок до кінця місяця може вистало би 80 К., але хата ще не заплачена, а 15-ого западає векселева рата 30 корон.

На сотню людий налетїла хвороба мрій в видї корон, тимчасом ремунерація була визначена лише для 60-тьох. Одні сплачували в думцї рати, другі справляли чоботи, третї, — ногавицї, инші позичали вже на ту ремунерацію. А дома кількадесять бідолашнїх жінок мріло про нову спідницю, одежу для дитини і лїпшу страву для чоловіка. Голодні робітники крутили ся по віддїлах, хто вибіг до бухгальтерії, аби побачити виказ, а хто до лїквідатури довідати ся, чи аркуш вже в касї.

До дирекції війшов покоєвий маляр, який помалю-

вав кілька комнат в „Народній Силї“ і купець, який достачив хідників. Оба вклонили ся низенько і подали свої рахунки. Шуліковський влїз в ті рахунки тїлом і душею, провірював кожду позицію, черкав квоти, які видали ся йому за високі, торгував ся, нараз відвернув голову, подумав і вийшов до касієра.

— Є вже тут виказ ремунерацій?

— Ще нї, — відповів касієр.

— Як лиш прийде, то дайте менї його.

Щож чувати з нашою ремунерацією? — питали товариші між собою.

— Був вже в касї, але директор казав собі його дати.

Юдейський всміхнув ся злобно.

— Він мусить ще з десять разів переглянути його, почеркати, щоби хто, борони Боже, не дістав одну корону більше і потім не знав би, що робити з нею!

Минули три години, робітники стали нетерпеливі.

Палїй взяв на відвагу, обтріпав одежу, випростував ся, заглянув до кешонкового зеркальца, шурнув пальцями по чупринї, підкрутив вус і пішов до канцелярії. Шуліковський переглядав акти, Палїй відкашляв в зігнену долоню, вклонив ся прибрав мужеське лице ласкавим усміхом і зачав:

— Прошу пана директора, ми, егм, чули, що пан директор зволили удїлити нам ремунерацію за вечірні години. Коли можна, то я просив би виплатити менї, бо маю нинї конечні видатки. В хатї —

— Хто вам говорив про якусь ремунерацію?!

— Та вже, прошу пана директора, виказ мав бути готовий. Я вправдї не видїв, але кажуть товариші.

— Алеж, мій пане, пильнуйте себе і своєї роботи, а не марнуйте час на контролю моєї особи і моїх заряджень! Я собі те випрошую! Остаточно може би був

навіть дав дещо, але що панове натискаєте на мене і перешкоджуєте, то ніхто не дістане нічого. Попросіть мені тут зараз пана начальника Ришкунду.

Палій вийшов і по дорозі оповістив в бюрах, що ремунерація „здаєть ся" пропала, а Ришкундї пригадав, що люди три місяці гарували вечерами і мають конечні видатки, отже нехай він представить справу директорови.

Щуліковський привитав Ришкунду сими словами:

— Що там в цілій маніпуляції дієть ся!? Люди не мають роботи, чи що!? Та ще вчера говорили ви менї, що треба помочи, бо є залеглости, а нині тут гурмами нападають мене з вашого віддїлу і не дають спокою за якоюсь ремунерацією! Вияснїть це панам, що я тут гроший не кую і з коліна не вилуплю і нехай панове, п-нї, пильнують роботи, а не контролюють мене!

— Пане директоре, ви обіцяли їм заплатити вечірні години і казали в тій цїли завести викази. Кожного пильнувало ся, записувало, коли котрий спізнив мінуту, не один випив за це порядно, я їх всїх повідомив про це зарядженнє, а решта не належить до мене.

— Алеж, пане Ришкунда, що ви менї такі річи говорите! Ви-и, найстарший урядник! Я, п-нї, міг хиба лишь обіцяти, але не прирікати! Я преціньь через духа святого не можу наперед знати, які будуть зиски, а які виплати, видатки і страти! Ану-ж менї завтра ввалить ся сто виплат і що я пічну! А зрештою пригадайте панам з службових правил, що панове на зарядження дирекції обовязані навіть без окремої винагороди приходити по полудні до роботи! Я думав над тим, чи не дало ся би тепер дещо панам удїлити, бо прийде лїто, то один з другим скаже: „Що, я не дурний робити задурно в поурядових годинах і висиджувати вечерами!" — але от, прийшов нині маляр і виставив солений рахунок

за відновлення тих кілька стїн в бюрах, прийшов муляр, прийшов власник фабрики лїнолєум, — годїж тим людям сказати: Заждїть, бо свої панове перші, нїж ви! Обяснїть це панам... Дикі претенсії!

Ришкунда вийшов, Шуліковський глянув за ним, погладив рукою по татарськім носї і всміхнув ся скрито.

— Пішла наша ремунерація на стїни і хідники „Народньої Сили“, сказали робітники, коли начальник сповістив їм слова директора.

Зачали ся знов наради, директор вивідував про них докладно, врештї порадив ся Любаски і завів дворазове урядування. Досї було воно від 8-ої до 3-ої з півгодинною перервою на обід від 12-ої до $^1/_2$1-ої, а тепер від 8-ої до 1-ої від 4-ої до 6-ої, се-б то пів години довше. Пополудневе ходження і праця при нафтових лямпах мучила людей, вони ледви здужали навідувати ся до свого касина, не були в силї працювати по-за бюром, анї не мали часу заробляти з боку, касино ставало пусткою, врештї заснїтило ся зовсїм.

Цей плян Любаски повів ся вповнї.

XVIII.

Микола Паланиця лежав в горячці. Підоймив руку перед себе, трясла ся як у старця. Ляг горіниц. Зле було з ним. Бояв ся, щоби не поповнити якого злочину. Спокій, терпеливість, через яку потерпів чимало кривд, середня дорога, до якої нагинав себе — все зломило ся. Настав в ньому роздвій. Білий дух плакав, сатана реготив ся.

— Держи ся далі тої ясної дороги, якою вів я тебе, бори ся далі, упадь і пропадь в чесній боротьбі

— Не слухай — все марниця. Сонце, світ, життя — це атом, хвилина в вічности; іди за голосом сили! В пекольних завях твоїх дїл найдеш чар терпінь, величі й осолоди. Вимер світ серця, настав світ розуму і діла.

Темний дух зачав пересувати перед Паланицею хвилини з його минувшини і показував, як він убивав себе, нехтував своє тїло, нищив себе самого, а люди йдуть мимо, одні сміють ся з него, инші прикладають руки до його тортур.

Паланицю ломив жаль над самим собою, а дух сїв край ліжка і шептав:

— Чиста, ясна дорога дотепер, а люди заснїтили її. Всю погань виляли на неї. Нїякого злочину не було у тебе досї і диви — темрява довкола. Розсвіти темряву! Видїв ти, як серед буденньої нудьги залунає нараз крик: „Горить!“ Людям зівянуть колїна, а їх обіймає в мить крилатий страх! Але у тебе нема сили! Ти не ви-

добув ся з юрби і в юрбі згинеш марно так як багато твоїх товаришів!

Паланиця протирав очі, в хорім мізку плели ся смішні способи. Він набере мила і по 10-ій в ночі намилить на кілька кроків хідник перед брамою Шуліковського. Або підсяде на него з бучком. Ні, з каменем — з метавкою. А може краще з фльобертом. Як би в долонї плеснув. Одно зерно шроту в плечі... Засїсти в плянтах... Шуліковський вертає з буди о 11-ій в ночі. Але в корчах може укривати ся поліцай — побачить блиск, може вчути крик.

Паланиця сїв на ліжку.

Поліцай... Але й так були би доходження, підозріння впало би на невдоволених, кожний мусїв би виказати ся, де був під ту пору і могло би вийти на яву. А може підложити вибуховий патрон? Під ґудзик елєктричного дзвінка. Тут може хтось инший наткнути ся, а такий як Шуліковський виходить звичайно цїлий. А може би підложити динаміт в дїрку від ключа? В його бюрку. При тій роботї міг би легко підглянути Паланицю возний... Втроїти бестію! Всипати пруського квасу в карафку!.. Ге, ге, а потім в судї впадуть на голову Паланиці такі слова: „Цей осібняк мав занедбане вихованнє, був обтяжений гріхами батьків“...

— Ге, падлюки! А що це бюрократизм!?

Встав і зібрав ся. Було коло 8-ої вечір. Вийшов на місто. В бічній, темній вуличцї увидїв одного старшого товариша з „Народньої Сили“, як вийшов з шинку з двома панками. Станули в темнім входї старої брами й як би торгували ся за щось, врештї товариш по кількох хвилинах застанови крикнув роздраженим голосом:

— Чорт бери! Я буду йти чесною дорогою і зди-

хати з голоду, а вони обкрадають мене, жінку і четверо дїтий, обкрадають нас всїх від десяти лїт!

Один з панків зареготав, ся а другий нахилив лице до товариша Паланицї і вповів:

— І ви всї маєте їх ще за патріотів, а вони друть з вас шкіру і регочуть ся в кулак!

Замовкли, оба пани обдїлили товариша банкнотами, взяли під руку і пішли пяною ходою через ринок. Перед магістратом стояла юрба в дві лави, в ратуші відбували ся вибори послів до державної ради.

Паланиця ішов подалїк за товаришем. Навернули на сходи, відси на поверх у велику, набиту салю. Паланиця станув в кутї й укрив ся за гуртами. Панки пробили ся крізь товпу і перекинули кїлька слів з помічником комісаря. Паланиця приглядав ся крадькома з боку. Товаришь був блїдий, здрігав, кліпав очима, уста мав затиснені, як покривджений, що збираєть ся поповнити месть. Держав ся на силу, збирав увагу і повторював щось тремтючими устами. Врештї президія проголосила його назвиско — Паланиця запер дух.

Глухим, беззвучним тоном проголосив нещасний товариш пять панів враз з їх титулами, пять непримиримих ворогів свого народу, проголосив так, як би продавав рідню матїр, проголосив на память в чужій мові, як би забивав цвяхи в домовину.

Паланиця помертвів і захитав ся, але зібрав останки сил і вибіг із салї. Сором і розпука палила його гірше, нїж тодї, коли витягнув з під подушки сорочку товариша. Як пяний, не на своїх ногах, але з рішучим спокоєм пішов до буднику „Народньої Сили“. Тихо, незамітно вийшов сходами на коридор, всунув ся до одного бюра і станув. В сумерку чути було людський піт, в кутах застили тїни зітхань і проклонів як в тюрмі.

З вулиці впадало слабе світло, долїтав гомін трамваю. Паланиця перейшов до другого відділу, відси до третього. На коридорі тихо. Глянув по столиках. Стояли рядом коло вікон, на них лежали копами акти приладжені до упімнень на новий місяць. Паланиця ішов по черзї від вікна до вікна, відчиняв кожне на розтвір, врешті в найголовнїйшім віддїлї взяв жмут важних документів, на скільки лише міг обіймити пядею, сховав під загортку і вийшов. Застїбнув гудзики, вложив руку в кишеню і придержував раменем документи під пахою. Вийшов на темну вулицю під Замковою Горою і розглянув ся, чи нема нїкого, щоби міг відкинути тягар, коли тут наткнув ся на писаря Тягнибіду. Відклонив ся йому і вертав через ринок на площу „Пяної Малпи“, а відси на темну вулицю „Розбийніс“. Тут відітхнув. Ішов повільною ходою, вложив руку під загортку, обіймив пальцями цїлий жмут і спустив його в отвір каменичної пивниці. Відступив на крок — документи розщибали ся з шелестом як птахи по челюстях пивниці.

Вертав о півночі через місто. Станув на колїнї вулички і глядїв на будинок „Народньої Сили“.

Крізь отворені вікна вимітав вітер акти муравлиної праці, грав ними як білими птахами і встелював вулиці.

XIX.

Від кількох лїт появляли ся публично голоси про господарку дирекції і відносини персоналу в „Народнїй Силї“.

Зачала чужа, клєрикальна часопись „Католик“ від того, що коли урядники домагали ся святкування неділь і підвисшення платнї, то дирекція завела тільки четверту неділю вільну для кожного і відповіла, що коли вони убирають ся цїлком порядно, то платня, видно вистачає їм на життє.

„Католик“ витягнув з того такий глумливий притик, що урядники повинні ходити в полотнянках і ярмарочних чоботях, святочного одягу їм не треба, вони в неділї і так мусять працювати.

Дирекція пробувала в обширнім спростованню відперти ті закиди, але редакція обставала рішучо при тім, що на засїданню Надзірної Ради піднїс оден член, що коли стати урядників на порядний одяг, повинно стати і на прожиток.

Незалежний, демократичний орган „Бич“ обізвав ся на це насмішливо про дрелїшки, куликівські чоботи, виказав подрібно малу платню і взивав поіменно найстарших членів Надзірної Ради, щоби хоч в части улекшили долю білих муринів в „Народнїй Силї“

На те помістив в „Католику“ президент „Народньої Сили“, Мишолов, спростування, що він проводив на

цілім засіданню Надзірної Ради і рішучо заперечує будьто би на тім засіданню оден з членів Ради мав сказати, „що коли стати урядників на порядне убраннє, то повинно стати і на життя“.

Для дотепного психольога цікава тут точка. Проворний „Католик“ дав отсю відповідь:

„Для покінчення цьої, для нас маловажної справи, признаємо радо, що наш дописувач міг помилятися, але не хочемо оставати при такій дрібниці, не будемо навіть розслїджувати, по чиїм боці правда, ані також не будемо згадувати про те, що на підставі наших звідувань — по думці дирекції „Народньої Сили“ — хибних — як раз не хто инший, тільки п. Мишолов мав виповісти ті слова. З усею готовістю містимо це вияснення п. Мишолова, дякуємо, що вивів нас з помилки і заявляємо рішучо, що в цій справі не будемо могли містити далї нїяких спростовань, натомісць найрадше помістимо відомість, що в „Народнїй Силї“ завела дирекція правильний, недїльний відпочинок.“

„Бич“ написав від себе так:

„Декотрі члени дирекції банку „Народньої Сили“ розпускають поголоску, що наша стаття про недїльний відпочинок і підвисшення платнї білим неграм вплинула успішно на дирекцію й вона наміряє в найблизшім часї скликати велику нараду і поладнати ті справи згідно з бажаннями урядників. Не сумнїваємо ся, що отся чутка дійде до пуття; слушність преціньо по боці урядників, зрештою члени дирекції, що розпускають такі чутки, не робили би холяви з губи!“

„Віримо тим більше в ширі змагання дирекції, бо щорічні зиски банку ростуть значно й як на молоду інституцію представляють ся світло, понад те дирекція

сама признає, що її урядники перетяжені працею, а їх платня не стоїть у відповіднім відношенню до праці."

„З огляду на те думаємо, що дирекція „Нар. Сили" поробить ті зміни і не дасть нам більше притоки до підношення тих справ публично."

По пятьох статтях в обох чужих часописях обізвав ся короткою новинкою свій христіянсько-суспільний орґан „Парохіянин". Повторив за ними про святкування неділь і додав від себе:

„Про Службу Божу не міг нїхто з урядників і думати. Ті прикрі обставини, що не годять ся з головними основами христіянської етики, підносили від часу до часу часописи, але не заводило ся на якусь зміну. В останнїм часї довідуємо ся, що в цю справу вмішав ся Митрополичий Ординаріят і є надія, що дирекція заведе в короткім часї практикований в цїлім світї недільний відпочинок."

Та новинка порушила Шуліковського і він вислав до „Парохіянина" сім разів довше письмо, кромі того порадив директор Любаска, щоби вислати 100 Корон до адмінїстрації на анонс „Нар. Сили".

— Це нас преціньо нїчо не коштує, — добавив спокійно Любаска.

„Парохїянин помістив письмо Шуліковського без нїяких заміток від себе і замовк на довгі лїта.

В тім письмі стояло між иншим:

„Справа урядових годин в „Нар. Силї", це справа внутрішньої адмінїстрації, до неї покликані управляючі орґани інституції і вона не повинна бути предметом дискусії по часописах."

„Сумно, що серед молодих людий „Нар. Сили", як це часто серед молодїжи буває, найшли ся малконтенти, які і в будні днї хотїли би пізнїйше до уряду при-

ходити і скорше виходити і для леда дрібної, приватної причини опустити бюро і ще кожної неділї і свята мати цілковитий відпочинок — і почали шукати протекторів серед чужої преси. Недавно заговорив про це „Католик“, який відтак уважав за невідповідне і згідне з обовязками дневникарської правди не помістити спростування і вияснень Дирекції, — опісля „Бич“ примішав ще справу дорожняного додатку і платнї персоналу зі справою недільного відпочинку і в неприличний спосіб заатакував Дирекцію“.

На те відповів „Бич“:

„Сумно, що нещаслива дирекція публично пятнує своїх робітників. Пише вона, що „Бич“ заатакував її в неприличний спосіб.“ Дивує нас дуже, як це дирекція розуміє, нам здаєть ся, що поведення з своїми урядниками через „ти“, а навіть через „с. . .“ і „г. . .“ більше неприличне, нїж пр. написати: „Шановний Директоре, не гнївайте ся“, або „не робіть холяви з губи“. В своїм спростованню до „Парохіянина“ покликуєть ся дирекція на суди апеляційної округи, де в неділї і свята також урядуєть ся. Мала дирекція на що покликати ся! Свідчив ся циган циганом. То-ж може хоч один з директорів „Нар. Сили“ пригадає собі, що недавно була в цій справі інтерпеляція в парляментї і мінїстер справедливости відповів, що зробить доходження і постараєть ся завести недільний відпочинок. То правительство задумує зробити полекшу своїм урядникам, а ви нї? Справдї, це дуже сумно! Але, на жаль, довідуємо ся в останнїй хвилині, що дирекція поставила на своїм і завела урядованнє в неділю від 8-ої до 10-ої год., а опісля від 12-ої до 1-ої в полудне.“

Далї перейшов „Бич“ подрібно звіт і замкненнє рахунків „Нар. Сили“ і виказав на числах, що зиски, як

на молоду інституцію представляли ся гарно, винагорода робітників супроти тих зисків була нужденна, а на добродійні цїли викидала дирекція великі суми. Редакція поставила питання: „Чи молодих людий заохочуєть ся вступати до тої інституції на те, щоби по кількох лїтах біди і розчарования, знеохочені оглядали ся за посадами в державній та автономічній службі, чи на те, щоби тратили здоровлє і силу в наслїдок песього віджившлювання, надмірної праці навіть в неділї і свята в тїсних бюрових клїтках, в яких тисне ся 10—12 соб і кінчили своє життя на шпитальній постелї?“

Ця стаття не принесла пожитку, відносини в „Нар. Силї“ значно погіршили ся і тому то „Бич“ взяв ся писати далї:

„Маємо до занотования дуже сумну обставину, яка дає найбільший доказ дивного адвокатського поведения дирекції. Загально відомо, що урядники мусять належати до каси хворих, коли у себе не мають такої каси. Дирекція „Нар. Сили“ від самого основання до нині не зголошувала своїх урядників до каси хворих і щойно тепер по 6-тьох лїтах, коли дістала упімнення щоби заплатила премію за минулий час, розпочала процес, прорізала його і має заплатити 20000 Корон, хоч урядники за той час не користали з нїякого добродійства. Так отже стратить інституція і стратили урядники. Через крутарство дирекції викине інституція кромі коштів спору також значну суму без нїякого хісна для себе анї для робітників. Рядом лїт мусїли вони лїчити ся власним коштом і за скромну винагороду мусїли гарувати на маститі пенсійки, ремунерації і запомоги до 3000 Корон для директорів. Отже в імени робітників, кривджених через стільки лїт, відзиваємо ся до вас, панове директори

і до вас панове „менери“, що по вічах, зборах і сходинах стільки про свою працю над своїм народом гомоните, щоби ви прокинули ся вже раз і поправили нужденну долю людям, які служать щиро так важній інституції і свідчать неоцінені услуги свому народови. Коли повлазили ви вже в ріжні фінансові інституції як „фамілїянти“, то памятайте і про тих менших братів в імя засади: „Leben und leben lassen!“

На ту статтю обізвав ся директор Шуліковский в листї аж на трьох аркушах. Передовсїм відмовив „Бичеви“ права мішати ся в справу, потім простував так:

„Дирекція „Нар. Сили“ не веде з касою хорих жадного процесу, але р е к у р с и ще не полагоджені і тягнуть ся не два лїта, як подав „Бич“, але 5 лїт. Претенсія каси хорих за минулі лїта в найгіршім разї не буде виносити 20.000 К.

„Неправда, що я річно побирав ремунерації по 3.000 К., але правда, що маю річної пенсії 7.200 К., і тільки в останнїх лїтах дістав ремунерації по 3.000 К.

„Урядники „Нар. Сили“ працюють тільки 7 годин денно,—це, не є гаровання і в жадній декастерії нїколи не бачив я поміж урадниками так мало почуття обовязку і пильности, як саме з малими виїмками серед мого персоналу. Коли урядники жалували ся, що працюють в потї чола на мою пенсію і ремунерацію, то я з більшим правом можу твердити, що урядники завдячують менї свою егзістенцію в „Нар. Силї“, а я при фахових студіях, знайшов би хлїб і поза „Нар. Силою“, коли тимчасом значна часть персоналу без моєї працї не знайшла би по за нею навіть такого хлїба, який дає їм ся інституція. Неправда також, будьто би я трактував урядників грубо, кожний, хто знає мене особисто, признає, що маю занадто багато вродженої делїкатности,

натомісць мушу з жалем визнати, що багатьом з персоналу „Нар. Сили“ придало би ся більше чемности і такту“.

„Бич“ написав від себе:

„Така есенція спростування п. директора, яке в самім ділї не простує нїчого. Що до спору з касою хорих, сам др. Шуліковський признає, що рекурси — а це що? не процес? — тягнуть ся не два роки, але аж 5. Щож властиво простує п. директор? Що до побирання ремунерацій і запомог, то др. Шуліковський висвітлив справу сам краще, нїж ми це зробили. Шан. директор сам їх вичислює в показній сумі, висшій навіть, як ми це загально подали, коли тимчасом урядники не дістають жадних, а коли кому щось капне, то як би охлап з панського стола. Платнї урярників у відношенню до розвою банка і при теперішнїй дорожнї — за малі, щоб заохочували до надмірної ревности. Шо до свідоцтва, яке п. директор виставив урядникам, не забираємо голосу, це справа урядників і п. директора. Коли їм своєю оцїнкою п. Ш. заподїяв кривду — імовірно потягнуть його до відповідальности. Годї давати ще раз доказ, як пан директор обходить ся з урядниками в почотнїй розмові, коли в письмі до нас, мимо своєї „вродженої делїкатности“, доволї неделїкатно висказує ся про своїх підчинених. Далї каже п. директор, що ми не маємо, права рухати чужих справ, бо це не належить до нас. Пане директоре, запитуємо, чи тільки ваші ґазети мають монополь до оборони людської кривди? Коли так, то чому сего не роблять?.. Кожна неправильність, без огляду на те, чи поповнив її Поляк, Українець, чи Жид, є для редакції не правильністю і коли шкодить загалови, уважаємо за наш обовязок, виступити проти неї і напятнувати зло. Справи, які ми порушуємо, не є чисто

ваші, але людські. Ми досї не знали, чи дозвіл на це видає др. Шулїковський, чи котрий з ваших проводирів, який уживає перед своїм назвиском „Др.“ або „Проф.“ Що до закиду, що ми не цїкавили ся нїколи справами „Нар. Сили“ й нї разу не читали друкованого звіту дирекції, то пригадуємо, що в нашій часописї недавно, коли розбирали урядничі відносини в „Нар. Силї“ давали докази цифрами про кривду урядників саме з неоцїненого звіту дирекції, який роздавали на Загальних Зборах. П. Шулїковський говорить нам про невдоволеного донощика „Бича“ в справах „Нар. Сили“, а як же назвати його самого, коли пише про свій персонал? Найвища пора, Шан. Директоре, впорядкувати урядничі відносини і то не по адвокатськи, але по людськи!“

По двох лїтах мовчанки в пресї, обізвала ся двічі инша, чужа часопись про відомий вже з першої части виступ члена Надзірної Ради, д-ра Розумовського, опісля настала знов дволїтня мовчанка, аж врештї з приводу вивіяних актів обізвали ся три чужі часописи, а по них три голоси ще в иншій про мстиву руку невідомого лиходїя і про перші овочі анархії, які викликав в тій інституції необмежений деспотизм Шулїковського.

Перша з них написала:

„Веселе урядовання, а може дефравдація? Таке питаннє кружляє серед мешканцїв міста з приводу випадку, який зайшов онодї в банку „Народня Сила“. Отсе коло год. 11-ої в ночі вул. Банкова і сумежні вулички були застелені як снїгом актами того банку. Повідають урядники, що ті акти вітер вивіяв (?) через вікно, але люди не вірять в це і чутка ходить, що ті акти в такій величезній скількости розкинув вмисно невідомий виновник. Дирекція подала в спростованнях, що стало ся це в наслїдок сильного вихру і що шкода

незначна. Признає ся отже сама дирекція до непорядків, які панують в її бюрах. Вихор є там паном ситуації і не довго треба чекати, коли ще дирекційними головами буде метати по заулках Зарваниці".

Починаючи про „вивіяні документи" досить зрілою розвагою кермували ся деякі соціялїстичні орґани. Мимо того в одній стояло отсе:

„Ціла вага кривди, що на глум XX вікови і демократичним поняттям проводирів гнете нині сотню робучих людий „Народнїй Силї", на основі засягнених вісток, має свій почин в умовій хибі технїчного директора і коли візьмемо під увагу докази того пана, якими він збиває просьби та предложення урядників, нехтування навіть старшими людьми як маріонетками, а далї певність себе в найбільше чудацьких нераз зарядженнях, врештї його скажену вритість. з якою накидуєть ся на людий і слїпа віра в могучість своєї власної мізківниці, то годї припускати инакше."

По тих голосах обізвав ся коротко свій соціялїстичний орґан „Праця":

„В банку „Народня Сила" панують страшні відносини. Урядники находять ся просто в невідраднім положенню. Їх пенсія дуже мала, дирекція поводить ся з ними як з невільниками. Необмеженим паном є там Шулїковський.

„Просто незрозуміла річ, як можна в такім положенню держати сотню людий. Про відносини в „Народнїй Силї" напишемо ряд статей, бо члени дирекції зовсїм не мають охоти поправити тих сумних практик, кяі там відбувають ся."

„Шкода, що ся інституція є під протекторатом таких католиків як Митрополит, а ті люди навіть в

неділю не мають відпочинку. В свята і неділі мусять там урядники найтяще працювати.“

На сей голос подав др. Шуліковський обширне спростування, оперте на статистичнім виказі робітників враз з їх категоріями, кваліфікаціями, ранґами, платнями і т. д. Те спростування, виготовлене на машині, не вислав він до соціялїстичного тижневника, тільки покликав ся на число „Праці“ і вислав один примірник до „Парохіянина“, другий до народовецького „Громадянина“, а третий до тяжкого і твердого орґану „Забіяки“.

„Праця“ відповіла на це окремим, два рази більшим додатком з отсими уступами: „Народня Сила“, „Рай урядників“, „Ласка Дирекції“, „Праця в Народній Силї“, „Дирекція добродїйкою урядників“, „Контроля і комісар правительственний“, „Невільники“.

Тут вмішала ся инша ґазетка і в новинці п. н. „Не пхайте носа“, написала:

„Соціялїсти, то так як безроги, всюди пхають своє рило, хоч всюди копають їх і викидають. Їм здаєть ся, що їх всї боять ся, що їх критики хтось слухає, а тимчасом всї знають, що соціялїзм видумали жидки, що вони є там головними командантами, а хоч належать там деякі наші телятка, то повнять там лише ролю наганячів і з них лише всї насміваютъ ся. Та від якогось часу стали і вони кивати хвостиками, а що признаютъ ся часом до свого народу, тож першим їх виступом було шкальованнє нашого банку „Народня Сила“. Розписали ся отже в своїх ґазетках, що там дїютъ ся непорядки, що урядникам тої інституції дїєть ся кривда і накинули ся в звичайний безличний спосіб на директора п. дра Шуліковського.

„Така поважна інституція як „Народня Сила“ не потребує жадної оборони, а тим більше не потребує її

директор п. др. Шуліковський. Той чоловік тішить ся серед нашої суспільности повним довірєм і поважаннєм, він для „Нар. Сили“ зрік ся посади, яка принесла би йому більші доходи, ніж має тепер, він поставив „Нар. Силу“ своєю невтомимою працею й енергією на ноги, для тої інституції посвятив він всї свої здібности і сили, а працює над її розвоєм в день і в ночі. Най отже соціялїстичні песюки не виставляють до него зуби, бо поломлять собі їх. Засї тим недовіркам до наших інституцій, а директорови Шуліковському вони не варті чобіт чистити, а не то критикувати його дїяльність. Най соціялїсти пильнують своїх товариств, де ріжні горлачі крадуть послїдній гріш бідних робітників. Сумно було би, як би се правда, що доноси на „Нар. Силу“ вийшли з персоналу. Надіємо ся, що директор Шуліковський вишукає серед своїх заражену соціялїзмом паршиву вівцю і позбуде ся її як найскорше, аби не заражувала инших.“

Тут вмішала ся чужа ґазетка, назвала редактора попередньої злодієм і почала накликувати Надзірну Раду „Нар. Сили“, щоби вглянула в справу, бо така спілка як дирекція і злодій — небезпечна.

„Провітріть отже, панове члени „Нар. Сили“ самі свою дирекцію, а тоді певно не будуть сипати ся обурення так густо, як ще тепер дїєть ся і перестане той гидкий визиск, якого жертвою падуть молоді урядники і народ, що має з тою інституцією до дїла.“

Редактор „Забіяків“ з професії купець в необмежених границях, прийшов до Шуліковського з спростованнєм і заявив, що рами його орґану за вузкі для цьої широкої справи, вона для його читачів не конче цїкава, видавництво в грошевих клопотах, але він помістить її, коли дирекція заплатить йому.

Шуліковський розкричав ся, що на кілька канцелярій довкола було чути:

— Я свищу на нашу пресу! До хріну менї ваша поміч! У мене найкраща преса — тисяча аґентів, вироблених з під моєї руки!

Др. Шуліковський був вразливий на публичні голоси. Головний народовецький орґан „Громадянин“ в цій важній добі держав ся весь час в надутій мовчанці, на доказ, що безсторонний, річевий погляд не стоїть в рамах його змоги, нї задачі. „Громадянин“ містив лише постійно платні анонси і звіти „Нар. Сили“ і спростування Шуліковського без нїяких заміток від себе.

Такий образ чужої й нашої преси та її відношення до персоналу й управи „Народньої Сили“ за час 8-ох лїт.

Міра доказів і способу розумования в тих часописях залежала від культури і зрілости поодинокого редактора, а навіть партії. Були тут безсторонні голоси, але не обійшло ся також без личної зависти й іскор злої волї, як це взагалї буває між людьми всякої верстви, круга і сїмї.

Найбільше розятрила ся рана персоналу „Нар. Сили“ в порі „вивіяних актів“. В одній соціялїстичній часописї був отсей знаменний, загальний погляд на сучасний, капіталїстичний устрій:

„Всї позичкові, асекураційні товариства і банки мають одну і ту саму ціль: громадженя капіталів. Первісно занимали ся такою спекуляцією самі вроджені капіталїсти, творили акційні товариства, а легковірні філянтропи в спілцї з ґешефтярами, що не мали в руках капіталів, видумали інституції, оперті на взаїмности і патріотичними зазивами під оболочкою добродійности, ввели їх в життя. Легковірні робили це з щирости для народнїх мас, але инші для власного інтересу. Нинї,

коли інституції, утворені для спинення рабунку капіталїстів осягнули вже численну клїєнтелю, перемінено в них спритно статути майже на взір акційних товариств і головна ціль: віддовження, парцеляцій, закупна господарських ґрунтив, реальностий, обезпечення від огню і т. п. опала через те й у сих на друге місце й відступила першенство лапчивости в згортанню капіталів. Коли дивити ся здорово на таку господарку ві всїх інституціях, на підвисшуваннє таке, премій, процентів і визиск, працюючих в ціли подвоювання капіталів, не можемо відносити ся прихильно і до банку „Нар. Сила“, однак заявляємо рішучо, що коли приступаємо до цвігання неможливих відносин, серед яких живуть функціонарі „Нар. Сили“, не маємо на думці, шкодити самій інституції, лише робимо це із змилування над покривдженим персоналом. Коли б мали ми певність, що дирекція схаменеть ся і займе справедливе становище супроти персоналу, то радо понехали би друкованнє наших статий.“

Для Ярвича між иншим два уступи були цікаві. „Бич“ писав в однім місці:

„Протекція, видно, усадовила ся вже і в тій молодій інституції, коли „папінки“, що ледви покінчили університет в Пацикові, мають по 180 корон місячно, а старші урядники фаховцї дістають підвисшеннє платень на корону (!). Є правда і такі, що по двох роках служби мають аж 260 кор, місячно, а є знов инші, що живуть з 50 і 70 корон.“

В кілька лїт пізнїйше, саме з приводу „вивіяних актів“ писала инша часопись:

„Вина шлєндріяну в тій институції лежить в бутній зарозумілости дра Шуліковського, який здобув мінїстеріяльну платню, уважає себе за необмеженого пана і

видає найдивогляднїйші зарядження. Урядованнє в тій інституції відбуваєть ся без перерви днем і нічю, є і такі панове, що заслугують ся сидженєм в бюрах цїлими вечерами, а бувають случаї, що ночують в бюрах. Там нїхто не дивить ся на видатність праці і здібности урядника, але цїнить ся гнучкість хребта, гладкість язика і скількість висвіченої нафти."

Ті два голоси потверджували досліди Ярвича.

Спростованнє по нарадах з Шуліковським на підставі його рахункових зіставлень ладив Любаська й оба давали підписувати дрови Моторному, тому, що особу начального директора найбільше чіпали часописи. Др. Моторний робив це поневолї, під натиском Шуліковського, для спокою хорих нервів товариша. Не був це бюрократ. Як музикальний чоловік з великим почуттєм гармонії і згоди не любив вмішувати ся в суперечки і непорозуміння. З приходом до бюра не розглядав ся і не слїдив, що хто робить. Вірив собі і людям праці. Ішов все скорою ходою як чоловік, що видить ясно і просто перед собою ціль; підзорливість була для нього чужа. Держав ся прінціпу. Час, то гроші! і не тратив його сам і не забирав другому. Виясненя давав лише в конечних, замотаних, правничих справах, части виписував їх сам на актах своїм живим, стирчастим письмом поза тим здавав ся на справність урядника. Він мовив нераз:

Я не можу забирати вам і собі дорогого часу на вияснення. Коли дійду до десятої справи, то ви половину з них забудете і потім мусите наново розглядати все від початку. Урядник є на те, щоби вмів сам дати собі раду і написати ясно, річево та полагодити справу простим хлопським розумом.

Коли др. Моторний переглянув пачку актів, преда-

вав їх через возного, або брав сам і заносив на столик урядника. Опісля коли справи приходили полагоджені на його бюрко, він не бавив ся дрібничками, тільки звертав увагу, чи основа проста і з юридичного становища влучна і прибивав печатку, підписував і пускав в експедит. Благодать цього розумного способу пізнавав весь персонал і служба, коли Шуліковский виїхав на відпустку. Тоді щезало безголовє, в бюрах наставав спокій і робота йшла з подвійною видатністю і силою.

Меценат Моторний, як чоловік взагалї здоровий, уступав з товариського вирозуміння і приятелської зичливости хорим примхам Шуліковського і в заплату за те падали й на ойго голову напасти некритичних газет. Була це також одна з суспільних кривд.

Лепського і ревного будівничого почастує нераз слїпа судьба кусником цегли або відломком дошки з руштовання.

XX.

В гостинниці чекав Немирич на Ярвича. Давно не були разом і тому назначили зустрітини на сім місці.

В тих часах найкращі люди віку мали зболїлі, зломані душі. Неволя народу, нидіння молодого покоління давили тягаром найкращі гурти. Серед інтелїгенції прокидали ся типи, що давали вірний образ важкої доби. Молоді люди — виснажені горячкою часу, життєвим трудом, боротьбою, перепалені безнадійною і безрадною любовю до народу. Вірли зі звязаними крилами, велити серед пущі, судна серед бурі. До тих типів належав Ярвич і Немирич, хоч кожний з них був зовсїм иншої вдачі. Перший чоловік думки, другий чоловік діла.

Від якогось часу завважив Немирич в своїм товаришу велику зміну. Тихий, болючий усміх малював ся на його лиці. Перед кількома днями відбула ся така сцена: коло перегороди в лїквідатурі станув малий гімназіст і розглядав ся цїково довкола. Ярвич спитав його:

— Гарно тут? Подобало ся тобі?

— Так, — відповів ученик.

— Учи ся, то і ти колись станеш великим паном і будеш тут сидїти.

Урядники вибухнули гірким, ревним сміхом.

Прийшов знайомий священник, звитав ся з Ярвичем і спитав:

— Як-же вам живеть ся тут в „Народній Силї“?

— Дякую, — відповів той, — доброму всюди добре!

Ярвич прийшов, звитав, ся з Немиричем, сїв коло него, оба глядїли на себе мовчки кілька хвилин.

— Ви чуєте до мене від довшого часу уразу, — вповів Ярвич.

Немирич ударив ся по колїнї.

— Добрий з вас психольог! Як відгадаєте, будемо мати нині гарну хвилину!

— Нїчо лекшого. Вам дивним видало ся тодї, як ми були разом, що я міг так остро осудити наше жіноцтво. Ви не могли підозрівати в цьому молодечу пересаду, нї хвилевий запал і це вас болїло. Знаю, з мого боку, як письменника, така виява, це нечуваний поступок серед иншого народу. Так, але ви пригадайте собі, що між нами був тодї наш покійний Скоропад, нас було трьох, значить гурт, публика, а нині нас двох, те саме, що один і я можу сповідати ся щиро. Наше жіноцтво, це наш біль. Мало хто занимав ся ним, а багато осуджувало його й я поступив звичаєм загальної опінії, що судить по висліданм, а не входить в причини. Це найлекша, притім часто фальшива дорога. Менї також доводило ся часом переходит її впоперек... Оден лїкар раз в тижнї приймав бідаків. Обдїлював їх грішми, рецептами, лїками, стягав з вішала одяги, виходив до бічної кімнати, скидав з себе біля і роздавав. Робив це з гірким рухом і бурмотав під носом: „Н-на, н-на, н-на!“ Робив це кількадесять лїт і знав, що своїм трудом не заспокоїть нужди, але чи можна посудити його, що не любив бідолашнього людства?

Немирич був захоплений цьою виявою. Товариш курив завзято, відвернув очі в далеку сторону і говорив спокійно.

— Я був би щасливий, коли б міг тільки давати,

розкидати на всї боки, а нїколи не жадати нїчого. Тимчасом не можу видерти ся з „Народньої Сили“... У нас пишуть і гомонять про стипендії і фонди для артистів. Молоді, недосвідні люди і слабші артисти мають великі жадання до суспільности. Сильний артист вимагає перед всїм найбільше від себе самого. Нашому читачеви треба соняшних левад забуття, ми тимчасом даємо йому твори справжньої інквізиції, але це не наша вина. Поет не жебрак; він має давати, а не жадати. Те, що він дає, повинно вповнї удержати його, инакше дає він за мало, або його праці нема кому допильнувати, або той, що має обовязок пильнувати, окрадає його. Сильний артист не потребує милостинї. Песїй обовязок книгаря: допильнувати його творів і не завалювати ними виставові вікна щойно аж по смерти поета, тільки пильнувати їх за його життя. Коли дїєть ся инакше, то значить, що на місцї завідателя виставки, чи книгарнї не сидить ідейна людина. Заслужені дїячі і мистцї у нас, це жертви грабіжництва. Духова гниль, той рак, що прокидаєть ся серед кожної суспільности, розжив ся також у нас з малими виїмками на всїх становищах і точить найкращі сили. Навіть найчільнїйшим нашим представникам дав ся той рак порядно в знаки. Оден з молодих, визначних публїцистів з заграници призначив гроші на видання популярної праці на тему віри і поступу. Тою працею заняв ся товариш публїциста, старий письменник і допильнував її. По кількох лїтах накладець хотїв вигодити старому бідакови-письменникови і вислав кільканайцять листів до заряду книгарнї з запитом, що дїєть ся з накладом, врештї телєграфував — все даром — книгарня мовчала як заклята. Накладець мусїв сам приїхати з Парижа до краю, щоби полагодити справу... Я зачав про стипендії і фонди. Недавно оголосила найвища

просвітно-наукова інституція одноразову стипендію для артистів. Один з молодших товаришів спакував весь мій доробок на рідній і чужих мовах і вислав враз з письмом, рецензіями, критиками і студіями. Найвища просвітно-наукова інституція не могла визнати ся в тім всїм і по пів роцї вислала до нищої, краєвої інституції, отся так само не могла дати собі ради і вислала цїлу паку, до оцїнки — поліції. Ця остання, найдосвіднійша інституція перекинула все від кінця до початку, знайшла якесь марне оповіданнєчко і видала отсей Соломоновий суд: „В автора пробиваєть ся антимилїтарна тенденція". Всї були заспокоєні — я дістав пачку своїх перебабраних книжок.

— На отцї теми можна би сказати ще дуже богато, та я щасливий, коли можу забути про них, відірвати ся від тих дрібничок, що тонкими нитками вяжуть мене з сїрою буденщиною. Не значить це, що артист має примкнути око на життєві прояви, — нї! Його обовязком слїдити їх так, як природник розслїджує всї зяви в своїм свитї — та вязати у гармонїйну цїлість. Так щож? Часом звалить ся на людину стільки колод, колючок, притинків, — що справдї важко вдержати рівновагу, не перейти межі артиста. Розумієте мене?

XXI.

Ярвич був притомлений, очі дивили ся глубиною душі.

Немирич поклав пальці на його руку і мовив:

— Чи ви замітили, як в наших виявах нераз творить ся ніжна, мережана архітектура? Без соперництва слів, яким чоловік боронить своє самолюбство, кожний з нас докидає залюбки свою цеголку до небувалої будівлї і ми тїшимо ся сполом, як той новий світ ворушить ся, росте в наших очах. Втїкаємо від гамору й юрби на далекі шляхи будучини. Ви вмієте сплїтати минуле з будучим і коли представляєте їх, вичаровуєте живий образ перед очима. Тихо тепер, гамір завмер, ми самі, розвивайте далї поему життя.

Ярвич похилив ся і говорив півголосом.

— Найкращі жемчуги в душі, кристалїзують ся із споминів минулого. В ясний, липневий ранок співає всесвіт, я йду ланом, розхиляю руки буйні, кучері вітер розвіває мої пальці купають ся в хвилях колосся, наді мною голубе море, я в ясній сорочинї в золотім морю лану, хор чарів лунає в дїточій душі, блаватень моргає синїм оком, на однім павук впив ся мотилеви в грудь...

В долинї між лїсовими берегами лепече потік. Вслухую ся в його таємну мову, в притишений гамір малих хвиль, кожний камінчик, рибка, травичка відомі тут менї. Він тягне, приковує, чарує мене, викликує безсмертну тугу, мрії про царівну. Рідній потік, душа моєї

дикої природи, тихий, гармонійний в погоду—страшний підчас бурі. Нові русла виломлює в твердій скелї, а богиня душі все веде мене далї. І смуток і горе і нудьга, а я все йду за своєю богинею.

Вона перекинула ся людиною й я не годен віднайти її. По лїтах тяжкої мандрівки спинив ся при одній людині, менї заперло дух — тут вона! Коли збудив ся — въ моїх руках була глина.

Блукаю далї довгі лїта, аж зморене серце дає менї на вість: Тут вона!

Підходжу обережно, щоб не сполохати її... Так, в цій людині була моя богиня, чекала довго на мене, аж прийшов ворог і забрав її — я застав лиш білу грудь.

Ярвич встав прожогом, взяв ся за голову, впав на плече Немирича і простогнав в ухо:

— Я вбив її

Стямив ся, окружив хиткою ходою кімнату, сїв на місце і шепотїв:

— Це стало ся в лїску за містом. Вечером. Я біг навперед себе, голова тріскала менї. Передо мною станув карлик і вказував довгою рукою на місце злочину. В менї замерло серце. Я крикнув: „Так! Там! Іди, поглянь!“ Карлик не рухав ся з місця, мене схопила досада. Я підійшов до него — це був пень з приземною галузою.

Я пустив ся далї — два сторожі безпеки по боках сїрої стежки чатують на мене. Йду в їх руки — це два хрести.

Я вернув в свою комнату, перемучив горячку і вибрав ся в дику, гірську закутину. Блукаю по пралїсах і горах, або лежу горілиць непорушно годинами і гляджу в стелю. Газди ходять на пальцях, за вікном чую розмову: „Такий молодий, лепський, а таку муку дала йому доля“...

Таємний, осінній досвіток як творче око з під старої нахмареної брови, я схопив ся, заглянув в вікно, серце защеміло — доріжкою з поза голих деревин іде моя любка... Я вибіг з хижі, розглядаю ся довкола — нїде нї живої душі.

У тихий, осінній вечір, як сива мла розстелить ся по полях, берегах і лїсах, а на небі денеде вирине зірка, люблю вийти в пусту тишину. Іду як на край світа, за мною щезає мерзота, спомини і комедія життя, я гублю ся в забуттю, в безкраю лагідного сумерку, як в холоднім, тихім снї. Дух розходить ся у млї, болї вколисують ся, пропадають острі обриси.

Так пустив ся я в ту блуканину сну на яві в дикім гірськім закутку. Далекий він від ярких фальшів цівілїзації, я не видав тут нїколи сурдута, не чув шелесту сукнї. Кілька миль відси далї, видає ся неперебутою дорогою до иншого світа. Я йшов берегами і долинами, царська країна втвирала ся довкола, боги змилували ся надімною і не дали станути тут ногою чужому. Дивна країна тих, що вирекли ся людського світа, тих, що не вміють сміяти ся нї плакати. Ідуть вони самітно під вагою своєї поезії, блукають з гірким, скаменїлим смутком, гублять себе, оглядають скаменїлі лїси, чорні озера, мертві селитьби довкола себе і мертве, скаменїле пекло в собі. І все те освічує сонна уява блїдим, таємним блеском місяца.

Я лишив святиню за собою і виходив на цвинтар на горі. Кілька молодих осик шепоче коло огороди, місяць свїтить на них блїдо й ярко і творить демонїчну картину мертвоти. Передо мною чорнїють ся дві нові, порожні челюсти. Людська праця кермуєть ся розумом: чоловік живе, готова яма чекає. Білї і темнї тїни виповзли з під землї і поспирали ся на могилах.

Вертаю в долину.

Сіра дорога вєть ся над потоком, мла розійшла ся, місяць мече тїни вільх на камінну дорогу, на берегах сплять хижі. Я йшов стежкою серед вільх, пустив ся через кладку і глянув на святиню, що стояла на горі серед старих лип. З віддалї дорогою вчув я ходу і станув. Не було чого бояти ся, але мене порушило нараз небувале прочуття. В ту мить блиском злетїла на мене хмара чудацьких, урваних думок. Країна була дика і далека, від сотворення не діткнув ся її черевичок нї сукня, так, це знав я занадто добре і тому счудував ся тепер, коли почув дрібний, скорий, жіночий хід і шелест шовку.

Напроти мене ішла моя любка в чорній, шовковій сукнї. Я впер в неї очі і помертвів, вона припинила ходу, підіймила головку, ми впили ся мовчки очима, її личко було освітлене від місяця, вона перейшла попри мене так близько, що край сукнї зачепив мою ногу, показувала пальцем на рану в груди і заки я стямив ся, її вже не було.

Шовк шумів менї в ухах, я дивив ся в той бік за нею, там каменїв лїс, дївчина як чорна мушка щезала в тім лїсї.

XXII.

Непомітно йде до дирекції „Народньої Сили“ сіромаписар. Серед півторасотні людей мало хто знає його, Утлий, похилений чоловічок двацяти літ, середнього росту, з розбільними очима і запалою грудю. Десь там в реґістратурі лазив цілими днями по драбині, слїпав в порохах над картками з числами і витягав та закладав копами акти. Тихий, мовчазний, як би його не було на свїтї. Заробляв місячно 50 корон, жив з тих гроший і купував книжки Герцена, Крапоткіна та вчитував ся пильно в листи Бакунїна. Так пересувають ся між людьми нераз небуденні одиниці, але вони видять лиш їх тїни.

Стоїть він під дверми дирекції, дивить ся на свої латані черевики, потягає неспокійною рукою по сурдутї, водить пальцями коло горішньої губи і чекає на свою чергу, як на авдієнцію у мінїстра. І нервозна рука спинюєть ся коло уст і думки спинюють ся в студенім пригнобленню. Врештї входить він до дирекції і кланяєть ся мовчки.

Др. Шулїковський замітив його одним мигом і не звертає більше на него уваги. Що йно по кількох хвилинах відкладає жмут актів і питає:

— Що ви собі, п-нї, віншуєте?

Білецкий склонив ще раз головою і говорив сухим, тихим голосом:

— Прошу пана директора відпустку на один день. Маю їхати в важній родиннїй справі і маю бути там в судї.

Директор переглядає тимчасом письма, провірює суми і питає спокійно, не підводячи очий:

— Маєте візвання?

— Так, прошу.

— Це може в маєтковій справі?

— Так, прошу.

Директор підводить очі і бистро сверлує писаря. Йому впала думка: „Якийсь хоровитий, блїдий... Деж йому до такої праці, я тут потребую волів. То все під мою неприсутність, коли я на відпустці, приймають таких здохляків. Треба позбути ся його".

— Можу вас, пане Білецький, звільнити, бо регістратура у мене найважнїйший віддїл, менї треба, щоби все там хтось був, а тамті два панове не дадуть собі ради.

— Прошу пана директора, я конче мушу їхати, від цього залежить моя будучина.

— Робіть, як уважаєте, але я не позволяю вам.

Білецький вклонив ся і вийшов.

На другий день рано покликав директор начальника Ришкунду і перше його питання було, чи Білецький є в бюрі, а коли довідав ся, що той поїхав, сказав:

Як повернеться то повідоміть що дирекція усунула його з „Народньої Сили". Він і так тут вже далї рік і готов мати претенсії до авансу. Нехай зголосить ся до каси і побере собі платню за — нинї маємо 5-ого, отже за чотири днї.

На другий день вернув ся Білецький до працї. Товариші повідомили його, що директор виповів йому місце. Ця вість заболїла молодого чоловіка, але він не хотїв повірити в неї і сїв до роботи. За хвилину прийшов возний і сказав, що директор взиває його до себе.

Подражнений Білецький станув перед Шулїковським.

— Чи вам не сказав пан Ришкунда, що з нинїшнїм,

себто вчорашнїм днем ви не маєте тут місця? Ви спротивили ся мойому зарядженню, отже не маєте тут що робити. Прошу, ідїть до каси, нехай виплатять вам за чотири днї.

Це вивело Білецького з рівноваги. Беззвучним острим голосом зачав він скоро:

— Відки ви, пане директоре, маєте право викидати мене без виповідження!? На підставі службових правил ваш обовязок виповісти менї що найменше 15 днїв наперед, або заплатити за цїлий місяць! Чей-же страта тих нужденних 50 корон, що були моїм одиноким удержаннєм, значить для мене тепер серед зими стільки, як би викинув мене на вулицю, на нужду — на голодову смерть!

Директор вдарив кулаком в стіл.

— Пане Білецький, не вчіть мене службових правил! Я знаю, що роблю, я відповідаю тут за все і те, що нинї з вами, завтра може стати ся так само з кожним сталим урядником! А що ви тепер будете зі собою робити, це мене зовсїм не обходить, над тим ви самі повинні були подумати, я не маю тут часу на такі дрібницї!

Білецький попав в горячку.

— Пане директоре, я не приймаю вашого засуду! Маю пересвідчення, що моя справа опре ся в міродайній власти, ви тут не є самовладним і необмеженим паном, ще є якась надзірна рада і з її справедливою, коли не ошибаю ся, опінїєю, ви мусите числити ся! Коли-ж і та приложить руку до кривди бідного робітника, то остерігаю вас, що може настати хвилина така, як в першій-лїпшій фабрицї в світї, коли на свист машини все кидає працю і стає незрушимим муром в оборонї своїх прав!

Шуліковський запалив ся лютістю.

— Пане Білецький, ви менї не грозїть, бо я не при-

знаю тут нїякої власти над собою і не лише вас, але цїлого персоналу на купу не бою ся! Виносїть ся менї зараз з „Народньої Сили“, инакше кажу возним викинути вас!

— Цього не буде! — крикнув Білецький. — Нї мене, нї жадного иншого робітника не маєте права викидати без вини і без виповідження!

Тут Шуліковський хотїв висадити всю свою онергію, але зайшла нова обставина.

Білецький змахав свої хорі груди, на його лице виринули цегляні плями, він імив ся рукою за бюрко Шуліковського, набирав духу і свистав хрипким голосом:

— Ви привикли до плазунів і боягузів! По їх головах вийшли на верх - по прінціпам вашої полїтичної партії — ви не вміли поглубити і застановити ся над тим, чому наша земля видає найбільше породи з двох станів: слабодухів, лякеїв та гайдуків, капралїв... Ви не змогли вглянути в трагедію поневоленого народа... Без вола і коня не доробить ся нїякий газда. Ми працюємо як чорні воли для того самого народа, що ви, але ми люди і блищі сини народа, нїж ви, а мимо того маєте нас за волів.

Білецький пустив столик директора, худою рукою показував як стрілою в грудь Шуліковьского і додав:

— За хамудяків, як назвала нас ваша пані!

Директор затремтїв і поблїд. Обкинув бистрим, здивованим поглядом Білецького, сині губи задрожали, лице зачало скакати, але його сила опала на цїлу скалю і він лише з штучним криком накинув ся на Білецького.

Це підла клевета! Я випрошую собі, щоби ви тут нарушували мою жену!

Білецький обернув ся і вийшов.

Шуліковський сїв і дрожав. Не надїяв ся такого

обороту справи. Усував, наганяв всяких людий, виточував дисципліїнарки, на саме Різдво засуспендував двох старих урядників, а тут нараз з тим непоказним хлопцем така небувала хрія! Такий непослух, опір, вкінцї той останнїй висказ!

Директор задзвонив. Прийшов возний.

— Іди до регістратури і допильнуй, щоби менї Білецький зараз забрав ся. Роблю тебе відвічальним за те. Візьми до помочи Федора або Миколу!

Тарадай з молодшим возним станув перед Білецьким.

— Пан директор приказали, аби ви зараз покинули бюро.

Мигом вискочив Білецький на високу, складану драбину, вилїз під стелю, сїв і зачав промову.

— Уважайте, товариші, що робите! Директор Шулїковський зробив менї кривду! Він сказав, що те, що зайшло нинї зі мною, може стати ся завтра з кожним сталим урядником. Застановіть ся над цим, ви маєте жінки і дїти, ми всї тут товариші, робітники, мусимо держати ся солїдарно. Менї не ходить за мене, я й так не мав наміру сидїти в „Народнїй Силї“ довше як до весни, але ви, товариші, засуджені тут на необмежений час, на ласку і неласку, на життя і смерть з руки одного лише чоловіка, директора Шулїковського. Я не впоминаю ся за себе лише за правду, за людські права всїх робітників, тому застановіть ся над нинїшньою хвилиною, щоби не жалували колись за пізно!

Тарадай вернув до Шулїковського.

— Прошу пана директора, пан Білецький вилїз на драбину і нїяк його з неї дістати, бо може впасти і забити ся.

— То вишукайте який спосіб — стягнїть за ноги!

— Тут, прошу пана директора, нема нїякого спо-

собу, бо пан Білецький виліз аж під саму стелю і там сидить.

Подія з Білецьким рознесла ся по всіх віддїлах. Робітники приймили її мовчки як свіжу новину, але нїхто не знав, як вона скінчить ся. Врешті розійшла ся чутка, що Щуліковський зателєфонував на полїцію і візвав агента. Ця вість поразила всїх як елєктрика, Білецький вийшов з регістратури до сусїднього великого віддїлу. Тут агент хотїв забрати його, але ровесні і старші товариші встали від столиків і заступили. З всїх віддїлів напливали инші товариші і ставали довкола. Лиця були блїді, у декого пробивав ся силуваний спокій і усміх, без надумки і без порозуміння полонила всїх одна гадка: не дати Білецького і не допустити до скандалю. Всї чекали серед напруженої тишини.

Прийшов секретар і станув. Глянув по громадї і спитав:

— Панове, тут урядуєте?

Збудив ся гамір.

— Так, ми нинї тут! І невступимо ся! Проч зі шпіцлем! Ганьба!

— Марш!! — верескнув нелюдським голосом блїдий урядник. Кедрина і розглядав ся, як би не вірив, що це з його груди добув ся сей крик.

По кількох хвилинах зявив ся Шуліковський. Його пустили в середину, він станув напроти агента і Білецького і спитав:

— Що стало ся, панове?

З гурту виступив до него оцїночник реальностий, Єфрем Рубай й обізвав ся рішучим голосом:

— Пане директоре, ми не надїяли ся що ви аж цього способу ужиєте проти молодого, бідного робітника! Це ганьба, яка паде на нас всїх, на інституцію, на суспільність і ми не допустимо до неї!

Лице Шуліковського змінило ся, руки опали, він зачав тремтючим голосом:

— То панове, хочете мати зо мною нову справу...

— Нехай буде! Нам все одно! Ми тепер на все готові! Але до ганьби не допустимо! — сипали ся голоси з боків.

— Успокійте ся, панове... Як бачу ви хибно повідомлені і втручуєте ся в справу, за яку лиш я виключно відповідаю як директор інституції. Панове, позвольте собі сказати, що я передовсїм тут поставлений на те, щоби не допускати до нїяких скандалів і дбати про добру славу інституції.

— Ми хотїли вірити в це, але нинї, на жаль, відкрили ся нам очі — кинув практикант з боку.

Шуліковський як би не замітив цих слів і говорив далї...

— Як вам, панове, відомо... може не всїм, инакше не зрозумілий для мене цей опір, з яким я нинї тут перший раз стрічаю ся... як вам відомо... зрештою, прошу вислухати також моїх вияснень і не брати справи за горячо, на слїпо, односторонно... Пан Білецький жадав від мене відпустки в якійсь родинній, чи маєтковій справі, але не виказав ся передо мною нїяким документом.

— Перепрошую, я маю при собі телєграфічне візвання, — перебив Білецький.

Шуліковський говорив далї:

— З огляду на те, що в теперішнїм сезонї менше справ напливає до нашого банку, а в реґістратурі стоять цїлі столи і гори актів незаложених на місце і потім завів ся би такий шлєндріян, що ми всї, ехгм... панове товариші, не дали би ради, наказав я виповнити залеглости і в тій цїли два інші товариші Білецького, навіть без мого окремого зарядження приходили в вечірних

годинах, щоби привести стан до ладу. Ті два товариші є тут правдоподібно також, отже можуть потвердити панам, що я не руководив ся якимись примхами, тільки дійсною потребою. Коли-ж пан Білецький приходить менї і не в пору жадає відпустки, без належного оправдання, то, панове, зрозумієте мене, що я такої відпустки не міг дати. Прошу взяти лише під увагу, що я позволю нині на що небудь пану Білецькому, чи кому иншому, то завтра може мене найти, не скажу сотка людий, але хоч би лиш кільканайцять з тими самими жаданнями і тодї хиба завісити буду на кілок і розпустити решту панів як в школах — на вакації. Мої панове, я маю тут старших, поважнїйших урядників, які від лїт не брали жадних відпусток, хоч мали слушні й оправдані жадання, то відки-ж приходжу для молодших робити якісь виїмки? Панове є свідками, що я сам не позволяю собі на нїякі забаги нї приємности, головно знають це ваші старші товариші, які працюють тут від самого заснування „Народньої Сили", отже прошу спитати їх. А чей-же, мої панове признаєте менї слушність, що я всякий непослух і легковаження моїх заряджень мушу відперти і покарати, саме лише в щирім змаганню до добра і слави тої інституції, яка нам всїм дає хлїб і на стільки я, мої панове, як управитель, поставлений тут за згодою народа вибором найвищих керманичів нашої суспільности — чей-же маю право.

— То все можна було зробити в инший спосіб, а не через марних 50 корон приводити до бюр шпіцля і наражати інституцію і нас всїх на скандал! — відповів Рубай.

— Це лична, безпідставна помста і вона зовсїм не приносить чести директорови інституції! — докинув Білецький.

Шуліковський не дав ся вивести з рівноваги і говорив далі спокійно:

— Коли я врешті взиваю пана Білецького і тричі даром переказую це через возних, а він мимо того опираєть ся, то я був приневолений поступити радикально.

— Ви сказали, пане директоре, що те саме може стрінути завтра кожного сталого урядника, — втрутив Рубай.

— Гарні вигляди на будучину! — докинув студено Листок.

Шуліковський говорив спокійно.

— Доходили мене чутки з поза „Народньої Сили", що нїби то я мав би бути мстивим. Мої панове, багато тут є між вами, ви самі знаєте між собою неробів, які нераз в каригідний спосіб використували моє довіря і легкодушно наражали інституцію на шкоду, я міг був поступити з ними по обовязуючим правилам, але здержував ся з огляду на їх неосудимість, молодечу очайдушність і не робив з їх провин нїякого вжитку. Бували і такі, що з палками підсїдали на мене, а нїчого вдїяли! Я все йшов прямою отвертою дорогою і нїхто не в силї зробити менї щонебудь злого. Я все далекий був від всякої помсти, хоч поводити ся справедливо мав право, а навіть, як показуєть ся нині, є це одинока конечність як раз для добра і слави тої інституції, за якою панове непокликані обстаєте. Панове пригадуєте собі недавню подію, що стоїть ще перед нашими очима, як то один з ваших товаришів спроневірив чужі гроші і забрив аж так далеко, що не видїв для себе иншого виходу, лише кульку в лоб! Nomina sunt odiosa, зрештою ми тут самі свої — отже панове тямите, що Скоропад був найгіршим робітником і я міг його не раз, але сто разів прогнати, а мимо того не зробив так, бо мило-

сердив ся над ним і терпів його легкодушність і ошибки в роботї цїлих десять лїт. Зрештою нїде в свїтї не істнує інституція, яка терпіла би у себе непослух і легкодухів. Це-ж у мене чей-же не новина і по справедливости не може бути инакше! Панове, маєте дивні, молодечі, невироблені погляди! Прошу спитати старших товаришів, що сидять тут від лїт, яким би вони оком дивили ся на те, як би я допустив до того, що одні запрацьовували ся би днями і ночами, а инші дармували би безкарно весь час!? Ад-же при найідеальнійших условинах за тисячу лїт годї подумати про таку аномалю. Панове, стоїте на хибнім становищі і вимагаєте від мене немислимих річий! І саме те, що такий порядок зачинає вкорінювати ся в деяких віддїлах, на які я доси дивив ся крізь пальцї, спонукує мене, взяти справу гострійше в руки. І нинішню подїю не я викликав, лише панове самі допустили до неї!

Фальшива виява трагедії Скоропада перед непокликаним свідком, шпіцлем, вразила робітників. Нїхто не оправдував Шулїковського. В хорім розпалї згубив він такт, сама присутність шпіцля розярила всїх.

Рубай відізвав ся рішучо.

— Пане директоре, говорю в імени цїлого персоналу, усуньте зараз шпіцля з бюр „Народньої Сили“, виплатїть товаришеви Білецькому за цїлий місяць і зложіть тут при нас всїх приречення, що така подія як отся нині, не зайде більше в мурах „Народньої Сили“.

— Панове вимушуєте у мене неможливі річи; я не можу змінювати своїх постанов, хиба що панове будете мати від тепер зі мною до дїла. Зрештою пан Білецький може завдати ся в тій справі до Надзірної Ради.

Робітники заняли грізне становище, на одно слово приказу, на оден рух готові були кинути ся на Шулїковського.

Рубай обстоював при своїм.

— Ми не будемо чекати на засїдання Надзірної Ради аж за який піврік! Справа нагла, инакше я не ручу за спокій, анї за всї наслїдки, які можуть зайти!

— В такім разї я можу зробити це виїмково на жаданнє панів і ще нинї на вечір скличу комісію Надзірної Ради.

Оден з писарів студентів весь час слухав цїлої хрії, дивив ся з гірким викидом на Шуліковського, похитав головою і сказав:

— Так, так, пане директоре, полагодьте ту справу по людяному, культурно, а шпіцлїв не приводїть більше до нас. Ми не злодії, не розбишаки, ми тут робітники, сини народа, а хоч за нашу працю не даєте нам справедливої заплати, яка вистарчала би на життя, анї признання, яке піддержувало би нас морально, то не відплачуйте нам ганьбою, прилюдним поличником! Ми на це не заслужили, з нами можна в добрий, щирий спосіб все зробити — ми чейже також люди!

Поліційний аґент зміркував, що не має тут що робити і справив ся до дверий, за ним директор Шуліковський.

Як оба вийшли, в комнатї на одну хвилину запанував спокій. Робітники відітхнули. Нїхто не допускав, що справа візьме такий оборот. За кільканайцять лїт Шуліковський, той непоборимий пан життя і смерти, що не признавав нїякої власти над собою, уступив нинї перед персоналом, перед тою сїрою юрбою, якої не терпів, помітував і робив з нею, що лиш подобало ся йому. І то так зі стидом, з ганьбою уступив він з поля, за пан-брат зі шпіцлем.

Байда затер руки і говорив до Палїя.

— Нинї зачав я вірити в чуда, в справедливість

божу. Нині великий день, найбільший в моїм життю. Перед хвилиною був я свідком чуда, в яке не повірив би, як би не оглядав його на власні очі.

Палій блїдий з дива, усміхав ся нервозно і сказав:

— Дійсно, це важна переломова хвилина. Я прочуваю, що Шуліковський не переболить, не переживе її. Від тепер він на похиленій ровені. Що з ним стало ся!? Таж його нїчо не потрафило зігнути, а тут нараз він такий смирненький, так оправдував ся, що аж жаль було дивити ся на него.

По хвилї намислу Палій додав:

— А може це лишь нова кручка, новий спосіб, щоби переконати ся наочно, який між нами дух, хто тут веде верх і взяти нас наново за чуб. Може він так лиш прикинув ся? Якось менї годї увірити, щоби то все, що стало ся тут перед хвилиною, була правда...

Робітники гуртом стискали руки Рубаєви і Білецькому. Ярвич кинув ся йому на шию і цїлував. Підбадьорені на дусї і вдоволені розходили ся до своїх робіт. Подорозї один другому подавав зазив від старшини персоналу:

— Нині о 6-ій вечером збори в орґанїзації приватних урядників!

Ярвич переходив через комнату секретаря Сїрка. Його не було, лише на підкладцї на бюрку виписано його рукою:

„Панове, дайте спокій — буде нещастя!“

XXIII.

Вечером зібрав персонал в комнатах орґанїзації приватних урядників. Не прийшло лише кількох, з тих один старий, глухий зробок, якому нї на чім вже не залежало, далї секретар Сїрко, — до него нїхто не мав довіря і не запросив, не явив ся референт позичкового віддїлу і врештї ліквідатор Сафат, який під ту пору був хворий.

На провідника вибрали начальника віддїлів, Ришкунду, секретарем Петра Байду, а на звітника зголосив ся оцїночник реальностий Єфрем Рубай.

Президія порозуміла ся між собою, серед напруженої тишини встав Ришкунда і промовив:

— Товариші! Нинї зайшла в мурах „Народної Сили“ подія, яка кидає ярке світло на наші робітницькі обстановини і права. З огляду на справи, які маємо тут порушити і на повагу нарад, президія нинїшнїх зборів уважає своїм обовязком, віднести ся передовсїм до вас з формальним питаннєм, чи всї товариші маєте добру і непримушену волю, брати участь у нинїшних зборах? Може хто з вас є звязаний якими особистими умовинами, або має инші погляди і в такім разї не бажає бути тут на наших народах та не міг би брати на себе відповідальности за ухвали, які тут западуть. Іменем президії взиваю і прошу: щоби ті товариші, котрі не можуть брати участи в нинїшнїх зборах і ручити за свою солїдарність, опустили салю, а ті, котрі уважають

своїм обовязком лишити ся, зволять підписати тут заяву і через подання руки президії, зложити приречення словом чести, що нїколи нїкому поза мурами цього будинку, навіть перед найблищими членами родини, перед братом, батьком анї жінкою не виявлять нїчого з наших нарад. Звертаю ще раз увагу всїм товаришам, що наради будуть відбувати ся строго довірочно, тому удїлюю в тій цїли пів години до надумання.

Саля згаморила.

— На що пів години? Вистане десять хвилин! Пять хвилин буде досить! Найлїпше через голосування! Хто підійме руку!

Гамір ріс чим раз більше.

Члени президії порозуміли ся, Ришкунда дзвінком втихимирив збори.

— В такім разї ті, що бажають брати участь у зборах, зволять підіймити руку!

Мовчки все, що було на салї підіймило руку.

— Хто не підіймив?

— Нема такого, — відповіли гурти.

Тепер всї робітники ішли чергою до президії, кожний подавав руку, обовязував ся словом чести, що все з нинїшнїх зборів задержить у строгій тайнї і підписував заяву.

По сїй формальности забрав голос Єфрем Рубай.

Настрій був поважний, грізний як перед тучею. Рубай змалював в коротких, ярких словах долю робітника в „Народнїй Силї“ і нинїшню подію, врештї закінчив цими словами:

— Як видите товариші, наше положення незавидне і в моменті, коли ми тут радимо над поправою нашої долї, наш ворог не спить і в спілцї зі своїми поплечниками снує нові сїти на нас. В своїх плянах він просто

геніяльний і проворний як чорт, тому ми всї мусимо дуже осторожно, але солїдарно і скоро заскочити його в тих плянах і зломити, инакше він свій нинїшнїй упадок відімстить на нас так, як може й не снить ся нинї нїкому.

Потім забрав голос Байда.

— Панове Товариші! Наша побіда нинї просто несподївана, як голос справедливости Божої з неба. Коли-б менї нинї рано перед 8-мою годиною був хто сказав, що ми осягнемо такий великанський успіх, то я перший був би назвав його божевільним! Панове були нинї свідками, як той всемогучий, непоборимий Шулїковський, пан життя і смерти кожного з нас, корчив ся і мінив як натоптаний вуж і майже плакав і благав ласки у того бідного писаря Білецького, у тої сїрої юрби, якою ще вчера погорджував і копав її яка пса! Тут, товариші, маєте яркий, наглядний доказ і приклад, що громада — великий чоловік. І те, до чого ми прямували кільканайцять лїт даром, те на що стратили стільки паперу до просьб і стільки часу на всякі зібрання, наради, депутації, осягнули ми нинї несподївано, майже чудом, завдяки лише одробинї припадкової солїдарности. Здобуток наш нинї великий, але товариші не забувайте, що до виграної ще дуже далеко. Уважайте, скільки людий пересипало ся через „Народну Силу“, скільки ми чисельно стоїмо, а ворог стільки лїт держав нас за чуб. Наш здобуток великий, але наш ворог хитрий і в десятеро більший. Уважайте панове, що тому ворогови нинї лише поховзнула ся нога, але завтра він може схопити ся і за свій упадок відплатить так, що ми не встанемо вже нїколи. А має він за собою всю силу, має в своїй руцї загальні збори, надзираючі Ради, всїх членів дирекції, цїлу суспільність, опінїю, пресу,

орудує такою силою, якої нїхто в цїлій нашій вітчинї не має. Отже нинї, поки час, застановім ся добре над тим, чи вести нам далї боротьбу, чи маємо піти завтра всї, як тут стоїмо, до Щуліковського і просити у него помилування?

Нинїшня хвилина товариші, для нас важна, але при тім і незвичайно трудна. Один хибний крок може нам заломити ґрунт і видерти його з під ніг раз на все. Що до боротьби, то застерігаю ся, коли вискажу тут свій погляд. Може він вийде, занадто в чорних красках і видасть ся багатьом товаришам за песимістичний, але це мій власний погляд, опертий на довголїтнїм досвідї внутрішнїх і зовнїшнїх відносин „Народньої Сили“. Приступаю до річи. Заповідаю з гори: „Utinam falsus vates sim“, але приявнї товариші, згадеєте колись мої слова — я в боротьбу з Шуліковським і в її успіхи — не вірю. Не ображайте ся, товариші, коли я нинї вискажу вам гіркі, може навіть болючі слова правди, але лїпше буде, коли вам нинї отворять ся очі, нїж щоби пізнїйше мали ми взаїмно, головно молодші до старших чути жаль, що їх не освідомили як слїд і завчасу не остеріг нїхто перед небезпекою зломаних молодих лїт і сил, перед несчастєм, з якого не один з нас не видобуде ся до сивого волоса і буде нарікати на нас всїх.

Нинїшня подія лише одним оком всміхнула ся до нас, друге має закрите... Та подія вистрілила штучно, без нашої сподіванки, без нашої участи, без найменшого підготовлення з нашого боку. Тому, дорогі товариші, ми як люди тяжкої працї і дїти мачохи-долї, що на своїм хребтї витерпіли стільки лїт ярма неволї, не будемо тепер такі легкодушні, щоби льотерійний, щасливий припадок, брати на мірило нашої будучини! Хиба-ж ми не підростки, аби здобуток, який впав нам в

руки без наших змагань, лише силою обставин, міг заслїпити нас аж так, щоби ми не могли видїти перед собою дороги, яка стелить ся перед нами! Панове скажете, що тепер ми всї засукаємо рукави і візьмемо ся до дїла, а я відповім вам на те, що не вірю у ваші слова! скільки-ж то разів взивали вас старші товариші до єдности, до орґанїзації, скільки разів я сам ставав перед вами з усякими плянами! І що-ж маємо нинї з тих наших всїх заходів? Яку волю, яку витревалість показали ви нам, товариші, за кільканайцать лїт нашої практики!? Де ті запомогові каси, касина, читальнї? Все розбило ся через особисті амбіції, ворожнечу і крайну байдужність. Запоруку побіди дає той, хто підчас миру готовий до війни, не той, що будить ся лише тодї, коли почує бич на хребтї. Кожний з нас дотепер ходив люзом, всї ми, як тут стоїмо, знаємо ся при склянцї пива, чарцї горівки, кільканайцять лїт нашого найкращого здобутку, ми не заслужили собі за той час навіть найменшого людського признання у нашої безпосередньої власти, анї не осягнули нїякого значіння поза мурами „Народньої Сили". І ми нинї, сїра, безобразна, безсильна чернь, хочемо змірити ся з ворогом, який має до роспорядимости тисячі способів, аби нас зімняти, затлумити, здавити — нї, мої панове! Назвіть мене божевільним, песимістом, чи як собі хочете, але я в нашу боротьбу і в успіхи не вірю!

Грімкі оплески нагородили бесїду Байди. Гурти були розярені і напружені.

З черги взяв голос урядник Макам, якого прізвали Вертикишка. Мняв і проковтував слова як горячу бульбу і говорив як би їхав немащеним возом по грудї.

— Я лише, панї, тото... На дві точки хотїв відповісти... Именно, що справа не представляєть ся так

чорно, як нам, панї, тут пан Байда представив. Я є власне тої гадки, що власне тепер, коли нам така гарна нагода лучила ся, щоби ми її не пускали з рук. Я скажу коротко. Пощо будемо тут довго розводитись... Я панї, кажу цїлком отверто, зрештою панове мене знаєте, що я... не люблю, як то кажуть, завивати в бавовну... Я, панове, є тої гадки, що ми тепер безумовно мусимо зробити страйк.

На салї як би прірву пустив. Счинив ся громовий гамір, крик і оплески.

— Славно! Славно! Славно!!

Предсїдатель ледви втихомирив збори. Макам спер руки на крісло свого попередника, оглядав ся з провола з штучним усміхом на боки і говорив далї.

— Я панам дуже вдячний за оплески, хоч вони менї de facto не належать ся, бо я тут нїщо надзвичайного не сказав, лише виявив те, що кожний инший мав на думцї, а тільки не міг, якъ Нїмець каже: heraus damit. Є вже від кількох лїт нераз думав над тим, чи не дало ся би нпр. у нас завести страйк. Так, прошу панів, далї не може бути. Ми мусимо виповісти війну на смерть і життя і не спочити доти, аж поконаємо ворога.

Посипали ся оплески, саля загреміла:

— Сла-а-вно!!

Далї промовляв Тома Палїй. Його басовий голос плив резолютним, певним складом, слова падали як каміння.

Зазначив, що держав ся з резервою до сих зборів, але як почув палкі бесїди своїх попередників, між якими останнїй сказав, що не спочинемо, аж побідимо свого противника, тодї і він забирає слово і прилучуєть ся до акції. Вже минулими часами належав він до орґанїзації в такій самій цїли, вело її лише кілька одиниць і через

ту акцію зблизив ся він до деяких товаришів і навязав з ними зносини. Ціль того малого, майже тайного гуртка була в тім, що мав він подавати в часописях до відома суспільности поведення Шуліковського, яке кривдило і понижало цілий персонал. Це мало тривати доти, доки суспільности не отворять ся очі і вона не обстане за сотнею гноблених робітників. Паліїй заявив, що прилучує ся остаточно до наміреної акції, але дає слово чести, що в морду буде бити того, хто поважив ся би зрадити тайну цих зборів.

Студентів, що заробляли в „Народній Силї“ писаркою, було понад 30 душ. Між ними були три представники, добрі бесїдники, вироблені в часї хлїборобських страйків, на виборчих агітаціях та вічах. Сень Бодак, студент прав, Лев Палидвір, студент полїтехнїки та Іван Чорнодоля, студент фільософії. Всї три порозуміли ся тепер скоро і перший з них промовив Лев Палидвір, рослий, з опаленим лицем і огненним, понурим оком.

— Товариші! Ми студенти, що заробляємо в „Народній Силї“ лише на короткий час наших студій, постановили зразу держати ся окремо від вас, звязаних тїсно на цілі літа з інституцією, а це з двох причин: по перше, ми як часові, денні робітники, не знали докладно ваших обставин, по друге, ми як перелетні птиці, числили ся з тим, щоби своїм молодечим запалом не повести вас за далеко і тим самим не наразити на шкоду. На тій основі ми хоч часові робітники, що все таки двигаємо одно і те саме ярмо, постановили здержати ся від промов в ширшім дусї, а навіть від голосования, а бажали тілько помочи вам в змаганнях нашим дорадним голосом. Коли-ж нинї стали ми свідками незвичайно сумної події в мурах „Народньої Сили“ і коли вислухали тут уважно промов передбесїдників, то

пізнали від разу і на своє диво, що ваша справа для нас зовсім не нова, а стара як світ! Пізнали ми в нашій одинокій, найбільшій, народній інституції лихо і гниль, яку мали нагоду стрічати на инших полях. Те, що було здавлене в мурах „Народньої Сили“ і довгі лїта укривало ся перед людським оком, а нині завдяки іскрі Білецького вибухнуло на денне світло, це поважані тотариші, та сама язва, що точить наш народ від історичних епох і з якою він нині так кроваво боре ся. Товариші! Ту гниль, змалпували живцем наші верховодні клїки від ворогів народа і защепили її на здоровім тїлї підчинених робітників, синів свого власного народа! З початку ми студенти думали як окремий гурт подати Шуліковському протест за нашу обиду і потоптання горожанських прав, коли-ж пізнали тепер, що тут не припадкова проява, але та сама глибоко закорінена язва, яку ми виполюємо на полїтичних царинах, то з громадянського обовязку і горожанської чести, в імени нашого здорового народу ми прилучуємо ся до вашої боротьби!

Другий забрав голос Сень Бодак, звичайний, непоказний чоловічок. Похилений, рука в кишені, по хорім лиці перелїтав глумливий, отруйний усміх. Говорив спокійно сухим, одностайним, майже здержаним тоном так, що його голос не полоняв уха, але за те слово било як куля, вдаряло як вістря. Менше важні слова він вривав, а по коротенькій павзї, якого потребувала друга половина, пускав різкий, підзначений висказ як студений блиск шаблюки. Мав свій питомий, страшний словар і один лише рух правої руки. В хвилї, коли викидав слово кровю серця, викидав і праву руку наперед себе, як би цїляв з пистоля. Звичайно робила його промова таке вражіння як бич морозного вітру. Тепер вся саля чекала на його слово, він обізвав ся:

— Товариші! Члени надзірної Ради, власть Шулїковського, це полїтично-культурні представники народу, наші достойники та керманичі. Коли треба, гуртують ся вони в комітети, пишуть передовиці в „Громадянинї“ і кінчать все таким зазивом: „Скажи тепер, Народе, своє важке слово!“ Нас висилаєть ся на агітації, збори, віча, ми маємо боронити ідеї. Смерть ворогови, нехай живе наш народ! Ідеї це великі, глибокі річи! Вивели їх на світло творчі одиниці, що вже не мали сили орудувати ними в життю, отже під ті ідеї підшивають ся на—самперед комахи і будять до життя порохонь, гниль, всяке мертве лихо, а коли вже скаламутять здорове джерело, добро і красу життя, відходять з повним мішком на заслужений спочинок. Так воно на світї, що чоловік зачинає життя від родин, а не в зад від смерти... Забув доповісти одно. Ті, що творили ідеї, дістають також: складки, ласкавий хлїб, ювилеї, але аж тодї, коли на тих ідеях всякі комахи напасуть ся так, що їм вже збуває. Тодї вони кажуть: не думай, бідний зломаний чоловіче, що ми невдячні сини вітчини і за тебе забули. Правда ти був нашим ворогом, побивав нас за те, що водоноси правлять миром і поставлені на сторожі його світла, але забудьмо нинї про це. Тобі нинї треба вже лиш спокою, а нам на остаток слави. Ти дай нам свій ореол, а ми тобі хлїб і розійдїм ся як приятелї. Не жури ся, твій ореол ми понесемо в народ і на всї чотири сторони світа крикнемо велим гласом: Це наше сяйво, наша слава!

— Язва неволї і роздору, яку ворог ширить між народом, викликує у наших достойників і керманичів святе обурення, і крик по місту з неба, а коли ту саму проказу ширить в „Народнїй Силї“ приятель Шулїковський на синах народа, то у тих самих достойників в

характері власти надзірної Ради, оплачуваної презенційними марками, викликує мовчанку, або обурення і здивування, відки ті робітники можуть ставляти які небудь жадання!

— На основі цього факту дволичности, як з висліїдної сил пізнаємо, що оба ті рівнобіжники, так народній як і суспільний є до кореня фальшиві, а висліїдна сил — це лиш крайно нехарний еґоїзм. Таким чином творчий робітник пропаде в голоді, а слава його муравлиного труду буде сіяти над насїкомцями.

— Я поставив перед вами лише фігури, манекени наших керманичів з їх фізичного боку і це є перший образ. А тепер вгляньмо в душу:

— Психольоґія нашого народу при великій складности і виїмково гарних прикметах та мистецьких здібностях має найстрашнїйшу, невідому серед инших народів основну цїху: невиліїчиму нетерпимість. Знаєте моноґрафію: „Дві народности", знаєте, що Святополк убив своїх трьох братів, відома вам доба Кочубея. Цїлими епохами найкращі змагання світлих одиниць розбивали ся через семейні і партійні міжусобиці. Кочубеївщина і заїла нетерпимість не перевела ся до нинїшнього дня. Навіть світова війна не виліїчить нас з тої проклятої хиби. У нас нема дару, щоб видїти додатні цїхи у свого брата, ми здатні підглянути лише все відємне. Два світочі були у нас, два робітники-великани, два приятелї, що кинули перше світло між темний народ. В тяжких злиднях і безсмертній тузї будували оба цїлими десятиліїттями спільно нашу вітчину від підвалин. Перший стояв на нашім овиді як сильний дуб, другий як біблейський праведник. Молоде поколїння глядїло з запалом на їх творчий труд, на їх приязнь. Врештї перший обдер свого довголїтнього,

одинокого приятеля з сорочки і поставив на вселюдне позорище. А зайшло це вже тоді, коли оба хилили ся до могили...

— Одного з наших найчільнїйших учених по десяти лїтах працї вшановано окремим святом. Королївську корону давали йому. В кільканайцять лїт пізнїйше, ті самі, що жертвували корону, окремою брошурою на правах рукопису відсудили його від чести і назвали проневірником народнього майна. А стало ся це тоді, коли вже учений професор своїм коштом і заходом дав молодїжи дах над головою і перед народом отворив кільканайцять епохальних томів його історії...

Молодий бесїдник був зворушений до глибини. Він замовк на хвилину опісля говорив далї.

— В недалекій будучинї будемо свідками нових смутних, болючих подій в тім дусї. Син на батька, ученик на свого учителя подасть ніж в руки чужої власти...

— Велика у нас жертволюбивість на всякі цїли, велика гостинність для чужих, але ще більший червак, незгоди і нетерпимости. Коли-б не той червак, наша вітчина давно була би могуча, самостійна, з нею числили ся би всї народи. І хоч би ми назбирали мілїони матеріяльних і моральних засобів, то з того буде нам пожиток лиш до часу, а потім колись гарного дня ворог легко загарбає все в свої лабети. Коли-б між нами найшов ся чоловік, що від него залежала би самостійність вітчини, то будьте певні, що найшло ся би зараз ще більше таких, в яких дусї є отсей принціп. „Нехай пропаде справа, нехай пропаде самостійність вітчини, тільки щоб не він це зробив, лише ми“.

— Перейдїть вздовж і впоперок цїлу Украйну і покажіть менї хоч одну партію, оден гурт, хоч один оди-

нокий лише з трьох людий, між якими нема нетерпимости, потайних сплетень, ворогувань! Покажіть менї багато таких, що безкористовно роблять добро, а я покажу вам тисячі таких, що коли ви будете мати до них слушні жадання, вони вмиють руки і відішлють вас до комітетів і засїдань, тому що самі не годні зробити для вас нїчо доброго, але на тих засїданнях і комітетах бомкнуть на вас одно-два слівця і з поза чужих плечий утоплять вашу справу і вас. Не викорінив ся ще з поміж нас дух рабського племени, зависть, нехарне самолюбє, манїя великости, вовчі щоки, горошковаті шиї, гранчасті лікті, непарені люшні, вербові кілки, всяке лико, мотузи й очайдушність козака Нетяги. Пригляньте ся блище всяким Шулїковським, це типові гайдуки та економи, лише перебрані і з докторатами та всякими титулами. І коли ми навіть такого Шулїковського поборемо, то яку запоруку дасте менї, що на його місце не прийдуть такі самі, або ще й гірші?

— Отсе той другий образ нашого суспільного чола. Нїхто там не відповідає сам за себе, за те всї промахи і злочини одиниць покривають дирекції, комітети і надзираючі управи. Злочин одиниї затираєть ся і пропадає в бюрократичнім загальнику. Згадувало ся тут про самостійну Україну. Гарне слово, а ще краще його значіння, тільки, чи на тих основах, які я тут розвинув, дасть ся осягнути та ідея? Візьмім на пробу для провірки мікрокозм, персонал „Народньої Сили“ і поставмо його поруч нашої суспільности. Спитаймо себе отверто: хто ми, відки, що до тепер зробили і на тій підставі будемо знати, що робити далї. Кожний з нас, інтелїґентний пролєтар — з більшим чи меншим талантом — старав ся в тїсний час, задля хлїба, дістати ся до „Народньої Сили“. Оден на обмежений час, ин-

ший, що не мав нїчо лїпшого в свiтї до дїла, надїяв ся, що в патрiотичнiй институцiї здiйснять ся його задушевнi мрiї. Поволї серед капiталїстичного устрою обставини зложили ся так, що тимчасовий побут протягнув ся на лїта, а чим раз бiльші довги — не пустили з патрiотичного гнiздочка. Ті, що мали поміч з дому, легковажили справу, а ті, що не мали нїякої, дорабляли ся висиджуванням по ночах і тим чином вишрібували оцїночну міру працї до неможливих границь, а в разї потреби не перебирали в способах і доносами вилазили по хребтах товаришів на верх. Ви студiювали лише свої вусики і чуприни в зеркальцях, а життя і будучину лишили безжурно в руках Шулїковського, отже він заопікував ся вами, як йому було треба. Ви дбали тодї лише про карiєру в патрiотичнiй институцiї, гарну краватку, дївчину і бавили ся в цилїндрових паничів. Тим часом краваток, дївчат, нї цилїпдрів чорт не вхопив, лише Шулїковський взяв вас за чуб, стоптав ваші молоді лїта, зжер ваші найкращі сили, вашу свободу і волю і кожного гарного ранку може відложити вас як зайву річ.

— Мало хто з вас відчував потребу орґанїзацiї, єднання у культурнi гурти, а коли серед вас самих не було вищих духових потреб, нї орґанїзацiї, нї кличів, то ваша управа ще менше журила ся тим, аж врештї затратила цїлком почуття національного обовязку супроти вас і зачала уважати персонал лише за наймитів, збиранину, збіговище. Правду моїх заміток стверджує та обставина, що коли в своїм часї Шулїковський назвав вас ще досаднїйшим словом — „зволоч з низькими інстинктами“ — у вас не спалахнуло почуття чести, між вами на півтора сотнї людей не знайшов ся нї один, щоби в перебігу кількох хвилин стер обиду вістрєм меча, випалив пекольним каменем! Чому? Тому, що ви самі

прийшли тут без духа, без ідеї, самі витворили ті відносини, самі дали в руки Шуліковського і цілої дирекції зброю на себе, а тепер хочете вибити цю зброю? Трохи за пізно...

Ця промова тяжким каменем придавила збори. По довгій напруженій мовчанці промовив фільософ, Іван Чорнодоля. Блїдий, з високим чолом і студеним лицем, говорив спокійно, простим, звичайним тоном без реторичних окрас. У вимові плавних співзвуків *л*, *р* пробивав ся питомий відтїнок, що надавав його бесїдї закраску тверезої, дїточої щирости. Він мав все на увазї цїль і держав ся строго предмету. В зложених, замотаних справах ловив бистро основні нитки і передавав свої думки в простих, льогічних конструкціях. Через те його промови були ядерні і короткі.

— Наше положення невідрадне. Ми за наш труд замісць мати спокій і вдоволення, замісць надвишку сил посвятити на кращі справи, приневолені тепер пускати ії на боротьбу за наше фізичне істнування, за найпростїйші людські права. Становище дирекції супроти нас не тільки, що не льояльне, але просто вороже. Вина в тім по части робітників, але в трьох четвертих дирекції, яка як начальна репрезентація відповідає не лише за успіх інституції на внї, але також за здоровий устрій в лонї тої інституції. З уваги на це, що виступом Шуліковського зазначила дирекція „Народньої Сили“ крайно вороже становище до наших культурних змагань, повинні ми освідомити собі також наше становище, а то з двох боків: що до змісту і що до форми. Що до змісту становище наше повинно бути рішуче і готове на всякий, хоч би й найгірший мент — це з уваги на наше пониження, обиду і безвихідне, грізне, майже смертельне положення, — що до формального боку по-

винні ми взяти ся тактики вижидання, держати ворога в напрузї і непевности, але понехати всякі яркі способи, не пересаджувати крайностей, не вистрілювати всїх набоїв нараз і не вичерпувати надмірно своєї енергії, — а це для того, що ворог орудує матеріяльними засобами, яких ми не маємо і безлїчю єзуїтських ключок, а опінїя і симпатія суспільности, на жаль, є по його сторонї, не по нашій. Тому всякий яркий виступ з нашого боку стягнув би на нас в додатку негодованнє суспільства і занапастив би наше чисте дїло.

— Пора вже пізна, прошу не марнувати часу і слів, а на основі моїх заміток ставляю внесення, щоби завтра рано зараз по 8-ій годинї подати Шулїковському меморіял від нас всїх. До зладженнє того меморіялу предкладаю вибрати найстарших і найпевнїйших з поміж наших товаришів, а ті зволять вибрати з поміж себе чотирьох делеґатів, що мають завтра вручити меморіял Шулїковському. Щоби не спинити справи, раджу зібрати підписи тепер на окремім аркуші, а завтра на місцї доповнити лише у тих, що не прийшли нинї на збори. На остаток ще кілька слів:

— Гуртами і кожний з окрема не пускаймо від нинї нїякої обставини з ока і збираймо матеріял до дальших нарад. По боцї ворога сила, по нашім лише правда. Не на бенкет і не на празник зійшли ся ми тут нинї; звела нас спільна доля; горе і довголїтня кривда, але не опадаймо на дусї, лише здоровою думкою і невтомимим, зєдиненим трудом даймо доказ нашої віри в те, що правда побідить силу!

Внесок Чорнодолї приймили одноголосно враз з доповненнями, до виготовленнє меморіялу вибрали дванайцять найсаших товаришів, потім всї ішли чергою і складали свої підписи на окремім аркуші. Неодин не-

мав поважнїйшої хвилини в життю як теперішня. Кожна одиниця осягнула нинї в товариськім гуртї громадянську гідність і своїм іменем ставала явно в обороні робітницьких прав. Неодин, що до тепер мовчки в божім страху гнув хребет під ногою всевладного пана, натискав в сїй хвилині перо, як би підписував засуд за свою довголїтню кривду і неволю. На салї панував спокій і повага. Постатї пересували ся в свїтлї погасаючої лямпи, старші і молодші, здібні і скромні духом, всї як рідні брати ішли гуртами мовчки до стола, як заприсяжені союзники заговору і кожний чув, що в сїй хвилї докладає своєю рукою цеголку до будучої будівлї.

XXIV.

Тої ночі не спав директор Шуліковський, не спали вибрані мужі довіря, тільки укладали і відчитували меморіял, не спала і решта робітників. Останні полягали скорше, але не дали їм заснути враження з дня і думки про те, що буде далі. Рано встали всї більше помучені як звичайно, але тепер блимала перед ними надія, отвирала ся ціль і будила в серцях завзяттє. Два відпоручники поїхали до хорого Сафата і взяли від него підпис, відтак, по 8-ій зайшли до референта гіпотечного відділу. Старий наложив цвікер на ніс і читав уважно меморіял, ті два стояли над ним і чекали як чорти над грішною душею. Як прочитав, сказав, що підпише, але з застереженнєм: лише проти введення шпіцля[1]) до „Нар. Сили"; з иншими точками він не годить ся. Відпоручники відповіли, що товариші не уповажнили їх збирати підписи з застереженнями.

До секретаря, Сїрка, не йшли, знали, що не підпише.

Чотири делєґати подали директорови Шуліковському оцей меморіял:

„Дня 7 с. м. зайшов в нашій інституції небувалий може в цілім світї, а в кождім разї нечуваний в історії персональних відносин всїх економічних інституцій факт, що директор для переведення своїх заряджень призвав поліцію.

---

[1]) Шпігуна.

Не вдаємо ся зовсїм в розбірку звільнення п. Білецького, ми не покликані до цього, на скільки звільнення функціонаря є основане на службових правилах — одначе мусимо заняти відповідне становище проти наведеного факту.

В тій цїли зібрали ся ми на нараду і порішили:

Запротестувати рішучо проти так нечуваного і некультурного поступку, як спровадження поліції до бюр Інституції, коли за цїну 25 ринських можна було залагодити справу в инший спосіб і як дїйсно дало ся залагодити. Протестуємо проти цього тим більше, що некультурну історію супроводили такі знов нечувані моменти, що директор др. Шуліковський при шпіцли полїції виясняв цїлу історію звільнення п. Білецького, говорив при нїм про надужиття неживучого товариша і цїлий спосіб вияснювання справи зі сторони п. Шуліковського був цього рода, що шпіцель навіть забирав голос у тій справі.

Коли зайшов такий смутний факт, ми почуваємо свій обовязок не тільки запротестувати, а заразом домагати ся сатисфакції за це нарушення нашої гідности і нашої Інституції, яку ми не менше репрезентуємо від офіціяльної репрезентації, хоч би як це хто заперечував — а цю сатисфакцію розумiємо так, що директор Шуліковський признає, що тільки подражнений упертістю п. Білецького рішив ся на цей сумний крок, не предвиджуючи, що персонал узнає це за провокацію, образу і нарушення його гідности — як також дасть нам товариське приречення, що на будуче такий випадок нїколи не повторить ся,

Одначе з огляду на те, що останнїй, сумний

факт стоїть у безперечному звязку з дотеперішнїм поступованнєм п. д-ра Шуліковського, який супроти персоналу поступав все не по людськи, а то трактуючи його будь рег „ти“, будь „мої робітники“, „лїнюхи“, „банда“ і т. д., мусимо рівночасно домагати ся, щоби цїле поступовання п. д-ра Шуліковського основно змінило ся, а то в цїм напрямї, щоби відповідало гідности персоналу і поняттям людства.

Накінець, щоби на будуче між персоналом і директором, п. д-ром Шуліковським не повторили ся схожі події, які можуть дати привід не тільки до сумних, але й найфатальнїйших наслїдків для інституції — просимо, щоби п. директор Шуліковський зволив дати відповідь на письмі, чи схоче удїлити нам сатисфакцію[1]) за спровадження поліції до бюр „Нар. Сили“ і зобовязати ся, що більше це не повторить ся, а поведення з персоналом буде що найменше таке, як це водить ся по инших інституціях. Накінець з уваги на те, що уми всїх робітників зворушені і не можуть допустити проволоки для вияснення дальшого відношення персоналу до д-ра Шуліковського, просимо удїлити нам відповідь до 24 годин на письмі, на руки делєґації яка вручить цей меморіял.

Брак відповіди на це наше письмо, дасть нам привід до введення нових заходів в цїли береження наших прав“.

Делєґація вийшла, директор перечитав меморіял і переглядав підписи. Нараз відсунув аркуш і дивив ся счудований в одно місце.

---

[1]) Надолужити.

— Як це? Сафат також!? Et tu. Brute, contra me!? — Таж його вже тиждень нема в бюрі, тяжко хорий, на запаленнє ставців! А писати здужає!? Може хто підробив його підпис? Ні, це його власні карлючки. Я тому чоловікови так вірив, стільки добра для него зробив, а він хоч небезпечно, смертельно хорий, шкандибає на совіт нечестивих і в купі з хуліганами підписує на мене погрози! Кінець світа! Перегляньмо уважно цілу зоольогію може ще й Сірка там найду. Все можливе. Нема нині кому вірити... Хто як хто, а той найбільше випив від мене. Коли ще досі не збунтував ся, то це дійсно велике чудо... Не виджу тут його... Не хотів братати ся зі зволочею, але в дусі може навіть ликує, що постигло мене се з иншої руки. Стара котюга! Сидить тихо, скарпитки на дверцятах сушить, старі краватки латає і своє гадає...

Курив нервозно, ходив по канцелярії, врешті задзвонив.

Прийшов возний з очима миши.

— Попроси мені тут пана секретаря.

Ходив далі неспокійно. Лице було блїде через невиспану ніч — і суворе.

За кілька хвилин показав ся секретар, склонив головою, сказав півголосом „добрий день“ і станув недалеко порога.

— Добрийдень, як ся маєте? — вповів Шуліковський і подав Сіркови три студені пальці. Глянув на него мигом бистро і дав знак рукою, щоби запер двері... Той обернув ся і зробив це живо.

— Не чекає там нїхто під дверми?

— Ні — відповів Сірко.

— Де ви мені пропали вчера вечером? Я розіслав всїх возних за вами, зробив облаву по цілім місті.

— Прошу пана директора я був вчера сильно роздражнений, так як ще нїколи! Мав горячку, пропасницю і ляг живо до ліжка. Не їв нїчого на вечерю, лише напив ся склянку гербати з цитриною.

Шуліковський ходив далї в поперек канцелярії, не слухав слів Сірка, лише думав над чимсь далеким. Врештї станув напроти него, прошив його студеними очима і показував на своє бюрко.

— Ви читали це?

Сїрко видивив ся на него, він став нетерпеливий.

— Ідїть і подивіть ся. Не бійте ся.

Сїрко пішов живо до бюрка і взяв меморіял.

— Я нїчо про це не знаю! — сказав рішучим голосом.

— Не був у вас нинї нїхто з тим цирографом?

— Нї, пане директоре, нїхто не був.

— Може був, але вас не застав?

— Хиба може вчера вечером, як мене не було, але нинї я цїлий час сиджу в своїм бюрі.

— Перше сказали ви, що зараз з бюра пішли домів, отже були дома, а тепер повідаєте, що не були.

— Дома був я, але в бюрі не був і тим самим не міг бути, — прошу мене зрозуміти, пане директоре. Зрештою, як би був хто небудь показав ся до мене з отцим письмом, то я випросив би його за двері.

— То ви відважнїйші від мене. А я цього не міг зробити. Мимо того, як би на мене підсїла яка шайка з тих, що тут виписали погрози і вбили, укамінували навіть, то ви не мали би про це найменшого поняття.

Шуліковський з диким, студеним усміхом сверлував Сїрка, той почервонїв, сапнув, але не відповів ані слова, лише спустив очі на письмо і читав. Як скінчив, поклав його на місце.

— Ну, що-ж? — спитав Шуліковський.

Сірко оглянув ся, підіймив голову в гору, почервонів цілий і сказав строго:

— Я на місці пана директора, маючи такі заслуги за собою, впливи і значіння — розігнав би цілу банду в пятьох мінутах!!

Шуліковський спитав спокійно:

— Сафата прогнали би також?

Сірко витріщив очі.

— Що пан директор кажуть!? Сафат також тут!? Я не доглянув!

Взяв вдруге меморіял і переходив підписи. Директор притулив горяче чоло до шиби, дивив ся в долину на ринок[1]) і шепнув:

— Боже дай мені терпеливости. Той чоловік ніколи нічого доглянути не годен... Чи я можу тепер здати ся на него? Його рада для мене все непридатна як обосічний ніж. Коли його слова щирі, то це ще один доказ більше його нездарности, колиж фальш і підступ їх диктує, то хиба лиш в тій цілі, щоби я загнав ся за далеко і стягнув на себе ще більшу ненависть, а навіть скритовбійчу руку. Свідомо, чи несвідомо вилізуть вони по моїм хребті в гору.

Директор закурив одну папіроску від другої і сказав:

— Я тут сам не дам ради, у мене важнійші річи на голові, персональні справи належать до вас, отже прошу взяти ся тепер до сеї найновійшої події і коли вже самі не будете могли зробити з нею ладу, то бодай поможіть мені. Ідіть і придумайте який плян... може з директором Любаскою викомбінуєте який спосіб, — він тут прийде за дві години. Тимчасом заряджую щоби оба панове переслухали нині вечером Рубая.

[1]) Майдан довкручи городської думи.

Сїрко посоловів на ці слова.

— Чи пан директор самі повідомлять його?

Директор відповів роздражнено:

— Добре, нехай і так буде. Всї спихаєте на мене всяку найтящу роботу. До ради, до гострого поведення кожний з вас має слово, але перевести що-небудь в дїло, все лиш я мушу.

Сїрко вийшов, директор покликав двох найстарших делєґатів і сповістив їм, що на письмо персоналу не буде відповідати, тільки передасть його до розглянення президентови, радникови Дорошеви, далї заряджує, що Рубай має нинї вечером прийти на переслухання й опрадати ся із свого виступу, врештї, що так персонал як і члени делєґації мають завдавати ся, як це вже і досї було, до свого найстаршого і найповажнїйшого товариша, секретаря і прокуриста Банку, Федора Сїрка, бо сам директор не має часу на такі річи.

Те все переповіли оба делєґати товаришам і того дня вечером зібрав ся персонал знов на нараду.

Писар Тягнибіда напирав ся до голосу в наглій справі, предсїдатель дав дозвіл, Тягнибіда вийшов на підвисшеннє і сказав:

— Я ставляю внесення, щоби всї панове-товариші дали тут слово чести, що дотримають слова чести.

Саля вибухнула сміхом. Канцелїст, Байрак, з хибою слуху, прозваний „Машина“ приступив близько і кривив лице, щоби почути кожне слово, врештї взяв бесїдника за поли з заду і тягнув його з підвисшення. Той опирав ся, махав руками, серед гамору чути було уривані слова:

— Не дадуть менї говорити; нема свободи слова!

Предсїдатель дзвінком втихомирив збори і по цїй веселій перерві зачав ся правильний хід нарад. Збори ухвалили оцей, другий меморіял:

„Вчера вручили наші відпоручники Вам, Пане Директоре, письмо, підписане через нас всїх, в якім просили ми відповіди на письмі до 24 годин.

Тимчасом довідали ся ми від двох товаришів, що Ви, Пане Директоре, зрозуміли инакше наше письмо, та в наслїдок того відмовили відповіди на письмі в протягу 24 годин.

Це спонукало нас відбути нові збори, які одноголосно рішили:

1) Не приняти до відомости такого способу полагодження нашого письма, бо це не відповідає анї його змістови через те, що ми не вносили жадного обжалования на Вас до Президента — тільки бажали полагодити справу між Вами і персоналом — а внесення обжалования на Вас до Президента може бути лише зовсїм окремо трактоване, анї заява Пана Директора не була оповіщена вибраній делєґації, яка вручила згадане письмо.

2) Протестуємо проти жадання, щоби тов. Рубай мав оправдати свій виступ в дни 7 с. м. і заявляємо, що тов. Рубай не має з чого і не буде оправдувати ся, бо він не промовляв як одиниця і своїм іменем, а тілько іменем всїх і з уповажнення та на припоручення всїх, так що його постава, тон бесїди і взагалї цїлий виступ, були лише відбиткою постави, тону и виступу цїлого персоналу. При тім замічаємо, що саме тілько завдяки цьому випадкови, що іменем персоналу говорив чоловік тактовний і поважний — ситуація не загострила ся, а власне гіршої ситуації можна було ожидати, коли би не цей товариш, лиш инший репрезентував в даний мент персонал.

3) Подаємо до відома, що Федір Сїрко не може репрезентувати персоналу, бо цей чоловік

одноголосною ухвалою позбавлений всяких товариських прав і не є більше нашим товаришем.

4) Обстаємо при нашім жаданню, вираженім в попереднім письмі і жадаємо від Вас, п. Директоре, відповіди на письмі до год. 12-ої, бо тоді минає 24-годинний речинець.

Одповідальність за незапокоєння нашої просьби складаємо на Пана Директора, про котрого ми переконані, що йому добро Інституції не менше як нам лежить на серці.

Підписи ті самі".

На другий день рано подія з Білецьким була вже по часописях. Делеґація передала меморіял, а точно о 12-ій годині в полудне явила ся знову в канцелярії директора. Шуліковський сидів блїдий при бюрку і писав на аркушах. Коли увидів делеґатів, здрігнув і сказав:

— Перепрошую вас, панове, що опізнив ся: нині було багато клієнтів. Задержіть ся ще кілька хвилин, я зараз скінчу.

Делеґати стояли мовчки, похмуро і чекали. Врешті директор скінчив своє письмо, дав скопіювати, а первопись передав делеґації.

По третій годині всї робітники вирушили до салї орґанїзації і тут Ришкунда взяв читати їм на голос оцю відповідь директора:

„До Панів Урядників, Практикантів і Дієтарів Банку „Народня Сила" на руки ВПов. П. п. Ришкунди, Байди і Рубая.

Перед поданнєм Вашого письма мав я нагоду заявити всїм Панам, що через незвичайну впертість п. Білецького, коли не послухав мого умовляння, щоби з канцелярії уступив, а принайменше роботу при поличках і актах залишив і затримав ся в иншій

канцелярії, де мав би я спокій, що він не зробить Інституції нарошної шкоди, — по вичерпанню всіх инших засобів коли від 9-ої до 1-ої в полудне всі старання і остереження мої і Секретаря і Начальника: полагодити справу в внутрі Банку, остали без успіху, а моя надія, що другі, старші товариші п. Білецького вплинуть на него, щоби спокійно сам з канцелярії уступив, завели, — натомісць п. Білецький в одно повтаряв, що не уступить і буде далі приходити до праці до кінця місяця, видів я себе приневолений зажадати інтервенції власти для безпеки Інституції. Я зробив це з найбільшою прикрістю для мене, з конечности і оборони Банку перед можливою шкодою, — але заразом застеріг виразно, щоби не присилали тут жадного поліційного жовнїра, ані не робили жадних прикростей п. Білецькому, тілько щоби доручили йому негайне візвання на інспекцію і там поучили, щоби насильно не пробував нїчого в Банку, ані в його канцеляріях, тільки звернув ся на правну дорогу. Констатую, що через цїлий час перед полуднем, аж до приходу поліційного агента з візваннєм до п. Б-го, ані пп. Секретар і Начальник, ані нїхто з инших товаришів не зробив менї, чи то на мої руки до Дирекції пропозиції, щоби п. Б-му виплатити за цїлий місяць, а він тоді сам уступить і взагалї не ходило тут менї і Дирекції про відхилення заплати, — бо навіть караючи п. Б-ого за тяжку службову провину заповів я йому, що може звернути ся до Дирекції що до признання дальшої неналежної платнї за час до кінця місяця — і Вам всїм добре відомо, що Дирекція руководила ся все прихильністю для всїх осіб, які працюють в Банку і при-

знавала платні для тих, що відходили, або в часі довшої слабости або військових вправ, понад обовязок приписаний в службових правилах, — і удїляла поодиноким панам на випадок потреби значно більші запомоги і т. д., тільки ходило тут про віддалення лодини, наймолодшого дієтара, котрий без оправдання злегковажив роспорядження свого урядового настоятеля, а опісля покараний знехтував рішення Дирекції і грозив, що не уступить з канцелярії, хиба перед силою поліції. Мені, як і Вам усїм, прикро дуже, що через нечувану впертість п. Б-ого мусїв я вжити надзвичайного шляху, — котрого через 13 лїт мого урядования не уживяв нїколи, і дасть Бог не буду потребувати нїколи уживати, і в тім випадку казав я агентови поліції уступити ся з канцелярії, без виконання його урядования — під умовиною коли Ви своїм впливом спричините, щоби п. Б-ий сам уступив.

То все заявив я Вам всїм зібраним перед двома днями устно, — длятого не мали Ви причини подавати менї Ваше письмо з жаданнєм чи проханнєм, щоби я зложив Вам писану заяву, бо я вже перед тим особисто дав Вам вияснення справи й заяву з моєї сторони, яка повинна була Вас зовсїм заспокоїти.

Коли мимо того подали Ви письмо, в якім в спосіб незвичайний заняли становище проти мене, себто: против уряду, котрий займаю, — без всякого вирозуміння для надзвичайних обставин, серед яких я з власною особистою прикрістю мусїв видати надзвичайне роспорядження, що мало на меті тільки безпеку Інституції, за якої добро я одповідальний, — постановив я передати це Ваше письмо

п. Президентови Ради до дальшого урядування, бо не хотів бути сам index in causa mea.

Це моє безсторонне поступлення повинно було вже увільнити мене від дальшої прикрости, якою є подане менї нині друге Ваше письмо, на котре рішив ся я дати Вам цю мою безпосередну відповідь, на скільки торкаєть ся моєї особи і мого урядування, виключно в тій ціли, щоби Ви вирозуміли моє поступлення й ощадили менї і собі дальших прикростей, і щоби в роздражненню, не маючи від мене відповіди, не дали ся пірвати нерозважно до необдуманих кроків, котрі випали би на шкоду Інституції і Вашу власну.

Користаючи з цьої нагоди, мушу зазначити, що нїколи не ображав я і не понижав нїкого з Вас, анї в своїх розпорядженнях не мав я на меті нїкого особисто діткнути, — нема між Вами анї одного, до котрого уживав би я в промові „ти", — не виражав ся я про Вас нїколи словами „банда" і т. п., — а коли в промові до Вас, або в розмові сказав часом „мої Панове" або „мій лїквідатор", то ужив лише в спосіб і деинде практикований для скорочення, але не для понижування Вас, — бо навпаки повторював я Вам при рїжних урядових нагодах, що Ви не служите менї анї Дирекції, тільки Інституції і народови, котрому і я, і ціла Дирекція служить, і впоював в Вас прінціпи, щоби завсїди щиро і сумлїнно виконували обовязки супроти Інституції, впливали одні на других тільки в тім напрямі, щоби як найлїпше обслужити Інституцію й її членів, заохочував Вас до неустанної праці і сам працював по своїм найлїпшим силам і совісти. Не почуваю щоби я коли небудь був несправедливий

супроти кого з Вас, а коли був приневолений супроти когось виступити з мого уряду з упімненнєм або доганою, то робив все в такий спосіб, щоби ощаджувати Вашу особу, — і все щиро по своїм найлїпшім переконанню заступав справи цїлого персоналу і поодиноких осіб перед Дирекцією і Радою, як це у відповідних матеріяльних обставинах Інституції можна було поступити.

Прошу Вас ще раз, залишити все, що могло би потягнути за собою шкоду для Інститутції, або перешкоди в правильнім урядованню, — прочитайте собі уважно службові правила і статут, котрі нас і Вас обовязують, — не шукайте невідповідного розголосу і місця по часописях, чужих і ворожих цїлому народови, — тримайте ся границь вказаних тактом, розвагою і почуттєм службового обовязку, котрий прирікали Ви, стаючи під прапор Інституції, — а передовсїм звертайте ся з довірєм до своїх властий в Інституції, т. є. Дирекції, п. Президента і Надзірної Ради, які дотепер тілько добро Інституції мали на меті.

Др. Лев Шуліковський

директор „Народньої Сили".

XXV.

З роздраженим неспокоєм вислухали робітники відповідь директора. В деяких місцях перебивали її глумливі виклики. Коли Ришкунда скінчив, один з урядників попросив голосу в наглій справі. Побілів і трясся з лютости,

— Прошу панів, це не є жадна відповідь для нас! Ми вже цілу історію знаємо на память і пан др. Шулїковський без потреби розводить ся ще раз над нею, аби, замилити нам очі!

На салї закипів рух, кількадесять молодих голосів прилучило ся до бесїдника. Він сїпнув вус, пустив очі в долину і бомкнув серед гамору:

— Подерти й кинути йому в лице!

Підпалені гурти почули силу в своїх руках, була в нїй перевага мести за довголїтнїй гнет і кривду, в сїй хвилині кожний смирний бідак був готовий до найбільшої жертви, тільки не знав способу і чекав на дорогу, якою поведуть його старші товариші.

Забрав голос Рубай. Нервозна кров спинювала віддих, він білїв на лиці, здержував себе на силу, з його чистого, далекосяглого голосу стріляли уривані слова як блискучі, гострі мечі.

— Товариші! Це одинока найважнїйша хвилина для нас! Друга така не прийде, — завтра вже буде за пізно; як що не використаємо її нинї, то все пропало! Ми йшли дотепер як найбільше колїноприклон-

ною мирною дорогою, тимчасом директор Шуліковський грає ся з нами в сліпу бабку! Пускає нам тумана і хоче скористати на часі, аби придумати новий, чортівський плян, випробувати нас, а потім підійти і загнати в такий кут, що ніхто з нас не зможе рушити ся! Тому, щоби не тратити часу і нашому ворогови не дати нагоди до намислу, ставлю внесення, щоби ми таки зараз нині всею силою вдарили на него!

Гурти спалахнули як суха тирса на степу.

— Сла-а-а-вно! Страйк! Страйк! Страйк!

Врештї промивив Байда. Спокійно, з повагою.

— Панове товариші, я все стою на тім своїм становищі, що не треба брати справи за горячо. На мою думку оця відповідь директора, вже хоча би з самого формального боку дає нам повну, моральну сатісфакцію. Як перед двома днями були ми свідками, коли Шуліковський забрав ся з шпіцлем і це був наш перший тріюмф, так нині ми делєгати були знов свідками, як той всемогучий пан прів, дрожав, корчив ся, голос замирав йому в горлї, коли писав оцю відповідь, а ми з спокоєм і грізною повагою порученого нам уряду, придивляли ся його мукам і це був наш другий тріюмф. Звертаю ся з зазивом головно до вас, молодші товариші, не дайте ся взяти в полон нерозважній хвилї запалу, а покажім всї як один муж, що ми в змозї розсудити справу холодно як характери із зрілою, мужескою розвагою. Не жадайте, панове, иншої сатісфакції від Шуліковського, бо він нам її не дасть і як директор, др. Шуліковський, не здобуде ся на иншу, а всякий дальший опір з нашого боку, може нам лише пошкодити. З огляду, що це пізна пора, а ми всї тут без обіду, раджу розійти ся спокійно домів. Далї з уваги на це, що саля буде нині вечером занята для

нарад товаришів з инших фінансових інституцій і ми не будемо мати де зійти ся, ставляю внесення, щоби справу передати дотеперішній, вибраній делєгації.

Робітники пристали на це і розходили ся домів. По два, три ішли разом і розмовляли.

— Го, тепер Шуліковський десь потерпає!

— Цікавий я, чи ми виграємо з ним, чи проріжемо?

— Я готовий на страйк. Чекаю лише на гасло. Пощо зволікати? Найкраще хоч би й завтра. Відпочив би чоловік трохи дома і чекав лише, що буде далі.

Вечером сидів Шуліковський як звичайно при бюрку, перечитував та підписував копи кореспонденцій. В канцелярії було тихо, маятник рухав ся повагом на боки, годинник вибив сім разів настроєвим гомоном з далекої вежі.

Директор почув легкий, несміливий стук в двері, але не підводив очей від роботи. Врешті було йому за довго чекати, він підіймив голову і глянув перед себе. Двері відхилили ся поволі і з поміж них виглянула кругла, лиса голова з чорним піддертим вусом.

— Прошу вас, пане Медведюх, — сказав Шуліковський.

В канцелярію війшов присадистий чоловічок з довгими, мязистими раменами і короткими, кривими ногами. Вклонив ся нездарно, прослідив мигом малими, чорними, очима все довкола, підгладив вус, станув похилений і поломаний як орангутан і промовив деревляним голосом:

— Може пан директор заняті, то я прийду пізнійше.

— Я все, пане, занятий, — відповів Шуліковський, — але кажіть, що собі віншуєте?

— Прошу пана директора, я не маю де сидіти.

— То сїдайте менї на голову. А ви де сидїли дотепер?

— Та по цїлій „Народнїй Силї“.

— То сидїть далї но цїлій „Народнїй Силї“. Чи я маю носити столики за вами?

Медведюх підгорнув вус і відповів:

— Пан директор не повинні позбувати мене нїчим, тим більше під таку пору як тепер, де я кожної хвилї можу придати ся на що.

Директор встав і закурив папіроску.

— Не розумію вас, пане Медведюх, чейже ви не можете жадати від мене, щоби я носив за вами крісло! Від того є возні, коли вам самим не хочеть ся брати крісла з собою.

Медведюх підступив до директора, перехилив до него голову і говорив з завзятою впертістю.

— Пан директор не хотять зрозуміти мене. Я не хочу і не можу бажати собі, щоби пан директор носили за мною крісло. Таке жадання з мого боку було би що найменьше безосновне і смішне, а я на стільки не є без виховання. Я, я, зараз, прошу пана директора, вислухати мене, нехай я все скажу, прошу посвятити для мене хвилинку часу, я прийшов тут у важнїйшій справі, але при тій нагодї згадую також і за тамту. Ходить о те, що я тут в „Народнїй Силї“ не маю крісла.

— Але-ж мій пане, змилуйтесь, — на чім-же ви сидїли дотепер, чи весь час нічого не робили через те, що не було для вас крісла?

— Перепрошую, перепрошую, — я в кожнім відділї мусїв мати крісло, менї мусїли його дати, инакше я був бы пішов на скаргу до пана директора, зрештою, як-же би я міг що-небудь робити, як би не мав на чім

сидїти, але менї ходить про те, щоби я мав своє стале крісло, щоби мною не витирали всї кути і все лише там до помочи, де найбільше роботи. Я вмію працювати, тягну що найменше за трьох, належу до найлїпших робітників в „Народнїй Силї“, отже на тій підставі можу жадати, щоби пан директор і инші панове шефи поводили ся зі мною зовсїм поважно.

— Позвольте, пане Медведюх, перед хвилиною здавало ся менї, що вам ходить про якесь окреме, шефівське крісло, але тепер здаєть ся зрозумів я вас: ви хочете мати своє власне крісло і працювати постійно в однім віддїлї і щоби вас нїхто відти не рухав.

— Так, прошу пана директора.

— Чому-ж ви, добродїю, не завдаєте ся з тим до пана секретаря!? Преціньзнаєте, що я крісел не купую і маю инші справи на голові

— Я говорив це два рази пану секретареви, але пан секретар злегковажив собі мене.

— Добре, успокійте ся пане Медведюх, зараз завтра рано скажу возному, щоби постарав для вас крісло... Клопіт з тими моїми панами! Пригадую собі, щось перед трьома лїтами два панове в котрімсь віддїлї поміняли крісла і потім зняли таку бучу як коні в стайнї, мало не побили ся, аж один впав менї тут на скаргу й я мусїв полагоджувати справу на місцї.

Директор хотїв позбути ся впертюха. Сїв коло бюрка і спитав:

— Ви мали ще щось сказати?

— Так, прошу, але тут ходить про важнїйшу річ.

Директор глянув нетерпеливо на годинник.

— Бійте ся Бога! Забираєте менї годину часу дрібницею а важну справу лишаєте на кінець! Прошу говоріть вже раз, чого бажаєте.

— Перепрошую, я зараз з самого початку зазначив свою ціль, але пан директор не дали менї приступити до слова. Я саме під цей важний, напружений мент між дирекцією і персоналом приходжу жертвувати свої услуги.

Директор Шуліковський відложив перо, встав, перейшов ся в поперек канцелярії, потім заложив руку в кишеню, станув і дивив ся бистрим оком на поломану постать Медведюха.

— Пан директор знають що ситуація тепер грізна, всї зворохоблені, а й це відомо пану директорови, що моє становище в „Народнїй Силї" просто нїяке, я не маю тут жадного значіння і хоч би як рад служити дирекції, то не можу, бо не маю нїяких впливів, в додатку мене як такого, що належить, на жаль, лише до провізоричного персоналу, старші панове не допускають до своїх нарад.

Весь час слїдив директор Медведюха, слухав уважно кожного слова, врешті обізвав ся:

— Ви хочете, за свої услуги відповідної винагороди?

— Не окремої винагороди, тільки матеріяльну поміч зі сторони дирекції, щоби з одного боку мати безпеку, а з другого вплив і змогу війти в довірочні круги персоналу і тим чином станути в пригоді дирекції.

Директор загасив папіроску, закурив свіжу і подумав: „На що-ж ти придав ся менї? Як би у тебе такий розум як мязи... Коли ти нинї хочеш продати своїх, то яку я маю запоруку, що завтра не продаш мене? Це наглядний доказ, що нема там над вами тої залїзної руки, коли ви вже нинї проголошуєте лїцитацію на себе... Але найгірші ті платні сторожі і помічники. Маю їх вже досить. Горлом менї лїзуть. Кожну справу

ще гірше запутають, а я мушу розтинати гудзи. Покутним послужникам і вовкови не напхаєш горла".

Медведюх говорив далі, але директор не слухав вже його. Заложив руки поза себе, відвернув ся до вікна і глядів на ринок. Мертве, електричне світло падало на його лице, він усміхнув ся потайно. Горе, жах і небувала досі думка, а радше блиск чогось далекого, понурого шибнув в тім усміху. По хвилі лице Шуліковського прибрало знов свою звичайну студену маску, він тер пальцями по чолі і говорив з розвагою.

— Ви повині знати, пане, що у мене нема тут окремого рахунку за ті прислуги, які ви хочете висвідчити. Проста і найкраща прислуга зі сторони вас всіх, це праця, видатність праці, здібність, пильність, послух, розумна, щира і вірна служба для добра інституції й отвертість супроти дирекції. Більше я від нікого нічого не вимагаю і не вдаю ся в ніякі приватні рахунки. Коли ви, пане, видите, що щось там може грозити дирекції, а тим самим інституції, то вашим обовязком, зараз мене про це повідомити, инакше ви як функціонар „Народньої Сили" не виповнюєте совісно своїх обовязків, не придержуєте ся службових правил, лише причинюєте ся до шкоди для дирекції й інституції. Отже мушу звернути вашу увагу, що не лише ваші всї товариші, але й ви з ними стоїте на фальшивім становищі, даєте ся пірвати хвилі запалу і дирекція мусить застановити ся над сим і поступити відповідно. Позвольте, не перебивайте, я вислухав вас, тепер ви вислухайте мене... Егм, коли-ж ви супроти дирекції й інституції маєте щирі заміри—тут Шуліковський звернув ся до вікна — в що я не маю причини не вірити вам і на скільки зрозумів вас, тут ходить про матеріяльну поміч, щоби в данім випадку дістати ся в круг людий, які важили ся би на якийсь

рішучий, небезпечний крок, то я знаю, що такі справи переводить ся при гальбі[1]) пива, чи фляшці горівки і кожної хвилі радо можу вам служити помочю з власної кишені. Розуміють ся, що не більшими квотами, як 5—10 корон; сам не роспоряджую великими сумами і не що день, це також робило би поважну рубрику[2]) але раз скажім, два рази на тиждень, можу без великої втрати позволити собі на такий видаток.

Останні слова стрінули ся з завзятим переченнєм Медведюха. Він приступив до директора, як би хотів бити ся, крутив головою і словами.

— Перепрошую, я зовсім так не розумів річи, пан директор мене не зрозуміли, я чейже маю якусь честь, я не донощик, щоби за пять, чи десять корон продавати своїх товаришів! Мене ще стати на стільки, я заробляю з боку, я не жебрак, а по шинках не волочу ся, кромі води і молока жадних трунків не вживаю, навіть не курю.

— В такім разї ви відступаєте від своєї оферти?[3])

— Так, я не прийшов тут продавати своєї чести. Я прошу лише за те, на що заслужив своєю працею більше, ніж хто небудь инший.

Директор подумав: „Я подав йому за низьку ціну. Коли-б так дав більше, то він продав би мене".

Поклав руку на плече Медведюха і сказав:

— Пильнуйте, пане праці і виповнюйте свої обовязки, а певно не будете мати жалю до мене.

Медведюх зачав говорити, що директор кожної хвилини може сам переконати ся, що й як він робить, але той не слухав його, лише спитав:

---

[1]) Кухоль ($^1/_2$ літра).

[2]) Видаток.

[3]) Пропозиції.

— Яка там постанова перейшла на нинїшнїх ваших зборах?

— На разї рішили не приймити відповіди пана директора, але поки що, справа до завтра вечір полишена в руках делєґації, бо нинї саля занята і нема де відбути нарад.

Директор подав Медведюхови кінцї студених пальцїв, як би мачав їх в свячену воду, загортав на себе футро і сказав:

— Дякую вам, servus!

Медведюх шурнув ногою і вийшов.

Вернув ся з поза дверий, задержав Шулїковського перед порогом і сказав:

— Але прошу пана директора, заховати мою нинїшню просьбу в тайнї.

Шулїковський обрушив ся.

— Мій пане, за когож ви мене маєте! Ви мене тим ображуєте! Я тут не уладжую нїяких тайних сходин нї заговорів! Ви все мусите мати останнє слово!

XXVI.

На другий день делєґати подали директорови письмо з повідомленнєм, що через недостачу часу і льокалю для нарад дадуть відповідь на його письмо за два днї. До того часу на підставі одноголосної ухвали буде заступати всїх тільки правна на тепер вибрана делєґація.

Сафат виздоровів і зголосив ся в дирекції. Коли зійшла розмова на підписання меморіялу, він заявив, що був хорий і не знав сам, що підписує. Він хотїв прочитати той меморіял, але оба товариші, що приїхали до него рано, квапили ся, сказали тільки що справа чиста і показали підписи цїлого персоналу, отже він підписав також для солїдарности, але коли тепер вернув ся до бюра і довідав ся докладно, як стоїть річ, то видить, що зробив зле і тому відкликує свій підпис.

Шулїковський сплеснув в долонї.

— Я счудував ся, коли увидїв ваш підпис і не знав, що стало ся з вами!

— Прошу пана директора, я розумію єдність з людьми, але з простацтвом...

Директор був врадуваний.

— Тїшить мене, що хоч ви не згубили голови і розумно дивите ся на річи. Добре, що прийшли, отже не тратьмо часу Тут, як зачуваю заносить ся на бурю, чи страйк, тому підїть зараз до „Кредитової Спілки“ і поговоріть в моїм імени з дирекцією і начальниками віддїлів, чи не прийшли би нам до помочи в урядованню на випадок єтрайку.

Сафат пішов живо до „Кредитової Спілки“ і представив справу, але директори лише здвигнули раменами, а оден з найстарших урядників відповів:

— Скажіть від нас пану директорови Шуліковському, що ми не підемо чистити того багна, яке він створив.

Сафат вернув ся в нічим.

Перед полуднем прийшов президент „Народньої Сили“, Микола Дорош, старший ц. к.[1]) радник апеляційного суду. Високий, худий, 60-кількоїтній мужчина, подовжне обличє, сива борідка, пристрижена в клин, коротка, майже біла чуприна в гору. Синяві, притомлені очі в почуттю довголїтньої, совісної праці, досвіду та власної гідности — глядїли крізь золоті окуляри спокійно і поважно перед себе. Свідомий свого походження із здорового, господарного селянства, глухий на гамір буденних сплетень, вищий понад сїти покутних ключок, чужий і суворий супроти всякого бруду, перейшов без плями до старости лїт. Погідний в семейнім життю, вічливий у приватнім, задуманий, маломовний в службі, поважний в громадянських радах, надавав всьому холодну, але тревалу красу як прирошений блиск стали. В державній службі стояв він побіч товаришів і під старшиною з сильнїйшого народа, якого представники мали впливи, родові звязи, шляхотські герби і неприхильно відносили ся до синів слабшого народу. Під ослоною студеного такту та штучної терпимости укривала ся племінна, історична недовірчивість і ненависть, і коли товариші та одиниці з старшини Дороша збували службу, почували себе свобідно і половину енергії посвячували для справ свого народу, Дорош лїтами був приневолений вкладати в свою

[1]) Цісарсько-Королівський (титуль).

службу всю інтеліґенцію і характер, щоби заслужити на довіря. Сірий труд в тім напрямі не дав йому просвічуватись всесторонно поза обсягам права, не дав служити рідному народови в тій мірі, як бажало його горяче серце і та свідомість витворила в нім з лїтами тиху гореч буденної траґедії. В його очах пробивала ся туга, ті очі навмання високо понад людськими головами, понад сіру злобу дня — невпинно шукали добра і краси для свого народу, а в зломанім, глухім голосї трем'їв далекий відгомін жалю і горя. І для того тепер роздор між персоналом і дирекцією „Народньої Сили" заскочив його як щось зовсім чуже, несподіване. Дорош весь свій вік був далеко від всяких міжусобиць, справу рідньої інституції приймав в найлїпшій вірі — де-ж краще життя могло бути, як не між своїми! Він представляв собі, що дирекція і персонал „Народньої Сили", це одна велика сїмя, тимчасом несподіваний випадок розвіяв його мрію і за це розчарованнє став він лихий на оба чинники: на дирекцію і на персонал. Одначе директора Шуліковського знав він з його труду, пильности і сходив ся з ним все, а персоналу не знав зовсім, отже перевага батьківського гніву переходила на бік робітників.

В дирекції чекав вже на Дороша крім Шуліковського директор Любаска. Він привитав ся з ними і по короткім порозумінню візвав до себе найстарших лїтами і ранґою урядників, між ними також делеґатів персоналу. Шуліковський виписав їх на карточці, дав возному і сказав, що пан президент просить тих панів до дирекції. Таким чином вісїм урядників, між ними і члени делеґації війшли в дирекційну канцелярію. Президент кивнув на привитання головою і подав руку, Шуліковський вийшов до лїквідатури і станув па місці

касієра. Гурт вісьмох стояв півколесом, президент промовив до них:

— Від самого заснування банку „Народня Сила“ ціκавив ся я розвоєм сеї нашої найкращої інституції. Кожний рік був для мене новою радістю, я бачив, як народнє добро росте в силу і все думав, що дієть ся се при взаїмній згоді між дирекцією й вами. Тимчасом, на превеликий мій жаль, пізнаю, що справа стоїть зовсїм инакше. Я до цієї пори не мав найменшого поняття, що тут між дирекцією й вами такі прикрі, погані відносини! Так, мої панове, не може бути! Ви старші люде і повинні знати, що карність і послух підчинених супроти зверхности повинна бути навіть і тоді, коби б та зверхність ошибала ся в дечому. Панове, знайте, що в Китаю право карає смертю непослушні родини!

Президент погрозою і просьбою напоминав урядників, кожний з них висказав свій погляд на Шуліковського. Нїхто особисто нїчого проти нього не має, тільки він є за нервозний, й його поведення з персоналом неможливе.

Дорош просив, щоб візвані успокоїли персонал, щоб ворожі часописї непорозумінь у інституції не визискували у своїх ціλях, а коли урядники спитали, яким способом можна би це полагодити, Любаска пояснив, що коли вони заберуть внесені меморіяли, справа буде вважати ся небувшою, бо в тім випадку не буде жадного підкладу до дальшого урядового трактування.

На підставі тої заяви персонал рішив на зборах, в інтересї і для добра інституції, внесені меморіяли забрати й таким чином уважити справу за полагоджену, рівночасно в справі поведення Шуліковського, як причини до непорозумінь, внести подання, покликуючи ся

на висказ президента, що всї слушні жадання персоналу будуть із сторони Надзірної Ради узгляднені.

Чотири делєґати подали це рішення Дорошеві, але той заявив, що не може звернути меморіялів, а заява Любаски була висказана без порозуміння з ним і для того в нїчім не може вязати його.

На зборах персоналу представив це Рубай і сказав:

— Знаєте, старий бюрократ... такий як загорне у свої руки який „кавалок", то вже не видобудеш з них!

— Фасцикул![1]) — крикнув Немирич.

Персонал чекав тиждень на вислїд своїх переговорів з президентом і дочекав ся дисциплїнарки, виточеної всїм робітникам.

Персонал зійшов ся знов на нараду. Збори були бурливі. Один із студентів закинув Байдї, що він в цїлій справі поводить ся занадто обережно й мирно супроти дирекції, так як би був з нею в близчих зносинах. Обрушений цим Байда виступив з делєґації і станув у карних рядах робітників. Він старав ся представити наслїдки, які чекають делєґацію за її дальший опір проти дирекції, але збори закричали його, що жадному з делєґатів волос не спаде з голови, бо весь персонал як один муж стане в оборонї й не допустить, щоб делєґація потерпіла шкоду. Далї збори ухвалили, щоб кожний робітник підчас дисциплїнарного переслухання заявив, що звязаний словом чести й не може нїчого говорити.

Через кільканацять днїв переводив слїдство один заступник дирекції, судовий радник і директор Любаска. Визначували робітників партіями на кожний вечір, а переслухували по одному. Всї застерігали ся солїдарно словом чести й підписували протоколи.

---

[1]) вязка актів

Нервозний, хорий Тягнибіда метав собою на боки, гикав ся й розкладав руками.

— Я, я, я, про-прошу панів, я, я, нїчого не знаю.

Заступник директора глядїв з милосердєм на його голодну появу і вповів:

— І вам бунтувати ся, підписувати меморіяли...

Любаска старав ся всяким способом видусити признання від деяких робітників. Підходив їх ріжними ключками.

— Ви підписали письмо лише для солїдарности? Ви цих письм, певно, навіть не читали?

Коли робітники признавали, що в наслїдок його заяви вважають справу за полагоджену, він кричав:

— Делєґація вас обрехала!

Через те, що слїдство було ведене в фальшивім напрямі, персонал вибрав нову делєґацію і внїс на руки дисциплїнарної комісії оцю заяву:

„Переслухані члени персоналу віднесли враженя, що комісія приписує виготовленя, підписаня і внесеня відомих письм вибраній через нас делєґації.

Заявляємо, що делєґація не лиш до нїчого нас не наклонювала, анї нам приказувала, а навпаки виконувала тільки це, що вирішив персонал. Кожну заяву делєґації не може комісія вважати за крок тої делєґації, а тільки за дїло й волю цїлого персоналу, якого делєґація була тільки карним виконавцем.“

По скінченім слїдстві запав осей присуд: делєґацію засуджено на відобраня пятилїтнїх додатків на протяг двох лїт — оця кара виносила 2.200 корон, решта персоналу дістала догану на письмі. Присуди й догани дав Шулїковський підписати д-рові Моторному й Лю-

басції. Догани були відбиті на машині, в них стояло оце:

„По переведенім слїдстві узнала Дирекція, що Ви допустили ся невідповідного, а навіть майже до тероризму посуненого виступу проти завідуючого Директора Вп. П. Д-ра Шуліковського й Секретаря Вп. П. Федора Сїрка а саме тим, що підписали, себто, уповажнили Делєґатів до підписання письм, які містять в собі оцї провини:

коллєктивного виступлення проти свого начального Директора й осудження його заряджень, а до того Ви не покликані;

присвоєння собі в меморіялах права репрезентування Інституції, а цього не предвижує статут „Народньої Сили“;

закиду нелюдського поступованнѧ з персоналом узагалї;

жаданнѧ наглої сатисфакції, — бо до 24 годин;

протесту проти дирекційного зарядженнѧ оправданнѧ зі сторони п. Рубая;

бойкоту проти п. Сїрка, прокуриста Банку й евентуального[1]) заступника Директора;

невідповідного тону обох письм, який ображує гідність Директора.

За ті провини й за те, що відмовили Ви всякого оправдання, удїляє Вам Дирекція догану на письмі.“

Любаска за переведення слїдства дістав 500 Корон. За його підмовою скликав Шуліковський Надзірну Раду й подав до „Громадянина“ обширний звіт про незвичайний розвій „Народньої Сили“. Той звіт кінчив ся словами:

[1]) призначеного на всякий випадок

„Опісля занимала ся Рада також справами персоналу й рішила одноголосно висказати управляючому директорові, д-ру Льву Шуліковському своє найповнїйше довірря й подяку за його дїяльність для добра „Народньої Сили".

На цїм засїданню — але про це не було згадки в „Громадянинї" — ухвалила Надзірна Рада оцей:

Додаток до службових правил:

Відсунення сталого урядника або слуги, крім істнуючих вже параґрафів, які остають ся без зміни, може ще наступити:

коли в опірний спосіб не виконує припоручення настоятелїв, або других до того намовляє;

коли сам або в порозумінню з другими функціонарями Банку, бойкотом, страйком, або намовою для вимушення на другім функціонарі або членї Дирекції якогось дїла або занехання підпринимає якусь чинність, яка була би в силї склонити до сповнення того дїла проти його волї;

коли словом або дїлом заохочує до бойкоту проти других функціонарів Банку, або бойкотує;

коли два рази буде в дисциплїнарній дорозї признаний винним невідповідного поведення супроти настоятеля (-лїв).

Др. Л. Шуліковський т. р."

Крім того, видала дирекція обіжник до персоналу й повідомила його про введення в життя нової книги, в якій начальники поодиноких бюр мають під власною одповідальністю записувати кожне опізнення або скорший вихід функціонаря або його цїлковиту неприсутність. У разї слабости, функціонар є обовязаний повідомити про свою недугу перед 9-ою рано, а, крім того,

виказати ся книжкою каси хворих, що лїкар узнав його дїйсно хворим.

Любаска видумав велику, деревляну таблицю з кілками. Тих кілків було стокількадесять, на кождім була поперечна листовка, а на нїй назвище робітника. Таблиця висїла в дирекційній канцелярії при дверях, і, коли возний обійшов з „книгою неприсутних“ всї віддїли, віддавав її Любасцї, а той витягав неприсутних з таблиці і складав сподом на поличцї. Таким чином був усе докладний перегляд стану робітників.

По багатьох віддїлах могло бути між шефами і підчиненими товариське вирозуміння, тому щоб не полягати лише на самій „книзї неприсутних“, порадив Любаска вибити при входї до „Народньої Сили“ комнатку для портієра, відки той міг би докладно видїти й записувати в окрему книгу, хто з робітників і на як довго вибігає з Банку.

Щоб поза підписуваннєм паперів і биттєм печаток мати якесь показнїйше заняття й не брати даром пенсії — засїдав Любаска щоденно до контролї обох книг і ладив місячні викази, в яких були почислені точно всї опущені мінути кожного робітника. Той виказ був одним з поважних залучників при авансах і ренумераціях.

Немирич виймив жмут паперів і говорив далї:

— Відчитаю вам тут згори аж досподу так, як від кільканацять лїт нашого труду й досвіду друкуєть ся у звітах „Народньої Сили“. Зачинаю — будьте терпеливі:

„Склад Надзірної Ради за рік“ — котрий небудь... Президент той і той, ц. к, нотар, чи ц. к. радник вищого суду краєвого — це не змінює річі! Для нас, для народа, для загалу — то все одно... Ми знаємо рекляму такої пр. „Народньої Сили“ з просвітної брошури для народа п. н. „Прибудь розум — щастє буде,

або як люде поконали біду" — написав Іван Правдолюб з Берлога. На обложці сидить собі там такий бабіон зі звіздою на голові, в одній руці книга, в другій смолоскип, ліворуч гльоб і ретorта, праворуч сова похнюпила ся над книгою, у хвіст пече її свічка, вдолині сонце сходить на руїни замку, й церква росте з буряну... Заступник президента: той і той, совітник консисторії і ц. к- професор, чи архидіякон, мітрат і пралат Його Свят. Папи — більше нїчого понад те.

Немирич відчитував далї цїлий хоровід усяких крилошан, дїйсних і емеритованих радників, послів, начальних директорів, нотарів, кустосів Собора, тайних шамбелянів Його Свят. Папи, явних адвокатів, професорів, ц. к. вислужених надкомісарів, радників двору... Майже при кожнім був ще додаток: „власник реальности".

Коли Немирич прочитав: краєвий адвокат, — замітив хтось зі салї:

— Шкода, що не маємо анї одного заграничного — такий оборонив би нас і порадив у нашім скрутнім положенню!

— Оце відчитав я вам цїлий склад Надзірної Ради.

— Дїйсно, склад небіщиків, фіґурки на шахівниці Шуліковського, хоровід калїк! — замітив технїк Палидвір.

Предсїдатель дзвінком перебив ґамір. Немирич спитав:

— Товариші! Знаєте їх усїх? До котрого маємо йти з нашою кривдою? Може до правительственного комісаря, пана Капелюша?

На салї запанувала тиша. По часї обізвав ся голос:

— Товариш Немирич, як добрий ґазда, звязав усе гарно в один сніп.

Немирич відповів:

— А ви, як гідні робітники — змолотили одним махом.

— Віднесїм ся до суспільности! — крикнув один з студентів. Кілька голосів потакнуло за ним.

Кедрина вибухнув різьким, істеричним сміхом:

— Панове! — До нашої суспільности!? Ха-ха-ха!!

Присїдав, бив ся долонями по колїнах, кашляв останками легких і втирав кров з уст.

Предсїдательський дзвінок був знов у руху. Немирич говорив далї:

— Питаю ся вас, товариші, котрий з тих наших панів, яких я тут відчитав, їв деревляною ложкою з хлопом з одної миски?... Видите, а ви дивуєте ся чужій власти, що знає наш народ лише тодї, коли потребує жертви майна і крови. Отже про ту суспільність, з якої старший товариш, Кедрина, так щиро насміяв ся, я таксамо щиро скажу два слова. Ми й наша суспільність, це один і той сам невільник, тільки ми маємо над собою рідних сатрапів, а вона чужих. Я годжу ся на відклик до нашої суспільности і ставляю таке внесення: Скликати в найблизшу неділю довірочну нараду, запросити на неї представників суспільности, прихильних для нашої справи, з полїтичних, культурних, дневникарських і урядничих кругів, далї старшину чужої орґанїзації урядників, вибрати нашого референта, рівночасно виготовити протест до Надзірної Ради й вислати одного відпоручника на конференцію мужів довірря до централї приватних урядників у Відні.

Це внесення приймили збори одноголосно й вибрали референтом Немирича, а на відпоручника Байду.

Робітники розходили ся підбадьорені тим, що про їх кривду вчує ширший світ, і тим, що будуть мати на-

году почути, як безстороннї люде дивлять ся на їх справу.

Персонал сходив ся майже що другий день і радив до пізних ночей над своїм положеннєм. Дирекція з свого боку була чуйна й не щадила нових слїдств, заряджень і бюрократичних підступів. Коли врештї прийшло до вибору: страйк, чи піддати ся — один із старших урядників, кореспондент Ярослав Кедрина, з грудною недугою, вказав на недостачу фондів, засобів та попертя инших орґанїзацій і представив думку про страйк як незрілу і безпідставну. Свій погляд закінчив він словами:

— Панове, застановіть ся добре над тим, що маємо робити, бо впадуть трупи!

Инший бесїдник обстоював при тім, щоб у цїй справі завдати ся до Надзірної Ради. На салї заворушив ся глум і обіження, врештї забрав голос Немирич:

— Товариші! Майже кожна дирекція фінансової інституції ховає свої особисті справи й підшиваєть ся під повагу і впливи тих, що не мають часу, змоги, нї відповідного обзнайомлення, тільки дають ся натягнути друкованою фірмою й патріотичними кличами до покривання чужого самолюбства і злодїйства. Така дирекція вжиє передовсїм поваги й імени одного з найвизначнїйших мужів, подасть його як почетного президента колїноприклонно по єзуїтськи на сам верх зі всїми титулами. Цей шаховий король має настільки більше свободи від кожного з нас, звичайного прямка, що крім руху впоперек, може ще посунути ся на одно місце направо й наліво.

XXVII.

Настала неділя, перший день квітня.

До бюра пішли лише ті, що мали дижур, інші розбрели ся по місті й публичних огородах. Захоплений справою персонал очікував нетерпеливо пополудневих зборів, одні побоювали ся представників, інші думали над тим, чи їх старші товариші вивяжуть ся гідно зі своєї задачі. Всїм стало ясно, що їх кривда виходить тепер на ширші лотоки, а становище дирекції ще більше неясне і грізне. Як це звичайно у всїх громадах буває, що більшість творять несвідомі слабодухи, так і тут було. Вони затратили з памяти свою кривду, а думали з страхом над наслїдками, які можуть вийти з цїлої справи. Туманїли над своїм теперішнїм положеннєм, ярка нужда за цїлі лїта затирала ся, а на її місцї ставав страх з приводу рішучого виступу проти дирекції. Молодим бідакам, які з недостатку не могли покінчити шкіл і, врештї, знайшли захист у рідній інституції, а ширшого погляду на світ не мали, для яких дирекція була Богом і батьком, — ставало навіть жаль тепер її, й вони забули про себе, а зачали думати над тим, чи припадком дирекції не робить ся кривду?

— Нам було таки приймити письмо директора й понехати дальшу роботу. Дирекція була б мала научку, що так далї поступати не можна, і був би настав спокій, а тепер хто знає, до чого воно ще доведе, — сказав Черепок шепотом до своїх двох товаришів, ідучи до бюра.

— Га, поживем, то побачим, — відповів Деркач, — я готовий на все, менї все одно. Зрештою, коли ми зайшли вже так далеко, то годї нам вертати ся.

Перед полуднем ходив возний з книжкою по бюрах, і хто лише був, мав прочитати й підписати отсе:

Обіжник до всїх П. П. Урядників, практикантів і дієтарів Банку „Народня Сила".

З огляду на те, що Панове з персоналу „Народньої Сили" збирали ся для нарад, які довели до подій і потягнули за собою наслїдки неприємні для дирекції і для Панів, — і власне нинї мають намір зібрати ся в цїли коллєктивного виступу або демонстрації супроти ухвал Дирекції, уважаю потрібним і вказаним о с т е р е г т и П а н і в, що всяке коллєктивне виступлення або орґанїзація проти Дирекції або проти поодиноких Членів Персоналу противить ся службовим правилам і може наразити Панів на неприємні наслїдки.

Особливо остерігаю Панів перед примінюваннєм усяких бойкотів і тероризму супроти других членів Персоналу, — бо Дирекція не буде терпіти таких промахів на будуче — і тих Панів, що в лютім дали ся пірвати до виступу, який не відповідав їх переконанням, задля зле понятої солїдарности або з ляку перед бойкотами, звертаю увагу, щоб по мужеськи оперли ся всьому, що не відповідає їх переконанням, і не лякали ся нїяких неприємностей.

П. П. Начальників і старших урядників прошу, щоб повагою впливали на молодших Панів для удержання карности й порядку серед персоналу, — відповідно до їх службового обовязку.

Прошу присутних Панів, аби повідомили про зміст цього обіжника неприсутних своїх Товаришів.

Заповідаю також Панам, що Дирекція не узнасть жадного комітету, ані лєґітимації для депутації, або комісії, вибраної зпосеред Панів для коллєктивного заступства, — кожному інтересованому вільно зокрема представляти свої бажання, петиції або зажалення.

Др. Шуліковський".

Знов бідакам впало серце в пяти. Підписували обіжник і глядїли один на другого.

— Що ж ти на це?

Товариш не мав нїякої відповіди, лиш усміхнув ся силувано.

За годину освоїли ся всї з тою новиною. Потїшали ся тим, що нині лише мала часть персоналу є в бюрі, багато не підписало, отже шепотом подавав один другому, щоби про цей обіжник не згадувати неприсутним товаришам.

— Відки дирекція довідала ся про нинїшні довірочні збори? Хто їй доніс?

О 4-ій з полудня сходили ся до кімнат орґанїзації. На столї предсїдателя лежала заява, яка обовязувала підписом зложене приречення, що навіть перед неприсутними товаришами не виявить нїхто постанов з нинїшньої наради. Робітники ішли до стола й підписували ту заяву.

Гостей було кільканацять, між ними професор унїверситету, др. Мороз, два посли й публїцисти, редактор соціялїстичної „Працї", редактор „Радикала", ревідент намісництва, Будз і старшина чужої урядничої орґанїзації та співробітники инших поступових орґанів.

Збори відкрив Рубай коротким словом, представив і привитав гостей. Опісля вийшов Немирич і представив справу й долю робітників „Народньої Сили" від

початку аж до останніх подій. Иого річевий, ядерний реферат зробив сильне вражіння на слухачах.

Перший забрав голос проф. др. Мороз. Пристійний мужчина середніх літ, з живим темпераментом, зажадав кілька вияснень у справі Білецького, виявив, що у справі персоналу запитував в останніх часах дирекцію, й вона дала йому неправдиві оречення, признав, що делєґація по-варварськи покривджена, візвав персонал до солїдарности, радив, щоби протести вносити поодиноко, в дальшій роботї заховати рівновагу і спокій, не виволїкати по змозї справ перед публикою, врештї, обіцяв, що промовить за персоналом на зборах „Народньої Сили“ й напише в „Парохіянинї“ про поступок дирекції проти делєґації й персоналу.

Ревідент Будз зазначив у своїй промові, що через економічні орґанїзації має зносини з Шуліковським та персоналом, знає, що дїєть ся в „Нар. Силї“ й набрав переконання, що Шуліковський є психопат, надаєть ся на клїнїку, й такому чоловікові поручено долю півтораста людей! Одні працюють для ідеї, инші для гроша. Перші основателї „Нар. Сили“ мали на ціли ідею, опісля згуртували ся там инші люди і стали нинї верховодами. Як вам тепер, панове, поступити? Менї представляєть ся, що лїзете в лїс і не можете з нього вийти. Опріть ся на фахові нїмецькі й инші орґанїзації і помістїть свою справу в їх орґанї.

Національно-демократичний посол і публїцист, др. Левчак, заявляє, що не буде довго розводити ся, бо справа ясна, його підозрівають верховоди, що він викликує непорозуміння між персоналом, але зробить для нього все, що зможе.

Начальник чужої урядничої орґанїзації і співробіт-

ник поступових орґанів накликував до орґанїзації і праці і прирік від себе поміч у часописях.

Редактор „Радикала“ зазначив у своїй промові, що якесь прокляття тяжить на наших інституціях. Висказав обурення з приводу покарання делєґатів і предложив — поаґітувати й порушити справу на загальних зборах „Нар. Сили“, щоби змінити бодай хоч у части Надзірну Раду і впровадити там ідейних, поступових людей.

Соціялїстичний посол і редактор „Праці“ бачить у роботї дирекції відому обшарницьку[1]) систему. Вона накладає кари, отже війну треба вести далї. Дирекція не має права видавати розпоряджень, що страйкувати не вільно. Бесїдник признає, що персонал робив усе лєґально, подивляє спокій, але радить не наражувати далї своїх найкращих одиниць на кари й моральні терпіння. Справу треба порушити в часописях. Робить заміти „Громадянинові“ й „Парохіянинові“, що не боронять справ персоналу. В нашім орґанї все отверта дорога в оборонї слушних прав робітників „Нар. Сили“. Страйк береть ся тодї, коли вже нема иншого способу. Це питання дуже важне. Страйк на разї вийшов би на шкоду персоналові.

Посол, др. Левчак, довбав своїм звичаєм грубшим кінцем ручки за нігтем і говорив:

— Я думаю, що страйк як раз повів ся б тепер при весняній порі, коли є більше робити. Коли зробите страйк тепер — дирекція програє, коли пізнїйше, то виграє. Перед тим треба вжити середників, відкликати ся до Надзірної Ради, а коли це не поможе, то до публики, представити справу на загальних зборах,

---

[1]) великих земельних власників

а коли з цього не буде пожитку, віднести ся до суспільности. В такім разї „Громадянин“ помістив би статтю. Коли б ті всї способи не помогли, тодї оголосити страйк. Многоповажані Панове! Слухаючи тут промов передбесїдників, відкрив я знов одну нашу типову національну хоробу. Вашій дирекції не можна приписувати злої волї, але в чім тут хиба? Хороба лежить у тім, що ми як поневолений народ працї не вміємо цїнити, анї чоловіка, анї працї. Це той загальний у нас проклятий „morbus ruthenicus“, що точить наші сили на всїх полях. Друга хиба, це бюрократизм і недостача людських почувань серед начальників наших інституцій.

При помочі запрошених гостей зладив персонал представлення до Надзірної Ради, в якім між иншим стояло:

„Збори персоналу констатують:

а) in formali

1) що через поручення членам Дирекції ведення слїдства, а непоручення видачі вироку иншим особам, не заховано умовин, які є конечними знаменами безсторонности, і в цїм випадку слїдчі судді були також вирокуючими;

2) що хоч формально прислугує персоналові право відклику проти оречення Дирекції до Високої Ради, то це право є більше як ілюзоричне, а то з огляду на це, що на засїданню Високої Ради для тої справи будуть референтами члени слїдчої комісії й орікаючої Дирекції, котрі не можуть референтувати инакше, як лише в дусї виданих уже вироків — кромі того, Висока Рада випередила вже відклик персоналу своєю заявою в „Громадянинї“, висказуючи директорові п. д-рови Шуліковському найповнїйше довірря також у справах персональ-

них і тим самим в негативний спосіб орекла, себто, потвердила вину персоналу.

b) in merito

I. що дисциплїнарне оречення, а радше його мотиви не основані на обовязуючих по цей день службових правилах, тому що:

а) гуртовий виступ не є там предвиджений як каригідна акція;

б) персонал не присвоював собі права репрезентації Інституції на внї в поняттю приписів статуту, а лише настільки, наскільки кожний урядник репрезентує Інституцію з громадського боку;

в) підношення замітів проти нелюдського поведення не є зборонене службовими правилами, а навпаки, кожний урядник по цим правилам обовязаний доносити про всяку неправильність, а тим самим про нелюдяне поведення проти персоналу;

г) жадання сатисфакції не є зборонене правилами, а названия її наглою є субєктивним осудом, при тім треба завважити, що нагліть була конечна для успокоєння персоналу;

д) протест проти дирекційної постанови, щоб тов. Рубай оправдав ся, мав на ціли тілько ствердити, що тов. Рубай не дїлав іменем власним, лиш іменем усїх;

е) товариський бойкот може бути наложений на кожного урядника, й жадні правила не можуть змінити цього; одначе персонал свідомий того, що у службових справах не може нїкого бойкотувати;

ж) тон обох письм персоналу до директора п. д-ра Шуліковського був вислїдом витвореної ситуації, а ситуації тої не викликав персонал;

II. що дисциплїнарне оречення, на скільки дотичить воно делєґатів, є знехтованнєм заяви цїлого персоналу, в якій ствердив він підписами, що делєґати виконували тілько його волю, а мимо того Дирекція приписує делєґатам складення обох письм впровадження персоналу в помилку.

Збори персоналу „Народньої Сили“ рішають:

1) приймити до відома вимірені кари без відклику до Високої Ради, а тільки внести це представленнє в інтересї правди;

2) висказуючи товаришам делєґатам за труд, наражування на переслїдування й кари щиру подяку й найповнїйше довірря, та для винагороди кари за весь персонал, в сумі 2200 К зложити цю квоту й вирівняти подиктовані через Дирекцію наслїдки мнимої вини;

3) що до тону обох письм пояснити Високій Радї, що він був вислїдом довголїтнього, злого поведення з персоналом. Нагадаємо з останнїх часів, що двох урядників суспендовано[1]) у нас на сам святий вечер без важної причини“.

Далї переходить представлення події з Білецьким і кінчить так:

„Ми вступали до „Нар. Сили“ як до рідної інституції й надїяли ся найти там працю під теплим проводом своїх людей, надїяли ся, що як одинока частина нашої незалежної інтелїґенції найдемо відповідне поважання поведення й винагороду. Тимчасом управа Інституції, уважаючи себе за виключних її творців, старала ся все вважати нас тільки за платних наймитів і так обходила ся з нами. Ми

[1]) Звільнено із служби

нераз мали нагоду почути від управи гіркі слова, що нас наженуть, а візьмуть собі жидиків. Так трактовано людей, що хотїли посвятити свої сили для праці в народнїй інституції. Коли хто навіть хотїв уважати тон наших письм невідповідним, нехай не кидає на нас каменем безоглядно."

Підчас зборів наспіла оця телєґрама з Відня:

„Конференція мужів довірря зорґанїзованих приватних урядників висказує своє найглибше обурення проти брутального покарання своїх товаришів через управу „Народньої Сили", запевнює Вас про свою найсердечнїйшу симпатію і взиває витревати безумовно аж до здїйснення Ваших прав, до якого дає Вам запоруку підмога всього приватного урядництва Австрії."

Збори приймили з одушевленнєм цей привіт, вислали на руки Байди телєґраму з подякою й повідомили про ухвалений гуртовий протест.

Звіт Байди викликав живе зацікавлення конференції й був поданий у віденськім соціялїстичнім дневнику.

XXVIII.

Ліквідатор Сафат вступив до дирекційної канцелярії, заявив, що йде до сповіди і просив старим звичаєм, щоби Шуліковський простив йому гріхи. Цей випадок перший раз стрінув директора й порушив його, він приймив увічливо Сафата, а коли розпрощав ся з ним, впала йому ідея.

На другий день гонив возний по бюрах з аркушем такого змісту:

„Прошу всіх Панів Урядників і Практикантів явити ся по 1-ій годині в дирекційній канцелярії."

Робітники зібрали ся в директора, і він промовив:

— Говорю з панами приватно, як Шуліковський,—не іменем дирекції, щоб ви підчас свят розважили все, а говорю нині в велику пятницю, бо в християнськім світі принято, що в цей день люде взаїмно прощають собі. Представлення панів предложу Раді, хоча воно без основи й цїли, а заки Рада порішить, вискажу мої уваги. — Нелюдяність треба доказати мені фактами, а на це ви дотепер не здобули ся й не можете здобути ся, бо в моїм публичнім і приватнім життю нїхто не може знайти плями. З слів не судїть мене, лише з дїл; досї я не приняв жидиків, анї мимо хвилевої суспензії не усунув двох ваших товаришів. Дисциплїнарки[1]) повинні тут бути що-тижня; у віддїлї місцевих книг рахували ви неможливо, просто з воздуха брали цифри, бо в висліді через процентове порівнання сум, виходили мені мілїонові рїжниці. — Делєґатів покарало ся не як від-

[1]) Урядове слїдство

поручників, але як старших урядників, що, замісць дати приклад, приймили на себе обовязок нарушення субординації, а це підкопує їх власну бюрову повагу. За знесеннєм, чи злагодженнєм кари міг кожний просити, — наскільки заслугує на це — з успіхом. В ту аферу я не втручував ся, відсунув ся цілком від неї; сама Рада рішала в вашій справі, а що висказала мені найповнійше довірря в часописах, це не повинно разити вас. Знайте, що до часописів десятої части не подано з того — не люблю похвал! — що мені належить ся. — Автори, чи автор, ваших письм мали виключно агітаційну ціль, але нїчого не зробите, бо сила по нашім боцї! Розважте собі все й по святах беріть ся сумлїнно до праці. Я вам простив...

Боротьба між персоналом і дирекцією розвивала ся далї. Кожного дня одна і друга сторона стояла як над вулканом. Між персоналом настав розлім, кількацять трусів виломило ся з карности, вони не приходили вже на збори робітників. Начальним вождом того відлому станув лїквідатор Сафат, далї урядник Макам. Він перший проголошував страйк і боротьбу аж до повної побіди ворога, але на другий день прийшов до переконання, що відповідь Шулїковського треба було приймити без застережень... Тут належав також старий референт гіпотечного віддїлу. Той відлім відбував також свої наради і слїдив усе, що дїєть ся між товаришами, та доносив секретареві Сїркові, а цей нехтував вправдї одною і другою партією й не брав участи у сходинах відлому, але стояв по боцї дирекції й боронив її завзято. На зборах боєвої більшости прийшли нові кличі рішучого поступування, суворого бойкотування „хрунів“.[1])

[1]) зрадників

По часописаях широкими лотоками розлили ся всякі напасти на поодиноких членів дирекції й персоналу з табору т. зв. „хрунів“. Головно забрав ся до цеї роботи популярний тижневник „Дзвін“ під редакцією Ґудза, далї сатиричний „Комар“, хлопська часопись „Радикал“ і соціялїстична „Праця“. „Дзвін“ не перебирав у способах, але гатив і прав не лише Надзірну Раду й дирекцію, але навіть жінку й дїти Шуліковського та Любаски без пощади. Христіянсько-суспільний орґан „Парохіянин“ подав новинку п. н. „Нечуване“ і, не вказуючи поіменно інституції нї осіб, представив кривду персоналу.

На сам Великдень випустила „Праця“ зі своїм числом окремий обширний додаток п. н. З „Народньої Сили“ і представила подрібно останнї події враз з проповідю Шуліковського у Велику Пятницю.

Докладні вісти в часописах з усього, що дїяло ся в „Народнїй Силї“ дали Шуліковському привід до здогаду, що тут мусить бути коли вже не окрема редакційна орґанїзація між персоналом, то, принайменше, одна людина, що має зносини з пресою. Хто ж би це міг бути? Старий, дихавичний письменник, Степан Ручай, занимав ся історією; він за великий бідолаха й за тяжкий до таких справ. На півторасотнї робітників, письменний у тім напрямі міг бути тільки одинокий Ярвич. Директор Любаска не мав багато роботи, отже на припорученнє Шуліковського закупив усї виддання Ярвича, розложив їх на найдовшім столї в дирекційній канцелярії, розпростер побіч них усі часописи й засїв до урядованнє. Вибирав характеристичні вираженнє в творах Ярвича, держав палець другої руки на статтї в часописї й бурмотав:

— О, те саме слово! Прошу, пане директоре!

Статтї по часописах сипали ся як з рога обиль-

ности, Любаска урядував тижнями, врешті Шуліковський одного вечера покликав Ярвича.

В дирекційній канцелярії станув непоказний, бліди чоловік, одягнений чорно, на шиї чорний крават, завязаний з недбалою фантазією. Любаска сидів за довгим столом і писав, Шуліковський розвернув ся в фотелї за своїм бюрком і глядів пильно на Ярвича. Подав йому руку і глядів свобідно далї, врешті, зібрав його істеричний сміх. але він стямив ся в своїй неприличности й насилу збирав увагу. Блукав очима довкола, щоб дивацька для нього постать Ярвича знов не викликала сміху, спитав баламутно про деякі байдужі справи, вперта думка перебивала йому в-одно: „Оцей непоказний чорт мав би бути пострахом для мене й головною пружиною у пресї!?“ Шуліковський споважнів під впливом холодної присутности Ярвича й перекинув ся в свою ролю.

— Перепрошую вас, пане Ярвич, що так без застанови й без причини розсміяв ся, але тут, мабуть, инші причини зложили ся на те... Менї ходить щодо напастей по часописях на „Народню Силу“, а властиво на дирекцію й найповажнїйших панів зпоміж персоналу. Ви, певно, читаєте часописи, як письменник занимаєте ся порушеними там справами? Може бути, що мачаєте там також свої пальцї, хоча я сам не думаю так зле про вас. Я, мій пане, признаю вагу критиці. Не гадайте, що я відсталий чоловік, який не терпить нїякого чужого погляду, але нехай той погляд буде розумний, то я з охотою послухаю й виконаю його. На жаль, мій пане, наша суспільність не доросла ще до того й, як показуєть ся, за сто лїт не здобудеть ся на розумних суддїв, яким добро народа лежало б на серцї. Дотепер виступають лиш пігмеї, розбійники пера

й обкидують болотом людей праці й нападають на невинні особи!

Др. Шуліковський встав, затягнув ся папіроскою, похилив голову й пустив ся прожогом попри Ярвича. Був би зачепив у нього ліктем і наступив на пальці — той стояв непорушно як скеля, Шуліковський стрінув ся з ним лице в лице, блиснув грізно оком і подав ся в бік.

Станув збентежений з рукою в кишені, відітхнув і говорив зміненим голосом:

— Я не ворог розумної орґанізації. Коли вийдемо з річевого погляду, то чим є наша інституція як не орґанізацією, яка збирає й нагромаджує фонди на те, щоб кервавиця кожного члена не пішла в чужі руки, а що гірше: не обернула ся на агітацію й зброю проти нас, лише дала найтреваліїшу економічну підвалину нашому народові. Сотворіть, мій пане, між своїми товаришами орґанізацію праці, самопросвічення, чи як там хочите, то я сам приступлю до неї в члени, а навіть підійму ся вести окрему галузь, до якої признасте мене здатним. Що більше, я не лиш підняв ся б безкористовно тратити час і труд в такій орґанізації, але обовязую ся тут при свідку, пану директорі Любасці, коштом з власної кишені піддержувати її. Але сотворити орґанізацію на підкопування поваги дирекції, на знищення здобутків чоловіка, який вложив свої сили, щоб пустити машину в рух, — це, пане, що найменше негідно й підло з боку мого персоналу. Застановіть ся самі, ви чей же образована інтеліґентна людина, що ви здобудете тою своєю орґанізацією? Найдеть ся гурток злобних, темних духів, який затре руки і скаже: „От-то той Шуліковський! От-то якого директора мають ті бідні робітники!“ Але злоба не

плідна, і вам вона нїчого не дасть і менї не зашкодить! Натомісць найдуть ся цїлі верстви думаючих людей — тепер уже й хлоп є освідомлений, занимаєть ся суспільними справами, знає про розвій „Народньої Сили“ із зборів і звітів, яких рік-річно тисячами розсилаєть ся — ті лише руки заломлять і скажуть: „Що це за люде, що так киринять свого директора!? Що це за персонал!?“ Скажіть менї отверто, по товариськи, забудьте на мент, що ви урядник „Народньої Сили“ і стоїте перед своїм директором, тим „ненависним, мстивим“ Шуліковським, як ви всї мене охрестили, і виявіть свій погляд на цїлу справу, на ті всї напасти по газетах на мою особу й ваших старших товаришів? Прошу вас, можете виявити все, що найгірше, я вам тут при свідку, пану Любасцї, прирікаю, що нїчого вам за це не буде. Виявлю перед вами одну хвилину, про яку навіть перед моїми найблизшими не згадував, — тут Шуліковський звернув ся також до Любаски. — На сам Великдень засїдаю я зі своєю рідненю до свяченого, яке там жінка приладила — стільки мого віддиху і приємности, коли раз у рік можу побути кілька хвилин у крузї дїтей — аж тут приходить експрес[1]) і приносить велику коверту. Жінка, як би прочувала лихо, сама відібрала посилку й хотїла сховати, але я впер ся — могла чей же бути нагла, урядова справа — отворяю коверту, а там аркушевий додаток до „Працї“ і на горі виписано: „Бодай ти пук, бодай тріс, бодай тебе розсадило!“

Ярвич відповів холоднокровно:

— Не годжу ся з тою тактикою, яка, може бути, переводить ся поза плечима пана директора, але й осуджую також ті напасти, які позволяє собі дехто з

---

[1]) посланець

персоналу на власну руку без вашого відома. Я можу відповідати лише за культурні змагання моїх товаришів, а не за покутні вибрики невідомих одиниць. Прошу не вважати нас за темних, непримиримих ворогів. Один з наших найчільнїйших товаришів, якого дирекція певно уважає за чорного противника, висловив ся з приводу розлому між персоналом, що не один з наших товаришів не варт розвязати ремінців від черевиків пана директора.

Тут Любаска, який цїлий час мовчав і писав, відложив перо, підіймив угору лице, підсунув окуляри на чоло і промовив спокійно, поважним, дрожучим голосом:

— Перепрошу панів, — головно вас, пане директоре — ихгм, що вмішаю ся трохи в розмову...

Шулїковський стояв, заложивши руки, і глядїв на Любаску.

— Прошу вас, прошу, пане товаришу.

Любаска зачав далї:

— Ви тут, пане Ярвич, висказали цїлком гарний погляд... Зазначую, ихгм, цїлком здоровий погляд. Не входжу в те, чи він дійсно щирий та отвертий, як просив вас про це пан директор др. Шулїковський. Може бути, що я вас не зовсїм зрозумів, але наскільки менї здаєть ся, ви зазначили своє становище проти персоналу, себто, не так проти цїлого персоналу як ваших товаришів, з якими мусите жити, не скажу: близше, в приватнім відношенню, але в бюрі в працї, де панове одні другим взаїмно помагаєте. Ви осуджуєте, і це додам від себе: зовсїм справедливо каригідний поступок тих кількох товаришів, котрі з зависти чи з личної помсти накидають ся в поганий, дикий

спосіб на особу пана д-ра Шуліковського й лають його по ґазетах.

Ярвича зчудувала та основна переміна правди, але він глядів холодно на Любаску і слухав далі.

— Прошу вас, як же супроти цих ваших слів вияснити тепер ваше поступування? Чому ви відповідно до того не заняли свого становища? Не буду вже говорити за себе, я тут звичайний чоловік, не маю претенсій до якихнебудь заслуг, остаточно, моя праця тут скромна, роблю лиш те, що в моїй змозі, але як ви, пане Ярвич, можете погодити ся з тим і допустити, щоб такий драб, Ґудз, важив ся нападати безкарно на особу високоповажаного пана директора д-ра Шуліковського, який стратив тут свої молоді літа, сили, здоровля, жертвував домашній спокій, родинне щастя для добра народа, того д-ра Шуліковського, якого приязнь — честь менї приносить, який, не звертаючи уваги на мої скромні заслуги в цій інституції, є для мене одиноким приятелем і товаришем, а ви спокійно дивите ся, як ворог у білий день нападає на його, — пан директор простять менї це слово, яке вискажу з глибини серця, — тут Любаска встав і поклонив ся Шуліковському, — на його святу особу і в брудний, розбишацький спосіб накинув ся на його жінку, ба навіть на зовсїм невинні дїти!!

Шуліковський глядів із схрещеними руками на Любаску, з очей покотили ся сльози.

„І ти йому віриш!?“ — подумав Ярвич з досадою.

Коли вийшов з дирекційної канцелярії, Шуліковський спитав:

— Що ж ви, пане товаришу, вносите з тої сцени, яка відіграла ся тут перед хвилиною?

Любаска розпер ся в фотелї, скло окулярів бли-

скотїло до світла так, що очей зовсїм не було видно.

— Щодо мене, то я цьому чоловікові навіть стільки, що за нігтем, не вірю.

— Я знов набрав иншого переконання. Те, що він тут сказав, годить ся з моїм поглядом.

Надійшов секретар, Сїрко. Шуліковський спитав:

— Що там чувати, пане Федір?

Секретар стояв як жовнїр перед командантом і відповів:

— Прошу пана директора, в виходку знов попсував хтось водопровід.

Любаска захлиснув ся злобним сміхом. Шуліковський потирав рукою по носї й думав: „Орґанїзація... Дурень один з другим; з ким там є вести якенебудь дїло. Я ж знаю всїх наскрізь, як власну кишеню.“

Пересували ся перед ним постатї голодних бідаків.

„Кілька живійших одиниць, яким лїпше поводить ся, стоять на чолї, решта — гнилі колоди, йдуть на разї слїпо за провідниками, але як нажену їм страху, то одному з другим в пятах застине... Я тут у дирекції і Надзірній Радї маю самих ветеранів, суспільних світочів, а сам мушу пильнувати всїх плянів і кермувати на власну руку всїми справами, і всї мусять слухати мене, бо як би здав ся на такого Сїрка, чи першого-лїпшого члена Надзірної Ради, то інституція станула б догори ногами. Наша суспільність не доросла ще до розумної орґанїзації. У нас що голова, то мудрійша від другої. У нас право буття має лише той, що вміє держати инших за чуб, розсказувати їм і не довіряти навіть настільки, що головка шпильки“.

Тут Шуліковський звернув увагу на слова Любаски:

— У нас можлива лише кертична робота, всяка

хулїґанська орґанїзація, длятого належить числити ся з цим вибриком[1]) персоналу.

Шулїковському блиснула думка: „Цїкавий я, як би він порадив собі в цїм припадку?“

— Розумне, досвідне спостереження, пане товаришу, просто, що так скажу: з губи виймили ви менї, але прошу стати в моє положення і сказати, як би ви поступили на моїм місцї? Саме пізнання смутної, на жаль, правди, до якої ми тут дійшли, не веде ще до цїли.

Любаска підіймив лице вгору й говорив:

— Хвилина дуже поважна, але знову не така, щоб не було в нїй виходу, нї ради. На мою думку, треба поступати дуже обережно. На разї радив би я зібрати наших довірочних людей, обдумати відповідну тактику, поручити кожному окрему місію і збирати матеріял, а опісля поступати на основі того матеріялу. На всякий спосіб, треба мати на увазї можливі дальші наслїдки, а не робити нїчого без пляну, гарячково, під вражіннєм хвилини.

„Це притик менї, що я за радикально поступив з Білецьким“, — подумав Шулїковський.

Любаска говорив далї.

— Весь персонал складаєть ся з двох частей: з кількасот свідомійших невдоволених одиниць і сїрої маси. Отже тут не треба спускати з ока орґанїзаторів, відокримити їх до дальших віддїлів, не допускати до порозуміння між собою, анї з масою, а масї дати погрозу й обіжниками та слїдствами паралїжувати всяку акцію. Візвати всїх возних і зобовязати їх свого рода присягою, що мають на кожнім кроцї слїдити все й доносити про всяку підозрілу річ. Я з

[1]) штукарство

свого боку дав би двох-трьох таких людей, одного між возних, двох між персонал. Треба переставити фіґурки на шахівниці. Між делєґатами й аранжерами є начальники віддїлів, отже перенести зараз кожного до иншого бюра, тільки не як настоятеля, але підчиненого, найлїпше під молодшого начальника. Виміркувати поодинокі вдачі й підчинити їх під противні, щоб цей і той вийшов з рівноваги, зробив якийсь каригідний крок. Далї раджу приймати що-місяця відповідне число нових людей, і не дорогою оголошень у ґазетї, бо це звернуло б увагу ворожих сил, тільки через наши хдовірочних мужів з провінції і зпоміж персоналу. Тих нових робітників приймати по відчитанню й підписанню відповідної ноти — я тут уже зладив її —, що не вільно жадному входити в зносини зі старшими урядниками анї в порозуміння, які противили ся б службовим обовязкам і правилам, далї не вільно брати участи в нїяких зборах нї нарадах персоналу і т. д. До того, ехгм, треба оглянути ся за якимсь чоловіком з відповідним степенем, приймити його на разї в характері заступника директора, втаємничити в стан річі, познайомити з характеристикою головних ворохобників, щоби знав, як обертати ся тут, а потім передати йому персональні справи.

— Де ж ви такого найдете, пане товаришу?

— Правда, це не легка річ, але грішми дасть ся все зробити. Заплатити йому добре — це ж не з нашої кишенї... Я вже думав над цим і маю такого.

— Певно, якийсь з провінціонального міста, що буде мати тут шкільних товаришів або свояків, і зараз на вступі витворить нові партії за і проти себе.

— Нї, зовсїм не так. Це свій чоловік, але студії кінчив у Відні й перебував там довший час, отже тут нема такого, щоби знав його.

— Вільно спитати, як він називаєть ся?

— Др. Ціп.

— Др. Ціп? Я сам не чув такого назвища. Ціп може бути дурний, але, може, це і такий, що в сам раз вимолотить менї тут кукіль! Перепрошую за невідповідний висказ!

Шуліковський загикав ся хорим сміхом, опісля споважнів, станув між Любаскою й Сірком і зачав з ними розмову про члена Краєвого Видїлу, радника д-ра Савчина, який був один з перших основателїв „Нар. Сили", а тепер працював у характері заступника дирекції. Всї три погодились, що д-р. Савчин не сходить ся з персоналом, але на дирекційних засіданнях критикує поступування дирекції і стає часто явно в оборонї персоналу. Шуліковський був у клопотї. Др. Савчин старша заслужена людина, при тім непохитна до того степеня, що перечити йому годї, але трудно знов звалювати всї рішучі постанови й ослаблювати повагу дирекції через одну людину.

Любаска подумав хвилину, встав, спер ся обома руками на стіл і порішив:

— Завтра, пане Сірко, маєте прийти до бора в анґлезї.

На другий день Любаска з Сірком пішов на авдієнцію до маршалка, представив, що др. Савчин як основатель „Нар. Сили" й постійний член Надзірної Ради, потрібний тепер конечно як член дирекції й на те становище вибраний на загальних зборах перед двома лїтами. Маршалок здивував ся, сказав, що нїчогісько про це не знає й заявив рішучо, що згідно з обовязуючими приписами, член Краєвого Видїлу не може займати становища директора в жадній фінансовій інституції.

Маршалок зробив з цього ужиток, др. Савчин прий-

шов з докорами до Шуліковського, той відпер ся, що нїчого не знає, а Любаска заявив свято, що не знав реґуляміну Краєвого Видїлу, лише, ведений добром „Нар. Сили“, думав, що поступить найкраще, коли без відома Савчина піде в імени дирекції просити за ним до маршалка.

XXIX.

Остання стріча з Шуліковським застановила Ярвича. Він не міг виявити перед ним своєї думки. Одно щире слово директора привернуло б персонал, але він не годен здобути ся на це. Ярвич міг переконати його, він прослезив ся б навіть, подякував за раду, але завтра станув би знову собою зі своєю впертістю. Персонал літами домагав ся декретів, установлення емеритального фонду, все даром — Шуліковський тимчасом був мистцем у складанню біляисів і всяких инших рахунків. У річних звітах, у спростованнях та місячних виказах по часописях умів він чудово орудувати цифрами фондів, а головно коштів адміністрації. Видатки на гонорари дирекції й Ревізійної Комісії стояли в річних звітах усе у смішно низькім відношенню до платень урядників. Коли в дійсности кошти адміністрації виносили 10% осягнених зисків, він пхав у ті кошти всї адміністраційні видатки, викручував їх на 33% і боронив ся завзято у спростованнях, що тої цифри не вільно йому переступити. Так робив він перед своїми у „Громадянині", а на иншім місці поступав зовсім инакше. Звіти й замкнення рахунків видавала дирекція „Нар. Сили" в двох мовах. Одні були друковані, їх роздавали на загальних зборах і розсилали до членів, другі були літографовані в нїмецькій мові лише в кількох примірниках, і ті йшли до мінїстерства і властей. Ярвич порівняв оба видання за останнї роки і знайшов, що

цифра коштів адміністрації в літографованих примірниках на половину менша, ніж в друкованих. Там ходило про те, щоби мати похвали і відзначення, тут про те, щоби своїм замилити очі. Було це страшне, смутне відкриття, воно підкопало довіря Ярвича і навело поважну застанову, Того не міг він виявити Шуліковському і це боліло його. „Ти невилічимо хорий і хоробливо відважний. Мости між нами запали ся, тут не порадить ніхто. Ти не вилічив ся з упереджень. Убє тебе племінна, дітвацька зарозумність—ти мусиш згинути“...

Одна з часописей подала про махінацію з д-ром Савчином. На просьбу і принуку Шуліковського помістив др. Савчин спростованнє в „Громадянині“, що його ніякі „чорні духи“ не викинули з „Нар. Сили“, тілько в наслїдок наказу міністерства судівництва мусїв він сам уряд директора „Нар. Сили“ зложити і на його місце вибрала Надзірна Рада директора Любаску, який був досї заступником.

Делєгати персоналу майже що вечера сходили ся на засїдання. Очі всїх загострили ся, стїни мали вуха. З хорою нетерплячкою слїдив кожний всяку підозрілу дрібницю і доносив своїй старшинї. Эфрем Рубай став директором правиці. Всї однодумцї подивляли його точність, витревалість і характер. Часто було треба за-свіжа подати до відома якусь замітку. Тут і там по коридорах перешіптували ся два-три робітники з табору правиці, або з гурта т. зв. „хрунів“. Делєгати завважили, що темні духи підглядають їх. Секретар Сїрко вистоює по заломах коритарів, стежить і підслухує.

Макам напав з криком на возного, який приступив до коша і хотїв купити собі снїдання.

— Як пан позичали у мене гроші, тодї я мав право,

а тепер, коли прийшла пора платити, то мені вже не вільно взяти снїдання, — відповів возний.

Збори робітників ухвалили, щоби „хруням“ виповісти продажу снїданків та відсунути їх з кухні персоналу. Господар кухні повідомив їх про це, вони подали скаргу до дирекції, Шуліковський візвав його до писемного оправдання, здержав іменування на урядника й аванс.

Макам, Сафат і Спілка почали пильно слїдити, хто з товаришів не кланяєть ся їм, настали зачіпки, скарги і доноси до дирекції про бойкот.

Серед боєвого табору були деякі одиниці, що потайно держали руку з „хрунями“. Один з них зробив з Любаскою уклад, що буде нїби псьочити[1]) на дирекцію, але поза тим буде йти їй на руку. З тим посередником відбував Любаска постійно наради перед кожним засїданнєм Надзірної Ради, опісля посередник ішов між персонал і суворо довірочно виявляв тайну, що один з визначних і впливових мужів суспільности має поладнати вже раз справу між дирекцією і персоналом і на тій підставі має вона на найблизшім засїданню Ради прийти з внесками підвишок, іменовань, авансів, ремунерацій, то що. Відки та чутка пішла, нїхто не знав. Тайна ставала загальна і тим самим всяка просьба і жадання персоналу були вбиті в зародї. Вело ся це довший час, аж Шуліковський сам здивував ся і спитав свого вірника. Любаска всміхнув ся облесно: „Кожний проворний володар повинен мати свого Распутіна“.

На засїданнях Ради переводив Любаска далї махінацію з підвишками, авансами і ремунераціями Шулї-

[1]) Нарікати, лаяти.

ковського, а той відпекував ся їх як звичайно, але брав зі скритим усміхом і ховав в кишеню. Чим більше „Дзвін“, „Радикал“, „Праця“ та чужі часописи побивали господарку Шуліковськвго й його відношення до робітників, тим ревнійше Любаска в усіх своїх кругах підносив його. З фондів „Нар. Сили“ справив Любаска до дирекційної канцелярії портрет Шуліковського в природній величині, в грубих, золотих рамах, опісля виділ найбільшої народньої, просвітної інституції разом з провідниками політичних, та економічних кругів вручив його з чолобитнею грамоту почесного члена.

Шуліковський з вдячности за те віддав Любасці адміністрацію будівельного підприємства Банку.

Наближали ся загальні збори „Нар. Сили“. Шуліковський і Любаска розвинули сильну агітацію в осїдку і на провінції, не спали також визначні члени персоналу, головно делєґація і взяли ся до роботи на свою руку. З приписаного обовязку подала дирекція в „Громадянині“ день зборів, але при висилці протоколів до вибору повновласників була дуже обережна. Оба директори звітрили бурю і із спису відпоручників громад вибирали лиш своїх довіренних людий. Не в смак прийшло директорам, коли поминені делєґати почали упоминати ся, щоби прислати їм лєґітимації. Щоб вибристи на сухе, Шуліковський давав поневолї рекомандовану відповідь такого змісту:

„Як виказує наш спис, вислали ми вже свого часу до Всечеснїйшого „Протокол“ з дотичним письмом, в якім просили ласкаво перевести вибори відпоручника на Загальні Збори.

З огляду на це, що ми тих письм не рекомандували, то можливо, що висланє під Вашою адресою письмо десь затратило ся.

За це ми Всечеснїйшого перепрошуємо, дякуємо за ласкаву пригадку, а висилаючи з цим вдруге „Протокол“ передати вибраному відпоручникови, а ми йому тут за приїздом вручимо безпосередно легітимацію, бо до пересилки почтою не достає вже часу“.

Представники персоналу порозуміли ся зі своїми прихильниками, головно зі священником і послом о. Онищуком та краєвим адвокатом, бувшим послом і журналїстом, д-ром Степаном Малицьким. Цей другий, відомий загально з чистого характеру, перед кількома лїтами працював вже в дирекції „Нар. Сили“, але коли пізнав поведення з робітниками і коли Шуліковський з його приходом до бюра заглядав до годинника на спізнені мінути, Малицький подякував за місце й отворив канцелярію в повітовім місті на провінції.

Загальні Збори були незвичайні цього року. Крім Макама, Сафата і Вюна не запросила дирекція нїкого більше з урядників. Коли на салї показав ся Немирич і Ришкунда, Любаска змірив їх від пят до голови і післав до них возного з питаннєм, що вони тут роблять?

Вюн від лїт повнив свій уряд при т. зв. „хапатнї“. По зборах відбував ся спільний обід. Вюн приймав гостей, розносив та наливав збанком пиво і пильнував, щоби котрий з агентів-селян не випив за багато.

Підчас вибору нових членів Надзірної Ради запанувала на салї напружена хвилина. Любаска і Шуліковський не опускали своїх прихильників, але їх увагу занепокоїли нові, незнані панове, головно молодий, показний відпоручник, кандидат адвокатури, радикальний організатор і бесїдник, Мелїт. Вислїд був соромний. Мимо шаленої агітації Любаски, провалив ся він такою меншістю, що дістав ледви 30 голосів на двістї-пятьдесять голосуючих. Те саме стало ся з другим

членом Ради. Так на місце довголітньої колоди і завади, о. Невеслярського, станув о. Онищук, а на місце Любаски др. Малицький.

Ця вість блискавкою долетіла до персоналу. Радість запанувала між робітниками. Рубай і Байда гордо поглядали на товариство. Брацтво пило з утіхи. Один Шуліковський не тратив рівноваги. Він розглянув ся спокійно в ситуації, повидів, що д-ра Малицького нема між присутними і на засіданню не допустив до установлення нової Надзірної Ради і дирекції. Цьому противив ся рішучо о. Онищук, справа вирунула на шпальтах „Дзвона", але Шуліковський і цим не дав ся вивести з рівноваги. Він представив о. Онищукови, що та публична вістка шкодить інституції і піддав йому спростування до „Громадянина".

О. Онищук, чоловік доброї волі і необізнаний зі справою, назвав голос в „Дзвоні" напастю на „Нар. Силу" і подав за Шуліковським, що Надзірна Рада і дирекція не могли уконституувати ся, бо на засіданню не явили ся всї нововибрані члени Ради, які й не знали, що будуть вибрані. Доки Рада не уконститууєть ся і підпис нововибраного директора не буде зареєстрований в торговельнім судї, доти мусить урядувати стара управа „Нар. Сили". Взагалї о. Онищук уважає полєміку в „Дзвонї" з членами дирекції невластивою і неведучою до цїли, бо це дїтвацтво і тільки приносить нечесть дописувателям і поважну справу показує в фальшивім світлї.

На те відповів „Дзвін": „Мусимо виразити своє здивування, що о. Онищук говорить про якусь „поважну справу". Значить, в „Нар. Силї" істнує „поважна справа", а коли ми про неї забрали голос, то він називає це „дїтвацтвом".

Ми були би дуже вдячні о. Онищукови, коли-б він нам сказав, яка саме дорога веде справу до цїли в „Нар. Силї“, де інтересований і покривджений персонал пробував вже всяких можливих способів і доріг, і мимо цього нїякою з них не міг дійти до цїли? Коли о. Онищук, як священник, має на думцї лише одну цїль: царство небесне, то для робітників в „Нар. Силї“ справдї лишаєть ся: нїчого не робити, тілько ждати спокійно „кострубатої свахи“, яко увесь персонал з виїмком дирекції та, кількох псярів – заведе в найблизшій будучині там, „ідїже нїсть болїзни, нї печали нї Шулїковських нї Любасок, нї воздиханїя но жизнь безконечная“.

Що о. Онищук, чоловік новий, дав ся намовити на спростування, це не дивне, коли взяти під увагу, ким був Шулїковський й які впливи мав серед громадянства. Тим впливам не опер ся навіть такий сильний, досвідний і чільний муж, як др. Розумовський. На основі конференції і жалїв Шулїковського вислав він до „Громадянина“ велику статю п. н. „В многоважній справі — слівце на часї“ і підчеркнувши з гори, що він, як член управляючої Ради „Нар. Сили“ від самого початку, слїдив пильно за її дїлами і розвоєм, констатує з усею свідомістю, що та інституція повстала лишь завдяки Шулїковському! Шулїковський і „Народня Сила“, це одно нерозривне поняття і хто виступає проти Шулїковського, той є ворогом „Нар. Сили“.

В другій части статтї стояло про персонал. Це також дїятелї народнї, з сего становища повинен їх кожний уважати і так, а не инакше трактувала їх все досї і дирекція і управляюча рада, стараючись з власного почину робити для урядників все, що було в границях можливости. З духа цїлої статтї вийшло мимо-

волї, що урядничий персонал це під сучасну добу національного розвою і свідомости справа неозначена, питання відірване, нескристалїзоване, якого годї торкати в який небудь спосіб, годї ще нинї розслїджувати; це таки щось неясне, зайве, мертве, як чоботи або приватна аренда Шуліковського.

Цей голос в „Громадянинї“ звернений до публичної опінії, пригадав недавну подію. Коли Розумовський наміряв перенести ся з провінції до столиці, патріотичний штаб побоював ся його блеску і значіння і в дипльоматичній передовиці в тім-же самім „Громадянинї“ „відрадив“ його від того наміру. Сатирична часопись намалювала тепер д-ра Розумовського, як пхає з розмахом „Гомадянина“ в губу публичної опінії і підписала в долинї, що та опінія так само годить ся з письмом д-ра Розумовського, як недавно годила ся з передовицею проти него самого.

Два місця були ще в тій статтї, які порушили соціялїстичну „Працю“ і вона написала:

„Дирекція „Нар. Сили“, побоюючись страйку, поручила директорови Шуліковському написати й упрохала меценаса д-ра Розумовського підписати статю в „Громадянинї“ з погрозами на адресу персоналу. Меценас дав ся натягнути і підписав статю в якій стоїть, що від кількох місяців стрічаємо в газетних револьверах бесоромні, ложні донесення, вимірені проти управи інституції, щоби викликати непорозуміння між управою і персоналом, піддержувати ті сутічки і витворювати в банку духа, що спинював би його правильний хід і розвиток.

В імя правди на підставі найдостовірнїйших жерел вияснюємо, що непорозумння коли істнували, то не викликали їх нїякі часописи і такий заміт кривдить весь

переонал „Нар. Сили“, бо представляє його як безідейну масу, яку до лихого діла може наклонити револьверовий орган і як обдертих з щирих почувань шкідників, котрі без нїяких глибших приводів позабудуть, що працюють для рідньої інституції. Ті непорозуміння істнували давно, заки ще почали писати, про них газети, а причини тих антагонїзмів, хто цїкавий, найде в числах „Праці“ і віденськім органї приватних урядників.

На заміт шан. автора, що про ці справи писали тілько покутні газети і нема тут мови про поважну пресу, твердимо, що це неправда, бо про персональні відносини в „Нар. Силї“ писав вже орган радикальної партії, далї було в кількох числах „Праці“, а навіть в „Парохіянинї“ і в віденськім органї приватних урядників. Якіж „поважні“ органи хибують ще шан. меценатови? Певно „Громадянин“! Чи Ви такі наївні, пане меценате, і гадаєте, що „Громадянин“ був би помістив що небудь в оборонї робітників проти башибожуцтва Шулїковського, Любаски й ин.? А коли Ви такі наївні, то скажемо Вам в тайнї, що недавний редактор „Громадянина“ др. Кевчак завершив свою мірку гріхів тим, що не помістив спростування Шулїковського.

Гарно, коли шан. меценас піднїс персонал до ранги людий „дїятелїв народних“, але деж був він як член Надзірної Ради „Нар. Сили“, коли та Рада ухвалила тим „дїятелям народним“ кари, писані догани і додаток до службових норм, який приносить ганьбу нашій інституції в очах всїх, а про який писали ми, що нїякий староста, нїякий полїцай не зважив ся би на щось подібного, та що на це може зважити ся тільки рутенець, коли почує в своїх руках власть і силу.

Др. Розумовський виключає можливість, щоби між персоналом знайшла ся хоч одна людина, яка піддала

ся би під патронат газетки (тут мова про „Дзвін"), але всякі змагання, які хоч трохи вказували би на підклад такої акції повинні і мусять бути з у сьою рішучістю в самім зародї здавлені й усунені, всяка акція внутр ударемнена, хоч би то коштувати мало великих і прикрих жертв — і автор показує персоналови бук, властиво цїлий оберемок буків, бо управу „Нар. Сили", членів і цїлу суспільність.

Не знаємо, хто дав шан. меценасови мандат промовляти в цей спосіб іменем членів „Нар. Сили" і цїлої суспільности, але мусимо поучити його, що персоналови в „Нар. Силї" не дає хлїба патріотична суспільність, тільки його власна праця і то праця тяжка, якої нема в другій інституції. Чи за це, що ті люди пішли на службу у рідній інституції, має дїяти ся їм кривда? А коли вони боронять ся проти кривди, то Ви маєте честь і чоло накликувати членів і суспільність до буків?

Накликуйте суспільність, щоби інтересувала ся не лише цифрами „Нар. Сили", нехай послїдить, відки пішли міжусобиці, а переконаєть ся, що їх не викликують часописи. Пізнавши причину зла, нехай суспільність зарадить цьому. Чи суспільність вибере для поправи „давлення", чи „усування", чи „жертви", ще годї і Вам наперед судити, *але суспільність сама давлена, усувана і жертвована мусїла би бути дуже зла, якби пішла за Вашим голосом*".

Той сам „Громадянин" написав при кінцї полїтичної статтї п. н. „Без опамятання":

„Хто має в своїх руках власть, той також відповідає за всї наслїдки, до яких він виконуваннєм своєї власти доводить".

Той сам др. Розумовський в соймовій промові під-

час буджетові дебати, яку помістив таки „Громадянин“ каже:

Царина нашої краєвої адмінїстрації, це така запущена нива, котру тяжко виполоти й очистити.

Над цьою цариною — як і над цїлим життєм публичним—розтягаєть ся невидима сила пануючої системи, вона висша і сильнїйша від закона, ломить законні порядки, нївечить характери і найкращі змагання одиниць і витворює в краю хоробливу, душну атмосферу, яка придавлює живу думку і живого духа й убирає кожну здорову, суспільну гадку. Сила цьої системи придавлює в першім ряді якраз царина адмінїстрації — а знаходить тут пригідний і податливий грунт, бо приготовлений довголїтньою традицією, безкарністю, терпимістю і покриваннєм, яка вироджує затрату почуття справедливости“.

XXX.

Хороба, пошесть не паде нагло на людей, лиш підкрадаєть ся потайно як злодій.

Хтось замітив якогось чоловічка, що висиджує в дирекційній канцелярії над актами. Був це панок в мисливськім кожушку і капелюсї з щетинастим хвостиком. Щоденно рано о 8-ій приходив він точно до дирекції і засїдав до праці. Молодий чоловік з підстаркуватим виглядом, вовча, стрипіхата чуприна з бічним роздїлом, стрижена щока, щетинастий вус в гору, горошковата, пика, каламутне око, постать звичайного будівельного майстра, або наставника з повітового видїлу над шарварковими роботами. З адреси листів перенюхали вознї, що це др. Цїп. При тих адресах з провінції був ще додаток „заступник дирекції“, або просто „директор „Народньої Сили“.

На зборах персоналу зачепив хтось ту справу, студент Чорнодоля сказав, що пригадує собі Цїпа з ґімназії; хоча він не ходив з ним разом, але коли це той сам, то радить товаришам держати ся від него осторонь. Чорнодоля не тямить вже, про що тоді йшла річ, але знає тільки те, що шкільні товариші не мали до Цїпа довіря і він не тїшив ся між ними доброю славою. Опісля Цїп на довго пропав з очий і виринув що йно в дирекції „Нар. Сили“.

По якімсь часї непредставлений нїкому зачав снувати ся по віддїлах, вистоював за плечима урядників, при-

глядав ся роботам, як би хотів пізнати внутрішнє діловодство, опісля справив собі довгу книжку, вештав ся з нею рано о 8-ій як професор з катальогом і записував. Заступник начальника, Тома Палій, запитав його отверто, що він за один і чого перешкаджає в роботі, на це той побіг до дирекції, а за годину ходив возний по бюрах з книгою і давав читати і підписувати:

„З. Обіжник до всіх П. П. Урядників, Практикантів і дієтарів Банку „Народня Сила".

П. Др. Микола Ціп установлений інспектором Банку і має право до інспекції і ревізії всіх робіт що до їх стану, поступу і способу виконання у всіх канцеляріях і віддїлах, а П. П. Урядники, Практиканти і дієтарі обовязані кожної хвилини показати п. Дрови Ціпови акти, дневники, книжки і свою роботу й удїлити жадане вияснення.

Також в заступстві п. Секретаря належить у п. Дра Ціпа зголошувати про свою хворобу або инші перешкоди в урядованню й у него належить вносити прохання й устні представлення у всіх персональних справах.

Про це завідомляю всіх Панів і п р о ш у, щоби Панове в спосіб вічливий і тактовний улекшували П. Дрови Ціпови виконання його обовязку.

Др. Шуліковський."

— І дай Рутенцям автономію — замітив Байда.

Цього, самостійного до тепер кореспондента, перенесла дирекція до бухгальтерії, під члена делєґації Дмитра Патика. Те саме стало ся з Ярвичем.

Любаска покликав Сїрка і спитав про настрій між персоналом, а головно про поведення провідників.

— Ходять по віддїлах, порозумівають ся, радять по коридорах, вибігають з бюр.

— Зараз, пане, робіть з усього вжиток! Не спускайте найменшої дрібниці з ока! Пильнуйте Байду! Непокоїти їх! Паралїжувати всяку акцію!

Сїрко пішов до бухгальтерії і застав Байду, коли той скинув сурдут та урядував в камізолї. Сїрко станув гостро до него.

— Пане Байда, чому ви сидите в камізолї?

— В чім-же маю сидїти? Менї горячо. Сидить пан Любаска в дирекції нераз в камізолї, то чому не можна менї, тім більше, що тут не приходять нїякі клієнти.

— Пане Байда, я вас взиваю, вберіть зараз сурдут!

— Не вберу сурдута; як вам не подобаєть ся, можете зробити з цього урядовий ужиток.

Сїрко вибіг.

Того дня дістав Байда оце письмо:

„Перед трьома днями прийшли Ви до бюра о 9-ій, того-ж дня вийшли з бюра о 10-ій й явили ся о год. 2-ій. Візвані через начальника до предложення на письмо оправдання Дирекції, не вчинили того. В виду того з поручення Дирекції взиваю Вас до предложення оправдання на письмі перед засїданнєм Дирекції, котре відбудеть ся завтра вечером.

Сїрко".

Любаска десятий раз переходив оцїночні акти, які зладив Рубай, не міг нїчого знайти, але візвав його і крикнув:

— Відки ви взяли ті цифри!? Ви не вмієте таблички множення!

Рубай відповів:

— Прошу мене не ображати. Що я не вмію таблички множення, цього нї ви, нї нїхто менї не докаже, але що ви не вмієте, на те я зараз дам доказ.

— Пане Рубай, як вам не подобаєть ся тут, то можете писати до „Дзвона“!

— Я, пане директоре, до „Дзвона“ не писав і не пишу — пишіть ви за мене!

Сїрко покликав Рубая і зачав робити гострі закиди за нетактовне поведення супроти Любаски, потім замітив, що він при оцїнках реальностей на провінції числить собі за великі кошти подорожі. Подражнений цьою новою зачіпкою Рубай наговорив секретареви дурниць. Секретар подав дві урядові пригадки, дирекція візвала Рубая до оправдання на письмі. На те оправдання дирекція признала його винним і удїлила догану на письмі. Проти тої постанови прислугувало Рубаєви право відклику до Надзірної Ради в протягу 14 днїв. Він внїс відклик, але Рада відкинула його з замітом, що „стиль і тон відклику дуже невідповідний і нетактовний, а до того надмірна і зовсїм не потрібна його обємистість.“

Писар Черепок подав просьбу про дозвіл на подружжа, Шуліковьский відіслав його до лїкаря по свідоцтво. Експедитор Клим Даниш скористав з відпустки Шуліковського і дістав позволення на подружжа. Коли Шуліковський вернувся, прикликав його до себе і крикнув:

— Ви вже оженили ся!? Як би я тут був, то був би викинув вас з „Нар. Сили“ разом з вашою жінкою!

Ця подія виринула в „Дзвонї“, Шуліковський покликав Даниша і подиктував йому спростування до „Громадянина“ і „Дзвона“. Те спростування казав перед висланнєм дати до справлення дрови Цїпови.

Возні сповнювали цїлими днями службу в „Нар. Сили“, крім того були постійно на домашнїх послугах у Шуліковського. Їх жінки мили підлоги і робили по-

рядки, вони самі тріпали рано одіж директора, чистили черевики і водили його дїти до школи.

Один з тих возних через непорозуміння зробив незначний промах в висилці письм з „Нар. Сили", Шулїковський погрозив йому пястуком:

— Чекай, будеш десять лїт здихати з жінкою і дитиною на 20 ринських платнї!

Др. Цїп брав 300 корон місячно, чув ся бенпечно і в силї. Часом хвилево заступав касієра, але не міг відріжнити приходу від розходу і грошеві прибутки з ранішньої почти втягав як розходи, або міркуючи по горішнїм, перевалював ножицями цїлу пачку переказів по противнім боцї. Не розумів ся зовсїм на внутрішнїм дїловодстві, але того не було йому треба. З мелянхолїєю гончака увихав ся по віддїлах з невідступним, довгим записником під пахою, підглядав, підслухував і записував. Зачіпав цього, то иншого робітника, випитував на вухо, який його погляд на дирекцію, який настрій між персоналом, як він задивлюєть ся на поодиноких старших товаришів і т. д. Оплачуючи дра Цїпа солено, др. Шулїковський поза тим уважав свою повинність за сповнену і легковажив його.

Макам спитав, чи може піти до Шулїковського в приватній справі.

— Не радив би я вам іти тепер до него, бо кине ся на вас як скажений пес, так як на мене!

Ненависть і милосердя будила поява того чоловіка й його служба, оплачувана довголітньою гіркою керваьицею півтора сотні робітників.

Ось підступає він до Немирича і каже на вухо, що директор має його в підозрінню і нарікає на його працю. Немирич встає від столика й іде до дирекції, „інспектор" біжить за ним, нараз спинюєть ся перед

дверми, вертає живо, стає як вкопаний, скубає вус, думає хвилинку, відходить живо, відвертаєть ся знов і впадає до дирекційної канцеларії між Шуліковського і Немирича.

— Перепрошую, я не мав цього на думці, пан директор нїчого не говорили на пана Немирича — мен ходило про щось иншого.

По сїм слові др. Цїп як несамовитий вискочив з канцелярії.

В часї відпустки Шуліковського писав Сїрко: „В бюрі тихо, але обструкцію слїдно майже всюди. Лиш ґрунтовне „перечищення може направити трухлявину".

В тій порі заступав Шуліковського Любаска, і Сїрко мав багато работи. Рано по 8-ій напав Сафат на Деркача за те, нїби то він за мало робить, а коли цей зачав оправдувати ся, той побіг до секретаря. Прийшов секретар і нї сїло, нї пало, крикнув:

— Пане Деркач, не шторцуйте ся[1]), бо вилетите!

На донесення Сїрка покликав Любаска Деркача і вичитав йому науку і погрозу. Опісля покликали трьох студентів які свіжо вступили до „Нар. Сили" і Любаска відчитав їм і казав підписати приречення, що не будуть входити в близші зносини з старшими урядниками, не будуть ходити на жадні збори і т. д. Урядник Юдейський просив тридневої відпустки з причини хорої жінки і при цїй нагоді дістав „устне напімнення". Того дня напав „інспектор" др. Цїп Байду в хвилині, коли той прийшов до начальника Ришкунди.

— А ви по що тут?

— В урядовій справі.

— Я не виджу у вас нїякого паперу в руках, отже звертаю вашу увагу, що тут не вільно ходити.

[1]) Задирати носа.

Того дня звільнила з служби дирекція одного найстаршого практиканта, а другого, Сеня Бодака, який працював в орґанїзації студентів.

Секретар і Любаска покликували наймолодших дієтарів на довірочні, приватні допити, чи котрий із старших урядників, членів делеґації, не має до них якого грошевого обовязку.

— Ми хочемо з прихильности для вас, для вашого власного добра довідати ся і зробити порядок.

Молоді сїроми видивили ся на обох і заперечили рішучо їх здогадам. Сїрко задержав їм виплату за вечірні години і казав прийти за кілька днїв.

При такім дусї серед управи зачала недомагати дїяльність „Нар. Сили". Важні справи і пильні виплати спинювали ся або виходили помилково на шкоду членів та інституцій, бо секретар і прокурист Банку мав чим иншим забиту голову. Важні письма пропадали і Сїрко писав по них в друге більше-менше в той спосіб, що „Ваше справоздання в справі переведеної оцїнки затратилось, імовірно до иншої якоїсь справи заложене зістало і відшуканим бути не може, отже просимо відворотною почтою повідомити нас про текст того справоздання і почислення коштів повисшої чинности" і т. д.

Коли Байдї подали копію того письма, він вхопив ся за живіт і реготав ся, як козарлюга на образї Рєпіна.

Сїрко тратив голову й його внески виходили більше-менше в такій плутанинї: „Будинкі погоріли до щенту. Огонь вщав ся в[illegible] нашого члена. Ми післали Вам засилок, але Ваші розходи похлонули приходи... Дієтара Якова іменувати сталим урядником в характері канцелїста без ранґи концепіста... Щоби Банк подолав своїм зобовязанням" і т. д.

Гірке життя робітників було серед таких умовин. Найстарший практикант, Микола Паланиця, опинив ся в шпиталї на чахотку кишок. Сидїв на ліжку, обіймав колїна, корчив ся з болю і плакав цїлим серцем за молодим, змарнованим життєм. Любив спокій, працю і чистеньку одіж. По смерти, замісць спідних накинули на него кусень чорного сукна й обвинули довкола ніг. Шуліковський перед брамою цвинтаря вернув ся домів.

В бухгальтерії працював один з найстарших урядників, старий кавалєр, глухий дивак. Був він спокійної вдачі, не звертав уваги на окруження, в поважнім ході і в рухах пробивав ся давний жовнїр-канонїр. Вірив в магнетичну злобу і щоби забезпечити ся перед нею, носив залїзні обручі на ногах при кістці. Весь час своєї служби в „Нар. Силї", кількanайцять лїт перестояв він при пультї при своїй улюбленій „Prima Not-ї". Був незрівнаним майстром в сумованню довгих стовпців цифр. Ловив рівночасно одиниці з десятками, а при коротших стовпцях також сотки і тисячки. Мав найбільший з всїх урядників хист до вишукування „рахункових чортиків" в білянсах, і коли инші даром мучили ся ночами, він в короткім часї, сам, без помочі викривав помилку. Перебігав денно десятки фолїй. Довгими колюмнами снувало ся за його олівцем павутиння лїнїйок і силяло цифри. Життя тої людини перебігло через мілїярди людського майна і кервавиці, яка йшла на необмежені подїли в світї. В якім відношенню була дорога того олівця до життя його старого, глухого властителя?..

Чорнив сивину, держав ся просто, був рослий і виглядав кремезно. За весь час служби не просив нїколи відпустки, аж одного року Шуліковський спонукав його виїхати на село і дав місяць відпочинку. Ста-

рий по двох тижнях вернув до бюра, сказав, що не має де виїхати, хоча був у сестри на селї, але там нудно йому без праці і без товариства. Одного дня в полудне пішов він до прибічної комнати начальника відділу, Дмитра Патика і сїв на деревляній канапці для клієнтів. Знер голову на руку і пересидїв так з пів години. На другий день не прийшов до бюра, а на третій вечір заснув вічним сном.

— Стратив я найкращого урядника, — сказав Шулїковський.

Багато з молодої братії вимерло в тих умовинах на чахотку з нужди і перепрацьовання. Одні більш знані і замітні, инші тихі, залякані, сходили як тїни з цього світа. Часом в розмові спитав хтось, де подів ся цей або инший, що сяк і так виглядав і довідував ся, що той вже давно небіжчик. Річно гинуло постійно кількох товаришів, так що живі стали байдужі супроти смерти.

Покійники до останьої хвилини маячили про „Нар. Силу". Головно ті, що працювали в порохах в темній реґістратурі і в місцевій книзї, де крім розумового напруження була також тяжка, фізична праця при двиганню актів і книг.

— Найте, найте, пане шеф, я сам занесу... На що дали ви менї найбільший повіт...

Писар Панько Черепок, крім тяжкої праці в бюрі, мусїв ще ходити на бухгальтерію і вчити ся ночами. По його слабім здоровлю нїхто не думав, що він дасть собі раду. Деякі кепкували і дрочили ся з ним. Він зложив іспит, надїяв ся на декрет, аванс, прикладав руку до губи, викидав смішно ногу перед себе і говорив гробовим голосом:

— Я вже зробив крок наперед.

В недовгім часї занепав на чахотку і минув ся. За ним пішов Тягнибіда. Цей бідак натерпів ся багато. Раз покликав його Шуліковський і вповів:

— Пане Тягнибіда, ви за довго хорієте! Бійте ся Бога, робіть що зі собою!

Одно було характеристичне серед тих білих мурінів „Нар. Сили". Кождий з них крив ся з своїм життєм, як би онимав ся, або крав і лиш половиною належав до цього світа, а виринав уповні що йно на готелевім катафальку в шпитальній каплиці недалеко цвинтаря.

Лїкарі Каси хорих брали ся за голови і запитували дирекцію: „Бійте ся Бога, що там дієть ся у тій вашій „Народній Силї", що майже кожний робітник від вас приходить тут з чахоткою!?"

Директор Шуліковський здвигав плечима, ходив на похорони і мацав за олівцем в лївій кишенї на груди.

Кореспондент Ярослав Кедрина, той що на недавнихъ зборах персоналу так ярко остерігав робітників, хорував від кількох лїт. Весь той час кликав його Шуліковський все перед 3-ою годиною і давав ще пачку свіжих, пильних справ до полагодження. Крім того забирав йому по пів години й більше на вияснення. Кедрина виходив з дирекційної канцелярії виморений горячкою, роздражнений до краю, гатив актами до касової плити і шипів з крайного пересердя:

— Лиш в мо-о-орду гатити, як останнього драбугу!

По тім вибуху заходив ся сухим кашлем, забирав акти й ішов до свого віддїлу.

В останнїм часї його стан так погіршив ся, що одного дня не міг він вже вийти на свій поверх, тільки вернув ся з сходів і повідомив про це дирекцію через прохожого товарища, який поміг йому злїсти в долину.

Кедрина був приневолений виїхати на село. В тім часі появила ся в „Громадянині“ в рубриці „Надіслане“ оця нотатка:

„Приїхав я до міста С., відбувши 4 милї колової дороги. Тому що на двірці не було молока, а я так хворий, що власними силами ходити не можу, казав фякрови заїхати до священника і попросив склянку молока. Сам священник менї винїс, я випив і відїхав на дворець, але поїзд фуркнув менї з перед носа. Вертаюся в місто і завертаю знов до священника. Ситуація змінюєть ся. Входить до мене до покою з священником якийсь добродій з чорною бородою, священник опускає комнату, добродій з руками в кишени приступає до мене і заявляє: „Пане, тут численна родина. Ми нїкого на ніч не приймаємо. Прошу опустити мешкання“. Я попросив служницю, щоби мене убрала, а парібка, щоби мене випровадив, тодї добродій збентежений запитав: „Перепрошую вас, я так не думав, я хотїв лише довідати ся, що ви думаєте зробити з собою. На то я відповів: „Їду на село С. А чому не до готелю, бо маю при собі гроші на лїчення. А де-ж конї? „Таж відїхали. Зараз прийдуть“. Цей візник зробив 4 милї дороги і конї не можуть їхати далї. „Перепрошую, я так не думав. — Непорозуміння. — Я казав винести крісло на двір і не входив більше до хати. — Це дїяло ся в домі о. Филимоновича, пароха і совітника в С., року... в місяці липнї. Такий бруд, таке брутальне поведення з хорим, якого навіть слуги жалували, мусить бути напятноване публично. Квоту 1 кор. за склянку молока і кусник хлїба, щоби не потерпіла страти численна родина, посиляю на руки о. пароха.

З поважанням
Ярослав Кедрина
урядник „Народньої Сили“.

В кілька днів в „Надісланім“ була оця відповідь:

„На клевету, уміщену в „Громадянині“ паном Я. Кедриною, повну злобних інвектив з перекрученнєм фактів і зовсїм безпідставну, уважаю низче моєї чести блище відповісти, тим більше, шо напасник на мою і мого дому честь, п. Я. К., не тілько фізично дуже хорий, але в наслїдок того нервово страшенно аж до невідповідальности розстроєний“.

о. Филимонович
парох в С.“

З появою цьої нотатки вислала дирекція до о. Филимоновича письмо з перепросинами, а вечером прийшов в тій справі окремо президент Дорош, приказав вести карне слїдство проти Кедрини і другим письмом повідомив про це розяреного пароха.

Кедрина не вертав вже до „Нар. Сили“ по дисциплїнарку, лиш в кілька днів перенїс ся на вічний спокій.

Шуліковський спізнив ся на похорон і коли виходив на поверх, слуги похоронного заведення зносили домовину Кедрини. Шуліковський заговорив ся з кимсь і не бачив нїчого, тимчасом домовина на скрутї з гори на волос не розвалила йому голови.

XXXI.

По загальних зборах відпоручники персоналу вислали ґратуляційну телеґраму до дра Малицького. З провінціональних товариств і повітової народньої орґанізації прийшло на руки Ярвича друковане запрошення на святочне прощаннє Малицького, опісля він переніс ся до столиці і коли станув в дирекції „Нар. Сили", Шуліковський своїм звичаєм подав йому два пальці, придержуючи великим до долонї невідступний, затесаний оловець.

— Ви, пане товаришу, здібна людина, в силї віку і здоровля, маєте за собою опінію характерного і працьовитого чоловіка і такий нам тут в сам раз потрібний, тільки позвольте сказати собі в чотири очі від мене як людини досвідної — у вас нема громадянської відваги.

Шуліковський загикав ся сміхом, поклепав Малицького по рамени, дивив ся бистро в очі і говорив далї.

— Громадянська відвага мусить іти в парі з енергією. Знаючи нашу ледачу суспільність, признаєте менї, що у нас кожна людина з добрими намірами мусить іти відважно вперед, просто на перебій, инакше візьмуть його під ноги. Прошу вас, — на що далеко шукати прикладів! Представте собі моє становище між моїм персоналом і нашою нещасною пресою, яка „має стояти на сторожі суспільної етики" — прошу! Уявіть собі що я угнув ся би під напором персоналу і всяких

газетних напастей... На моїм місці людина завзята, чи „мстива", як мене мої люди називають, розігнав би половину банди на чотири вітри і був би спокій! Але я, п-нї, маю милосердя, бо це слїпі молодики, яким перевернуло ся в голові, а по друге бідаки і нероби до того степеня, що ніде для них місця нема і погинули би під тином як руді миші! Як бачите, не задля якоїсь помсти, але для власного вдовілля бажаю, щоби ви заняли ся переведеннєм карних слїдств, тим більше, що я тепер занятий над міру і понад свої сили всякими звітами, а инші панове біжучими роботами й не можу їх відривати, отже на вас, п-нї, спадає обовязок розглянути ту справу докладно і на засїданнях дирекції, в міру призбираного матеріялу подавати точні реферати. Не даю вам, пане товаришу, нїякихъ вказівок до якогось загостреного поступованя — тим більше, що ви правник так само як я, отже лишаю це виключно вашій набутій практиці, але ходить менї головно — і на се, пане, кладу натиск. щоби ви розпізнали характери моїх панів і потім самі з рукою на сумлїнню сказали, по чиїй стороні правда. Прийдете до пересвідченя, що я, чи дирекція тут винна, то маєте подати це нам в своїх висліданх. За вашим, п-нї, вибором на той уряд промовляє ще і це, що на скільки менї відомо: ви одинока людина на цїлу дирекцію, до якого персонал має довіря, симпатизував з вашим вибором на члена дирекції підчас загальних зборів, отже праця не буде для вас трудна, а зібрані докази покажуть вам і нам, як на будуче маємо далї поступати. Я натякнув перше на громадянську відвагу. Ясно витичена мета нашої інституції, мій пане, вимагає рішучого, свідомого, самопевного поступованя, всякі побічні мотиви сходять тут на дальший плян. Ми не маємо часу бавити ся дріб-

ницями. Я покликаний тут на чоло з волї народу і вибору загальних зборів з перед лїт, поставив собі за цїль: не уступати нїколи нїкому і так впаду тут колись як жовнїр на постерунку, завдання це трудне. Коли не чуєте ся в силї, то краще зробите, як нинї уступите з свого уряду, коли-ж бажаєте своїм трудом причинити ся для добра институції, то раджу вам брати приклад з мене.

Шулїковський пішов до стола, при якім урядував др. Цїп, взяз жмут протоколів і подав дрови Малицькому.

— Маєте, пане, на свій перший виступ оцю справу: Є тут серед боєвого комітету мого персоналу між иншими такий пан, що називає ся Петро Байда. Урядник це безперечно здібний, відомий серед загалу органїзатор і бесїдник, був занятий у мене через якийсь час як кореспондент, але чоловік з него непевний, як кажуть: не з одної печі їв хлїб. Коли серед персоналу вибухнув бунт, він перший станув до проводу і від того часу зачав занедбувати ся в урядованню так, що я вкінцї мусїв перенести його до иншого віддїлу. На самостійнім становищі не міг я лишити його далї, бо він використав би це для зовсїм инших цїлей, зрештою я тут сам не є самостійний і підлягаю загальним зборам і Надзірній Радї, але щоби не дати йому занадто відчути кари, перенїс я його під його товариша, Дмитра Патика, з яким він не лише живе в приятельских зносинах, але стоїть з ним разом в делєгації персоналу. Думаю, що лїпше і краще не поступив би на моїм місцї нїякий директер на цїлій земній кулї і для зрілого чоловіка цей один поступок з моєї сторони був би вже рішучим доказом доброти і прихильности для моїх людей. Пан Байда тимчасом не змінює свого пове-

дення не оказує ніякої поправи, тільки з питомою упертістю веде далі боротьбу з дирекцією. Візваний до порядку в урядованню через п. Патика, свого приятеля, члена делеґації персоналу і теперішнього свого начальника, відмовляє всякого послуху. З тою самою скаргою на п. Байду прибігає тут до мене десять разів денно п. секретар Сїрко, далі п. инспектор др. Цїп, отже прошу, возьміть тепер урядові пригадки тих панів, покличте п. Байду до переслухання і зробіть з тим всїм лад, бо я сам не годен дати ради.

Шуліковський сказав це певним, рішучим; голосом так, що справа мала всї цїхи імовірности, але для дра Малицького, як на початок, було то тяжке і неприємне завдання. Була це людина новітня, поступова, при тім радше учений, фільольоґ, статистик, чим адвокат і урядник. Низький ростом, спокійної вдачі, любив муравлину працю і не вмів обертати ся в ярмарковій сутолоцї життя. Його званнєм була фільософія, але за студентських часів, коли залунали перші кличі вольної думки, ідеї демократизму і визволу робітництва полонили його, він за соціялїстичні змагання втратив факультет і мусїв перекинути ся на чужі по його нутру студії прав. Працював в редакціях, опісля отворив адвокатську канцелярію, при виборах вийшов послом до парляменту, але під тяжку добу національної боротьби та переваги ворожих сил всї ті гамірні поля не були пригожі для його характеру, і вдачі. Він зневірив ся в своє становище. Його мрія: викладова саля, бібліотека, добірний гурт слухачів, уступила з конечности місце урядникови в „Нар Силї". З поза золотих окулярів глядїли його розбільні, смутні очі, на чолї осїла задума ученого. На переднївку народнього відродження ішов він як свіжа жертва в сутолоку непевних

обставин, де люди безоглядно толочать собі по мозолях і головах.

Взяв акти протоколів, перекинув їх і вповів сухо:

— Я виджу тут лише самі урядові пригадки. Чи противна сторона не подавала від себе нїяких жалоб?

Шулїковскький зипунив ся на хвилину, врештї вповів:

— Добре, що пригадали менї. Нема там також письма Байди?

Директор пішов ще раз до довгого стола і витягдув з актів жалобу Байди на провокацію Цїпа.

— Дякую, — вповів др. Малицький і пішов до другої комнати. Сїв при бюрку і задумав ся. „Злий початок. Попав я між молот і ковало“. Переглянув оба письма, взяв листовий папір з фірмою „Нар. Сили“ і написав до Байди:

„Оцим запрошую Вас прийти нинї о годинї 12. мін. 30 до льокалю „Нар. Сили“ до мого бюра в цїли переслухання Вас в справі жалоби п. Дра Цїпа на Вас що до взаїмних закидів.

Переслухання потреває до 2-ої години.

З поваженнєм

Др. С. Малицький
член надзірної Ради „Нар. Сили.,
виделєґований через Дирекцію до
переведення доходжень“.

Байда зрозумів положення, але инші члени персоналу, вже перед тим над міру подражнені, не вспіли опанувати своїх нервів і при переслуханнях закинули Малицькому, що він не повинен був приймити такого уряду. Робітники надїяли ся що він прийде в поміч їх слушним змаганням, а не як новий карний орган з рамени дирекції. Коли він дїйсно прийшов тут на те, щоби лише тримати з дирекцією, то робітники звер-

тають увагу, що на тій дорозї поховзнеть ся йому нога.

Був це немилий момент. Малицький заявив, що їхав тут з зовсїм иншими замірами, а тепер, на жаль, видить, що помиляв ся в своїх поглядах.

Двері до другої канцелярії були відчинені і коли Ришкунда, Рубай і Ярвич вийшли, Шуліковський станув на порозї і сказав:

— Прошу, оце найлїпший доказ, пане товаришу, з яким елєментом ми тут маємо до дїла!

При рішеннях та ухвалюваннях доган і кар на письмі засїдав Шуліковський і Любаска, а присуди давали підписувати Малицькому.

Це дало нову притоку до розчарування і зневіри робітників до Малицького.

— Гадав чоловік, що в голову почухаєть ся, а тимчасом вибрав собі око. Ми розбивала ся за ним і скрутили новий бич на наш хребет.

Шуліковський не числив ся з новою силою. Коли Малицький прийшов і просив свіжої роботи, він сказав:

— Ви не маєте роботи? То довбайте в носї. Прошу взяти перо і блянкет з фірмою „Нар. Сили", напишемо кондолєнцію до вдови по д-рі Савчинї.

Шуліковський заложив руку в кишеню, в правій держав олівець і папіроску, ходив по канцелярії і диктував, Малицький писав за ним.

— Покїйник — *П* велике напишіть, добродїю...

На порозї станув др. Цїп з ґазетою в руках. Шуліковський спитав:

— Маєте там свіжу напасть?

Взяв нове число „Радикала" і читав продовження про непорядки в „Нар. Силї". Були там дати, а навіть числа актів, при яких зайшли помилки на шкоду членів.

Шуліковський спитав Цїпа, відки ті дати і цифри

могли дістати ся до часопису, на це той відповів, що в відділі поданих актів працює Рубай і Ришкунда. Сам Ціп в цій справі може лише стільки сказати, що меншебільше перед чотирма тижнями запримітив, як оба ті панове в спосіб для него підозрілий перешукували в тих актах і він доніс про це зараз секретареви Сіркови.

Любаска наставив з сусідньої комнати лисину як мідяний рондель, підіймив лице в гору, глядів крізь подвійні окуляри і слухав уважно.

Шуліковський попросив його блище, обернув ся до Малицького і сказав:

— Киньте, пане кондолєнцію пок. Савчина, а спишіть протокол з паном дром Ціпом, переслухайте Сірка і нечайно зробіть порядок з Рубаєм і Ришкундою.

Роботи було доволі, паперу змарнувало ся багато, а на другий день найстарший урядник, начальник манїпуляційних віддїлів, Іван Ришкунда й оцїночник реальностей Єфрем Рубай, оба найповажнїйші члени делєґації персоналу дістали півторааркушеві присуди, підписані через дра Малицького, на основі яких дирекція наложила на них дисциплїнарну кару через віддалення з служби з утратою всїх службових поборів. Присуди були однозвучні, начинені одними і тими самими провинами, датами і параґрафами службових правил. Між головними провинами було те, що з актів Банку були видані інформації в виді дословних виписок особі до того непокликаній, именно авторови статті п. н.

„Непорядки в Нар. Силї", а це стало ся не без співучасти обвинених і тим нарушили вони урядову тайну, далї що один і другий в невідповідний і образливий спосіб виступив проти дра Ціпа і бойкотував молодших товаришів, між ними того, що обікрав Банк в стемплях на

суму 10.000 К. і того, що спроневірив більшу суму з аґенційного шконтра і всяких инших злодіїв.

Оба урядники заскаржили дра Ціпа до суду за кинення на них фальшивого підозріння. Зачали ся процеси, тяганина свідків, морока інстанцій, компетенцій, багно розляло ся потоками по часописах.

Несподівана суспензія обох передових товаришів поразила решту робітників, підкопала духа і ввела розтїч, зневіру і гниль. Кращі одиниці з дня на день надїяли ся долї обох старших товаришів, придумували полїтику діла і приходили до бюра з револьверами. Між робітниками счинювали ся бійки, дирекційним протоколам, дисциплїнаркам і судовим розправам не було кінця. В сїрім, хоробливім напруженню минали місяці. Від часу усунення Ришкунди і Рубая зачало ся зіпсуття й упадок персоналу.

Як оборонець інституції, управи і т. зв. „хрунів“ проти голосів в пресї станув др. Ціп і помістив в „Громадянинї“ оцю заяву:

„Супроти поміщуваних в часописах статей з напастями на управу і поодиноких урядників „Нар. Сили“, ми підписані, що входимо в склад персоналу, знаючи справи нашої Інституції блище і докладнїйше, заявляємо оцим, шо всї мнимі факти наведені в часописах, які торкають ся управи „Нар. Сили“, внутрішнього урядовання або поодиноких членів тоїж Інституції, є злобно видумані, навмисне перекручені і полягають на сплетнях нїким і нїчим не доказаних, одним словом—є вони в части представлені в крайно тенденційнім і неправдивім освітленню. Заявляємо далї, що з таким скритим, нечесним способом підкопування поваги нашої Інституції, її управи й урядників не тілько не маємо

нїчого спільного і не солїдаризуємо ся, але дотичні дописи як найгострійше осуджуємо".

Ту заяву підписав др. Цїп, крім того стягнув майже сорок підписів, між якими побіч людий молодих, свіжих в інституції і несвідомих справи, станули не лише ідейнїйші, старші урядники, але збратали ся вони з крайно темними духами, яких по тайній конференції стягнув в останнїх часах Любаска і Сафат з провінції в характері звідунів і розсипав їх по віддїлах між персоналом. Був тут і той, що закрав стемплїв на 10.000 К. і той, що спроневірив гроші з аґенційного шконтра. Замітне, що Вюн і багато инших не підписали цьої заяви, а до Байди, Ярвича і Немирича др. Цїп не смів навіть приступити.

Суспензія Ришкунди і Рубая тягнула ся без успішного поладнання, оба тратили час і гроші на сходини і конференції з всякими посередниками, Шулїковський здвигав плечима і заявляв, що справа від него не залежить, він до неї зовсїм не мішає ся.

— Вибрали, панове, собі пана дра Малицького, отже йдїть до него. Він переводив слїдства, списував протоколи, підписував присуди. Самі панове розбивали ся за ним а тепер приходите до мене.

Любаска піддав через Малицького плян, що коли Рубай і Ришкунда подасть заяву в „Громадянинї" і коли оба відкличуть і осудять напасти на Шулїковського по часописах, дирекція прийме їх знову до „Народньої Сили".

Притиснені оба обставинами й утратою лїт служби, зладили заяву, але її доповнив ще др. Малицький і вона появила ся в „Громадянинї" в оцїм видї:

„Низше підписані заявляємо, що не солїдаризуємо ся з статями і дописями, які були поміщувані в краєвих і заграничних часописах, а представляли відносини в

банку „Народня Сила“ в некориснім світлї й ображали членів „Ради, Дирекції і Персоналу та осуджуємо неправдиві закиди і напасти проти тих осіб. З окрема висказуємо наше обурення з причини тяжких образ, нанесених Вп. Дру Л. Шуліковському, директорови Банку.

Іван Ришкунда, Єфрем Рубай
урядники „Нар. Сили“.

Шуліковський обіймив і поцїлував Любаску, оба реготали ся як чорти.

Коли Ришкунда на другий день явив ся в дирекційній канцелярії, Шуліковський прибрав скромний, байдужий вид, здвигнув плечима і вповів:

— Я нї про що не знаю, ідїть до пана дра Малицького, він має вашу справу в руках.

Др. Малицький пішов до обох директорів, Любаска піддав йому на ухо, що ця заява гарна, але вона ще не вистарчає, треба щоби представники персоналу, а головно Ришкунда і Рубай скликали збори персоналу, знесли бойкот і окремим письмом з підписами повідомили про це дирекцію.

В інтересї обох товаришів скликали робітники збори, знесли бойкот і виготовили жадане письмо до дирекції.

І це не вистарчило.

Любаска піддав, щоби правиця і лївиця робітників зібрала ся і виготовила просьбу до дирекції за обома товаришами.

І це стало ся, але воно ще не догодило, Любаска піддав. щоби оба суспендовані в означенім дни і годинї явили ся в дирекційній канцелярії і в присутности відпоручника Надзірної Ради та членів дирекції перепросили бойкотовиних і нападаних по часописах членів персоналу, а то: секретаря Сїрка, Сафата, Макама й ин. Любаска подав на картцї назвища тих урядників, практи-

кантів і дієтарів і велїв Малицькому вичислити їх в окремім письмі до обох суспендованих.

В означеній порі йшли оба до „Нар. Сили“. Портієр подав Рубаєві лист. Коверта була адресована по польськи, почтова печатка: Освєнцїм. Він отворив лист і читав:

„Поважаний Пане!

Вичитавши Вашу заяву в „Гомадянинї“, я бувший Ваш товариш у „Нар. Силї“, студент, який покинув ту прокляту буду і йду в світ між чужих шукати кращого хлїба, не вірю в те, що прочитав, і думаю зовсїм певно, що це фальсификат. Коли б одначе справдї Ви за миску сочевиці зважили ся своїм чесним іменем заманїфестувати лаполизіє сатрапа, — Ви, що спричинили й вели цю кампанїю в нутрі товариства, то я, що цїлував ся з Вами на писки, бриджусь нинї Вами й погорджую Вами, а зокрема поговоримо об тім де инде. Оправдання тут не має місця з Вашої сторони.

Студент.

Рубай отер піт з чола й, роздражнений, сказав до Ришкунди:

— Ідїть самі, я не піду!

— Що ж стало ся? — спитав Ришкунда.

Рубай подав лист.

Ришкунда прочитав і сказав:

— Ходїть, зробіть це для мене, Я ж маю жінку, дїти...

Рубай виймив портфель.

— Кілько вам треба на удержання? Кажіть, я вам дам, але до хамів не піду. Я вже досить понижав себе, а вони грають ся з нами, як кіт з мишею!

Ришкунда зачав представляти річ так, що йому самому не випадає йти, це зробить кепське вражіння,

попсує справу, зрештою, це остання проба і жертва. Рубай був людина благородного серця, він дав ся намовити і вповів, зітхнувши:

— Спробую ще цей раз, але знайте, що роблю це тільки для вас як товариша й ваших дїтей.

В дирекційній канцелярії чекав уже відпоручник Надзірної Ради, старенький шамбелян, о. Горлиця. Дієтарі-молодики з табору т. зв. хрунїв потручували в передпокою один одного до канцелярії й підсміхували ся.

— Ідїть!

— Ідїть ви, я не піду!

О. Горлиця, Шулїковський, Любаска, Малицький і Сїрко стояли коло дирекційного бюрка на лївім боцї, по правім сходили ся і ставали несміливо півколесом старші й молодші функціонарі. Між ними той, що вкрав на стемплях 10.000 кор., і той, що спроневірив гроші з агенцій.

Рубай і Ришкунда ввійшли в канцелярію. Шулїковськiй розглянув ся по гуртї і сказав:

— Не виджу тут ще пана д-ра Цїпа, прошу його також попросити.

Рубай промовив живо роздражнений:

— Пане директоре, прошу придержувати ся точно того письма, яке ми дістали. В тім письмі не стоїть, що ми маємо перепрошувати також пана д-ра Цїпа.

Шулїковський глянув по своїм крузї і сказав до Малицького:

— Як же це може бути? Я ж виразно підчеркнув, що ходить тут також про особу пана д-ра Цїпа!

Малицький замняв ся, Любаска потакував за Шулїковським, Рубай і Ришкунда подали свої письма директорові. Д-ра Цїпа дїйсно там не було. Сїрко визвірив ся на Малицького.

— Це неточне виповнення дирекційної постанови, прошу вважати, так не повинно бути!

Шуліковський і Любаска впер ся, щоб попросити д-ра Ціпа.

Рубай заявив рішучо:

— Ні, панове, я не можу робити на собі „гаракірі“! Того чоловіка, який постійно провокував нас, а опісля подав фальшивий донос і був пружиною цілого нещастя — я не можу й не буду перепрошувати! Він повинен передовсім мене, а потім нас усіх тут перепросити!

Шуліковський зложив ся покірно і здвигнув плечима.

— В такім разі не прийде між нами до згоди. Дуже мені прикро, але як панове видять, я тут безрадний.

Рубай вповів: „Моє поважання!“, відвернув ся й вийшов. За ним вибіг Ришкунда, задержав на сходах і почав уговорювати. Вийшов старенький о. Горлиця і почав також дуже просити:

— Пане Рубай — для святого спокою, а потім я відправлю акафист до Пречистої Діви-Богородиці, і все буде добре! Зробіть це для мене! Послухайте старого, досвідного чоловіка!

Довго старенький просив, але Рубай не дав ся намовити.

Ришкунда вернув ся сам до дирекції...

Др. Ціп тріумфував того дня. З криком на цілий коридор викинув Бойка, який від літ складав у „Нар. Силі“ гроші і прийшов зі сливками, щоб „між своїми панами заробити кілька шісток“.

Опісля др. Ціп повеселійшав і зайшов у розмову з молодим, непоказним селянином у ліквідатурі.

— А хрунї в вашім селї є?

— У нас село просвічене, хруня ні одного нема, але одно мені не може помістити ся в голові, що тут

між панами, як пише „Радикал“ є хруні. Сумно, коли відти, відки має бути приклад, іде непорядок... Темному хлопови не можна дивувати ся, але коли просвічений панок піде на злу дорогу, то говори до него як горобячим шротом у крокодиля...

Двері до другого відділу були відчинені, до Палія прийшов товариш з шкільної лави, укінчений правник, розмовляв з ним і розглядав ся по окруженню, врешті, замітив д-ра Ціпа, станув здивований, сіпнув Палія за рукав і спитав пошепки:

— Ти, слухай — відки він тут узяв ся в вас?

— Хто такий? — спитав Палій.

— Та ж Ціп!

— Або що?

— Ти не знаєш нічого?

— Ні.

— Та ж цей падлюка на університеті в Відні був тайним, платним аґентом, ходив до „Січі“ й доносив поліції про все, що діяло ся між нами. Справа викрила ся, й одного гарного дня кількох товаришів прицупнули його, звалили на лавку і всипали 25 палиць! Опісля переніс ся він до Праги й був на услугах тамошньої поліції.

Палій аж затремтів, заскреготав зубами й затиснув могучі пястуки. Не міг видержати, побіг до д-ра Ціпа і сказав рішучим, мужеським тоном:

— Пане докторе Ціп, ви були в Відні і в Празі платним аґентом, доносили поліції на нашу студенську молодіж, а тепер прийшли верховодити тут як інспектор персоналу!

Др. Ціп побілів, як крейда, і станув укопаний.

— Хто вам це сказав?

— На це є свідки, які дали вам у „Січі“ 25 буків!

— Подайте менї їх, я віддам справу до суду.

— Добре!

Новина мигом рознесла ся між робітниками і в кілька днїв виринула на шпальтах „Дзвона“.

Др. Ціп заскаржив редакцію за образу чести, справа опинила ся перед лавою суддїв присяжних, свідки місцеві й замісцеві, люде на становищах, лїкарі, інжинєри й урядники потвердили свої докази, два оборонцї Жиди підіймили ся справи, сенїор палати адвокатів боронив обвинителя, молодий адвокат станув по сторонї бідолашнього, бородатого редактора Ґудза, обі оборони стерли ся в приступах і протинаступах річевого матеріялу на основі зізнань свідків — др. Ціп прорізав процес більшістю голосів, заплатив кошти й на другий день рано в 7-ій вхопив з кілка свою стару бунду і щез раз на все з „Народньої Сили“.

Ряди ідейного товариства серед робітників страшенно змалїли, одні спочили в могилї, инші пішли в широкий світ глядїти кращої долї, справа робітників спочила на плечах кількох ледви одиниць, але мимо того сповнили ся по части слова юного бесїдника Івана Чорнодолї, який давно перед тим на зборах персоналу взивав товаришів до віри в те, що правда побідить силу.

Під сим наголовком помістив віденський орґан приватних урядників лепську оборону молодого адвоката з процесу ред. „Дзвона“.

XXXII.

І це не вистарчало. Шуліковський, Любаска і Спілка не тратили рівноваги й вели витревало далі свою роботу. Хоча по довгих короводах поробив він заходи коло емеритального фонду й пустив його в рух, але при тім фонді пообщибав робітникам літа практики так, що не один бачив у тім добродійстві лише забезпеку дирекції.

Перед реченцем кар делєґатів у формі здержання 5 і 3-літніх додатків на 2 роки, зложив персонал першу рату і враз з окремим представленнєм річі на письмі зложив гроші на руки президента Дороша з просьбою, щоб передав їх дирекції до виплати покараним. Таким чином бажав персонал повідомити президента й дирекцію про свою постанову й зазначив при тім у своїм письмі, що дальші місячні вкладки буде висилати вже на руки дирекції. Письмо кінчило ся цими словами:

„Просимо дарувати, що не подаємо підписів, але це, як знаємо з досвіду, потягнуло б за собою нові доходження і протоколи, яких ми вже доволї зазнали.

Товариші покараних делєґатів".

Президент у порозумінню з дирекцією не виплатив тих грошей покараним делєґатам, тільки передав їх до емеритального фонду.

Цей свіжий, явний доказ злої волї підкопав дорешти довірря персоналу до президента. Сірі робітники фінансової інстутуції мали краще вироблене поняття

солідности в грошевих справах від своєї управи. На основі того поняття виходило, що не передати чужого добра до означених рук рівнало ся спроневіренню. Персонал переконав ся ще раз, що серед дирекції й цїлої Надзірної Ради немає ні одної людини прихильної для себе.

Немирич сказав до Байди й Ярвича:

— Нам слїд освідомити собі, що в нашій управі, з виїмком, може, одиниці, самі смертельники, які прийшли для наживи. Жаден не знає цїли, не розуміє справи, не почуваєть ся до відповідальности своїм іменем перед історією. Хто без свідомости береть ся до якогось народнього дїла, поповнює легкодушний злочин. Треба руки, щоб потрясла і збудила оспалих, темних поганців.

Немирич був блїдий, понурий, мовчаливий, його вялила біла гарячка, він носив ся з плянами, але не виявляв їх перед ніким. Працював без упину й, коли одної ночі мав заложити пекельні машини під чотирма кутами „Народньої Сили", щоб висадити її в воздух, почув за стїною сутерин лепет і спів. Це були дїти возного і сторожа. Немирич збудив ся, вернув ся домів, забрав инші річі й вийшов удруге. Пів до 10-ої вночі відчинив двері і всунув ся до реґістратури. Млавий посвіт всотував ся з чотирокутного подвірря, окруженого довкола скринею мурів „Нар. Сили". Немирич пішов у кут, підпалив губку, обвив клоччем і запхав під величезну полицю з актами. Коли висунув ся, з другого кута станув перед ним Шулїковський. Немирич вихопив бровнїнґ, стрілив два рази й висунув ся з реґістратури на пусте подвірря. Продув гримав дверми брами.

Темними вуличками зайшов Немирич до далекого, затишного ресторану й казав подати собі вечерю. Пригадав собі, що від довшого часу не читав ґазет, узяв

одну з вішала, але в тім часі надійшов Ярвич, звитав ся, сїв коло нього й оповідав анекдот покійного Черепка: Стрінув слїпий кривого і спитав: „Jak panu idzie?“ „Ot, jak pan widzi“, — відповів кривий. Черепок умів ілюструвати ту сцену все иншим тоном і рухами відповідно до настрою. Оба товариші на переміну казали подати напоїв і провели час на розмові до півночі. Заплатили, Ярвич лишив ся ще в корінному склепі, щоб купити чаю, Немирич вийшов наперед і чекав. Ходив перед склепом, нараз станув, похилив голову і притулив долоню до чола.

— Зараз, з ким я це тут був?

Містичний страх повіяв на нього. Оце забавив він тут перед хвилиною дві години з людиною й тепер не знає з ким. Дивні річі дїяли ся з ним. Все йшло млинком довкола нього. Стояв у заверюсї життя і смерти. Підійшов до скляних дверей, станув на пальцях і глядїв в середину склепу. Ярвич забрав пакунок і йшов до дверей. Немирич збудив ся.

Почував себе на новій дорозї. Була це друга фаза в його життю, мужеський вік духа. Глибока, винїжнена вражливість на позасвітні гомони, вигострений, бистрий змисл у тайнах буття вказували його власну припадкову появу, яку кинула химерна доля. Знав тисячу хвилин, в яких незвичайно легко міг минути ся, тим більше, що не мав тодї навіть змислу самоохорони й донедавна почував себе як знаряддя далеких, невловимих сил, як осередню надлюдських нашептів. Скривав ся зі своєю духовою еволюцією, сам перед собою попадав нераз у диво під упливом чудасій, що дїяли ся з ним. Врядигоди чув на своїй скрані таємну, невисказано щиру, цїлющу долоню, то знов захватні, демонські підшепти, від яких леденїє кров. Такий стан був у нього досї,

тепер зайшла переміна. Упереднїйше почував ся він за невільника надприродних сил, тепер сам заволодїв ними, орудував до своєї вподоби і в тім напрямі вигострював силу свідомости й волї. Був це найвищий і найкращий здобуток у духовім життю людини, але чи дав він йому щастє, осолоду терпінням, чи втихомирив тугу? На тій новій дорозї поширив ся овид, отворила ся бездонна хлань, і коли можна що на світї поіменувати словом, то тільки в позасвітнїх межах терпіння одиноке щастє, краще від усього иншого життя, достойнїйще від смерти, і туди лише нехай ведуть тебе струджені ноги й вічно тужне око, бідний самотнику, непосидющий, коханий мандрівче!

На тій дорозї витворила ся в Немирича камінна неустрашимість. Нїчим було для нього в леда хвилю кинути ся з найвищої гори в безодню. Як побачив самохід у спокою, збирала його все жажда вскочити і пігнати осліп на юрбу в мури. Чортівська роскіш розторощити себе, розлетїти ся в безконечність. Сїрий день і непевний, смішний скін жахали й мерзили його понад міру людської уяви. Через те зосередила ся і кріпшала його воля тепер в однім напрямі супроти одної колоди, що перегородила русло молодого життя, скувала волю духа й топтала гідність людини. Тою колодою на дорозї самостійности та безмежної просторонї життя і краси стояв у очах Немирича Шулїковський, не як одиниця, як директор „Народньої Сили“, але як тип самолюба, як символ самоволї і гнету. Не відси ще випливало джерело „святої“, чи „бісноватої“ хороби Немирича. Його нищила передусїм заслїплена суспільність, що покинула душею й серцем народ, потверджувала наслїпо погубну роботу Шулїковського й била перед ним поклони, як перед праведним богом. Громо-

вий, демонїчний конець „Отче-нашу“ — „І не введи нас во іскушеніє“ — передав нам від мрачних епох, від починів людської свідомости й туги недовірря навіть до одинокого, всемогучого духа над світами й посуджує його міріядами дїточих і старих набожних уст від досвіту до заходу сонця в цьому, що він може взяти слабість чоловіка на пробу, дрочити ся з ним і вводити на спокусу. Де ж та всевідчість?..

Бунт горами хвиль підіймав ся у груди Немирича. Лежав на своїм ліжку, душа зачала мандрівку. Хмарний вечір, старинна башта, чорний ключник отвирає залїзні двері до підземелля, Немирич іде вниз камінними сходами й чує, як за ним замикають ся заржавілі двері. В підземеллю великий, мурований склеп, Немирич сходить поволї вдолину і стає на середині. Вгорі з одного боку закратовані отвори в мурі, крізь них впадає світло в сутїнь льоху, праворуч перед ним знов підіймають ся сходи довгим, простим рядом угору, аж верх склепу до чотирокутнього отвору. Немирич іде вгору до отвору, пролазить крізь нього й видить перед собою вдолинї такий самий величезний льох, який лишив за собою. І таксамо сходить він удолину, стає на середині, глядить даром до закратованих отворів, які виходять на світ і поволї йде знов уперед довжезною, як день, лїнїєю сходів угору. Так перейшов він терпеливо сїм льохів, а всї були як перший.

Збудив ся. Довкола темно, на вулицї храпіла гармонїя, піяки ломили штахети, відвалювали плити з хідника, завели похоронну пісню, дївка заливала ся навіженим сміхом.

Немирич запав у сон і знов зачав мандрівку по підземеллях, і були вони нудні і прокляті, як днї його життя. Попри стїни двома лавами стояли кістяки то-

варишів, як у катакомбах Guanajuato в Мехіку або під монастирем у Палєрмо.

Застогнав і перекинув собою на другий бік.

Перед ним станула мала яма, викопана його руками й його безіменний синок.

„Як пса втовкли ми тебе в сиру землю й розійшли ся як вороги..."

Схопив ся, сїв на ліжку й оглядав себе. Похилив ся до колїн, спер голову на руках, утома кинула його на подушку.

На сходах „Народньої Сили" сидить Скоропад у лахміттю, у груди велика рана, він мачає палець у крови й малює геометричні фіґури на стовпі під ґербом народу з моноґрамом Банку. Був блїдий, вихудїлий, глядїв глибоким оком на Немирича й мовив смутно:

— Ти вдарив мене в лице, але я не гнїваю ся на тебе. Життя побивало мене, не ти —

І хитав головою —

— Так — так — так —

І розвівав ся в сїрій млї, як жертва чужого злочину.

Немирич схопив ся й підіймив нервозний крик.

Поволї вслухáв ся в тикання старого будильника й вичував такт слів: „Крути-верти, треба вмерти!"

Від-часу-до-часу годинник запиняв ся на останнїх складах і повторяв їх уперто по кільканацять разів: „Треба вмерти! Треба вмерти! Треба вмерти!"

Ходив по покою й розслїджував, наскільки другий склад тикання годинника й темпо правої ноги ріжнять ся від першого руху.

Отворив вікно, спер ся на варцаб і глядїв у глуху, темну вулицю. Була хмарна, душна ніч. З партеру долїтало храпання, як би тягав воловодом по возових драбинах. Немирич глядїв у челюсти отворених вікон,

що дивилися на вулицю. За одним замер скоботливий жіночий хихіт, за другим грюкнув стріл, аж лилик звертів ся нагло в воздусї, за далекою стїною зойкала породїля і приводила нове життя, нову долю, нові терпіння, а ген скрипка чортівським stacatto-м виводила химеру Паґанїнїя. Немирич звернув увагу на один потайний звук. Оце муром, стїнами, як телєфонїчним проводом, доходив з далекої пивницї легкий стук клевчика, і від часу до часу чути було дзенькіт металевого кружочка. Хтось підроблював гроші... На городї завив пес, коти дерли ся як душені дїти, далекою вулицею трубів самохід, як-би зачинав похоронний марш Шопена.

З заведення нервових недуг утїк хворий, блукав голий по заулку і щиро плакав.

На город висунула ся тихцем постать у простиралї. Підіймала рамена вгору, врештї опинила ся коло довгої нижі в мурі. В нижі лежала постать у лахміттю, скулена як у лонї матері. Постать у біллю сїла коло скуленого чоловіка, а той не звертав на неї уваги, лише дивив ся непорушно на шпитальний огород, на якім блимала одинока лїхтарня. Постать у біллю спитала врочисто:

— Над чим думаєш, самітна душе?

Повільним, сонним голосом відповіла темна постать:

— Вглибляю ся в загадку світів і не хочу розвязувати її. Я доктор фільософії і з цїлої науки не довідав ся навіть, де гряниця неба, тому не живу на те, щоб розвязувати загадки, лише щоб поглибляти їх.

Біла постать устала і поклонила ся темній.

— Чи чував ти, великий самітнику, про смерть бога? Так, бог, усї боги вимерли, тепер я настав по них, я тепер одинокий бог і також не беру ся розвязу-

вати тайни. Розвіяла ся ошука раю й пекла, лишилось життя. Життя сотворило рай і пекло, а як пропав рай, лишило ся тільки пекло між людьми.

Немирич роздягнув ся й ляг. Сонні мари пересували ся перед ним як у обман-краю. Височезний заступник секретаря, Сірка, прозваний „Драбина", іде дзвона з маленьким, покійним Черепком. Врешті, Черепок лягає в домовину, „Драбина" підходить до нього й питає:

— Jak że panu idzie?

Труп розхилив рамена й відповів смутно:

— Ot, jak pan widzi....

Небесний трибунал покликує покійного Паланицю, щоб показав, як виглядає гайдамацький танець. Паланиця пустив ся у присїди, кусень сукна, яким, замісць спідних, обгорнули його ноги, відлетїв, чорні рукави з полами зісунули ся на лікті, бо на плечах не було сукна — божий трибунал ухопив ся за живіт і вибухнув громовим реготом на цїле небо.

Макам, прозваний „Вертикишка", вертає на ровері з похоронів жінки, на голові пікельгавба, в зубах вірджіно.

Шумить зелений парк у сонцї, Скоропад іде назустріч Немирича й каже:

— Я перше нехотячи засмутив тебе, але покійники мають розвеселювати своїх лепських товаришів у пригодї і смутку. Ти найбільше з усїх „любив" Шулїковського, за всяку цїну бажав мати одну фотографію, отже ходи, справлю тобі несподїванку.

Немирич муркнув з цїкавости і всміхнув ся, Скоропад веде його до спальні Шулїковського, ховає за портієру, а сам лїзе під ліжко.

— Так, настав очко і гляди, що буде далї.

Входить Шуліковська й роздягаєть ся.

Шуліковський приходить з бюра, стає на порозї спальнї й очам не вірить. Його жінка, висока, суха, як хмелева тичка, пригадала собі молоді лїта з цирку й робить ломані вправи. Станула на руках і викинула ноги вгору до стїни. Без трікотів.

Шуліковський веде її на ліжко, Немирич запер у собі дух і трясеть ся від сміху.

— Па-ра-да!

По скінченій програмі Скоропад вистрілив з револьвера й закричав на весь голос зпід ліжка:

— Віва-а-ат!!

Немирич схопив ся як звір. У кімнатї було темно й тихо. Мацав по столї, знайшов сїрники, засвітив і сїв на краю ліжка. Був змучений, роздражнений, у лївій груди під серцем дряпав біль, долонї і стопи пекли як від грані. Закурив папіроску, руки дріжали, лице блїде як мара, волосся прилипло до скранї, око світило ся дико.

— Отрута, — шепнув. — Страва, повітря, праця, люде, ява, сон, життя, — все отрута.

Похилив голову на колїна, очі злипали ся до сну. Хитав головою з права в лїво. Солено-гіркий квас заскоботав у горлї, він прочуняв, взяв лямпу й насилу пішов у кухню. Прополоскав горло, вернув ся в кімнату й ляг. Піддавав ся темній нестямі, живчики терпнули. Нараз перелетїв по тїлї судоріг, як від елєктричної струї, перед Немиричем мигнуло преясне світло блискавки, аж осліпило, він схопив ся несамовитий. Ляг знов і силував ся не думати. Придавила його втома й морока. Стогнав і хропів, кидав ся в нестямі, як затроєний, потім лежав, як мертвий, врештї, пробудив ся, не міг уже заснути, лише качав ся з боку на бік. Раз розбирала його гарячка, смертельний ляк будив холо-

дом серце й кидав з просоння, то знов ставало йому студено, він кулив ся і дрожав у пропасниці.

— Танталю! Танталю! Танталю! — кликав досвітній дзвінок недалекої святині.

Немирич мив ся і пирскав довкола водою, як дикун. Досвітні промені метали білі рожі на його плечі, малювали ніжні веселки на водних бризках. Вода свіжила тїло, як роса землю. Стояв, як різьба з карарійського мармуру й витирав ся простиралом. Викидав пястуками, рамена свистали в повітрю як ремені. Станув в уяві Шуліковський, Немирич змолов блиском рушник у кулю і тріснув як каменем у стїну. В тих хвилинах, коли оглядав ся попри себе, темнїло в очах і колотило ся в голові. Замітив гострий, кований бік куфра, накрив його зложеним удвоє коцом і засунув крісло під стіл — воно мало також гострі боки. Все і всюди обминав гострі предмети. Нерви були розбиті, він закурив папіроску й сїв на софу. Журба похилила його, розсївав ся в задумі й бажав спокою.

Зібрав ся й виглянув крізь вікно.

На вулиці журила ся мандолїна як курка з яйцем, дївка жовнїрові грала в листок, за далекою стїною зойкала мати й родила нове життя, нову долю, нові терпіння.

Глянув на рушник на підлозї й затремтїв. З зімнятого полотна виглядала вірна маска Шуліковського.

Немирич узяв капелюх і вийшов.

У сїнях „Народньої Сили“ стрінув його возний і спитав здивований:

— О, пан так рано до бюра!? Та ж нинї свято, і пан не мають дижуру.

Немирич збудив ся.

— Так, нинї свято? Я зовсїм забув.

Обернув ся до брами, возний ішов за ним і докинув:

— Знають пан, хтось подїрявив мій порохівник у регістратурі на вішалї, а під полицею з актами найшов я нині загашену губку з клоччем.

Немирич станув і надумував ся.

— Та-ак — дїйсно? Шкода....

— Та власне щастє, була б регістратура згоріла, а за нею цїла „Народня Сила".

— Нї, я думав про ваш порохівник.

Здалека на розї вулицї увидїв Немирич практиканта Обарінка, насунув капелюх на чоло, перейшов через дорогу на другий хідник, щоб не стрінути ся з ним. Ішов швидко й, коли був уже далеко, оглянув ся й пішов далї. Нараз на кільканацять кроків стрінув Обарінка перед собою. Немирич ставав що-хвилини при афішах на парканї, відвернув ся до них, як би вони незвичайно заняли його увагу. Вичитував на найбільшім важне поучення про скаженину. Учений магістрат і ще більше учені лїкарі подавали до відома, що пес набереть ся скаженини лише тодї, коли другий скажений покусає його. „Відки ж той перший сказив ся?" — подумав Немирич і зиркнув перед себе — причепа Обарінок ледви рушив з місця на куцих ніжках. Це мучило Немирича докраю. Врештї Обарінок зайшов у склеп. Немирич поквапив ся вперед. За хвилину чує, хтось біжить за ним і кличе. Оглянув ся — Обарінок.

— Чекайте!

Подав малу, товсту руку й зачав добувати духу.

— Маю вам щось сказати, хги, хги, хги... Ви на тім будете розуміти ся, их-ги... Знаєте, их-ги, що менї стало ся?

Немирич заперечив головою.

— Десь тому, их-ги, місяць, нї, не місяць, може, двітри неділї — на всякий спосіб, більше як два тижні, іду я собі отак у місто, аж чую, щось мене коле отут у стопу, чекайте —

Обарінок спер ся Немиричеві одною рукою на плече, підіймив ногу, показував на підошві й оповідав з сусїдьско-сїмейною повагою.

— О-тут, видите?... Ну, але нїчо; болить, то болить, их-ги. Аж на другий день рано, я дивлю ся, а в тім місцї, де мене болїло — почервоніло — рана. А знаєте, з чого?

Немирич з нетерплячки почув замісць лиця студену, залїзну маску.

— Нї, — відповів.

— То, прошу вас, у підошві був цвях. І доки черевики були ще нові, то я його не чув, але як золї витерли ся, то він підлїз угору, й я так на нього наколов ногу. Ну, але то ще добре, знаєте, що з того не було якого клопоту, бо я його таки зараз витягнув, і на третїй день нї знаку не остало на нозї. Воно нїби така дрібниця на око, але я добре зробив, що зараз це спостеріг.

Немирича облив студений пїт, він подав Обарінкові руку, а той спитав:

— Ви, може, ще трохи на прохід, то я також піду з вами.

Немирич показав на найблизчу браму.

— Нї, я тут до одного знайомого.

— То я зачекаю на вас, і підемо опісля разом.

Немирич був у розпуцї.

— Не чекайте, я забавлю там довго.

Втїк у браму й поволї виходив на сходи. Це мучило його ще більше. Вийшов на другий поверх, зій-

шов удолину, вернув ся знов і знов зійшов. Був цілий мокрий. Підходив поволі до брами і смотрів обережно на вулицю. Обарінка не було. Немирич пустив ся прямо до парку. Зайшов у бічну алєю й сїв обезсилений на лавку. Перед очима снували ся пестрі колїсцята, скрань боліла, боліли думки, голова здавлена в варстатї, заломаний череп. Перед ним пишав ся великий зїльник у колесо, але тепер ті цвіти почали труїти його. Встав і перейшов далї на иншу лавку. Ослаблені очі не могли нїчого оглядати, тілько примикали ся що-хвинили. По часї запримітив, що стежкою зпоза круглого зїльника суне поволі якась постать. От вона чим раз близче. Пів-інтелїґент, пів-міщанин з сїрою, фамілїйною парасолею під пахою, ручка назад, добродушне' провінціональне лице, розглядаєть ся цїкаво довкола, врештї увидїв Немирича і прямує повагом до нього. Немирич устав з лавки, понурив голову й виходить у бік на головну стежку. Чоловічок думає, що Немирич не запримітив його, й заходить йому дорогу з переду. Тут Немиричеві урвала ся терпеливість, він добув усеї сили й пустив ся бігцем через мураву.

Вернув на свою кватиру й сїв на ліжко. Утомлений життєм і думками, вдивив ся в стелю, і так минали години.

Стук у сїнях, ударило щось у клямку, двері відчинили ся, в кімнату ввійшов великий, чорний пес. Перед кількома лїтами мешкав у сїй кімнатї артист, пан цього пса. Від того часу перепроваджував ся він на кілька місць, а пес не забув за цю комнату й кілька разів у роцї навідував ся до неї. Глянув по обстанові, станув на серединї, глянув на Немирича, підійшов до нього, подав лапу й положив її на колїнах. Сїв коло ліжка і глядїв задумчиво крізь вікно. Долом чола і

зїниць ішла біла пасмуга, і через це його погляд угору був якби підчеркнений і робив дивне враження.

Немирич сидїв плечима до стїни, глядїв залюбки у свого нїмого гостя й хитав у задумі головою. Яка ріжниця між сим звірятем а директором і товаришами?... Не міг жити з людьми навіть так, як з тим псом...

Задивив ся на стіл, там уже місяць лежав без відповіди лист матері. Поїхати до неї! Кілька стацій дїлить їх від себе. Встав і з оживленим, бистрим духом наслухував і розглядав ся довкола. На лиці відбивала ся несамовита втїха, як би нараз відкрив небувалу тайну, або осягнув надземне щастя. Радість припливала повними хвилями в його грудь, він випростував ся й зачав бігати в ритмічних підскоках довкола кімнати. Махав до такту руками вгору і вдолину, відбивав ся на переміну з одної ноги на другу й бігав, аж задихав ся, і впав на крісло. За той час нїяка думка не торкнула його, лише блиски мигали перед ним, він находив ся в підсвідомому стані безпосереднього відруху орґанїзму, життя. Полонив його спокій, налїтали думки. Його демон притулив ся знов до нього. „Так, це випробувана справа, що перед важними хвилинами, коли по моїх приятелях перелїтає жах невідомого, в ту мить мушу втїкати зпоміж них і в крайній самотї, тільки т е б е притягаю і стискаю за руку!“

Все в таких хвилинах, коли наближала ся до нього чорна година, чув усїм єством, як усуваєть ся йому зпід ніг земля, і тоді його думка набирає надлюдської сили і проверчує опоку в невідомих глибинах. Так і тепер у розстрою й муці задержував спокій і з жахом очікував несподїванки. Неминуча громовиця нависла над ним, життя в деяких людей має страшнїйші хвилини від смерти.

Мати, мати! Сонце, земля, вітчина, ненька! Немирич розгадував.

Раз святочного вечера завели гості розмову про жертви до святині. Мати підперла обличчя на руці, слухала, хто які дари зложив, врешті, глянула в далеч, око стало мрачне, суворе, вона вповіла півголосом: „Я цього року справила лише чорну хусту на вівтар і дві лямпки. Хто може знати яким богам: білим, чи чорним...“

Одного вечера мати й Немирич вертали домів. На краю села наймит скинув капелюх перед хрестом, мати вповіла: „Не скидай тепер капелюха“. „Чому?“ — спитав Немирич. Мати відвернула голову й не відповіла. Це діяло ся давно, Немирич був тоді школярем, але гомін неясних слів заняв його увагу і стояв у памяти дотепер. Стало ся так, як би мати не висказала цього сама, лише хтось чужий, невідомий зпоза неї: „Тепер чорт сидить під хрестом і готов дати в лице. Подумає, що той покривляєть ся йому“.

Тучу, град, повінь і смерть прочувала вона все наперед. Западе бувало в задуму, треває в нїй довго, опісля прокинеть ся і рішеним, майже байдужим голосом заповість те, що станеть ся. Це бувало все несподївано, не в пору, коли нїхто й не думав про нїяке лихо, і такий кожний пророк і студений, чужий гомін поза голосом матері будив обурення у присутних і таємний жах, а тимчасом вона найбільше з усїх переживала й терпіла. Сповнювала таємне звання, невідомий, трудний обіт.

У бистрій памяти Немирича пересувала ся ґалєрія подій. Він міг мати півтретя року, як попри нього пересунула ся чужинецька постать. Батька не було, виїхав у пильній справі, мати вийшла з далекої кімнати усміхнена, без сорочки, з розпущеними косами. Не

звертала уваги на дїтвака, була захоплена кровю й молодістю тїла. Дїяло ся це в ясний день зполудня. Мовчки, несміливо, з таємним жахом приглядав ся дїтвак своїй голій матері й виразові її лиця. Була в нїм чортівська втїха роскоші й помсти. Довкола тиша, мати вийшла, дїтвак сидїв у кутї і хлипав. Тодїшню постать матері пригадує йому тепер Покаянна Магдалина старих італїйських мистців. Одного вечера не світили дома, і він пригадує собі чужинця як молодого, чорнобрового гостя, що прийшов з якимсь дїлом і сидїв у кутї й сутїнї далекої салї. Батько розмовляв з ним півголосом, незрозумілими для дїтвака натяками, мати сидїла непорушно і вдивляла ся в гостя, потім, коли він вийшов, батько здіймив з вішала стару шаблюку, підійшов до матері і спитав понуро:

— Глянь — гостра?

Шаблюка свиснула в воздусї, батько вповів з лиховісним усміхом: — Так лише раз і — перша голова на вязах... Друга не виросте.

Мати побілїла, як полотно.

Потім Немирич пригадує собі, що мати стала мовчалива й поводила ся так, як би лиш одна думка полонила її. Поза тим нїщо й нїхто не займав її.

Инша хвилина.

Батька нема дома, мати лежить на долівцї й зойкає, повитуха порається коло неї, дїтвак заглядає крізь дїрку у дверях. Рухи баби схожі до хижацьких рухів павука, що порається коло мухи, її уряд нагадує служанку чорта, врештї, чути квиль немовляти, повитуха виходить, розстелює перед сїнешним порогом кожух вовною на верх, іде з новородком надвір, вертає в дім, мимрить під носом якісь поклики й сама відповідає

на них, іде по кожусї до другої кімнати й запирає за собою двері.

Инша хвилина.

Малого дїтвака кличе мати на замковий парк, каже чекати на стежці, сама йде за корч. Дїтвак видить усе. Вона виходить, дає йому в ручки лист зїлля, зложений у пачку. Поневолї йде він за матїррю, але гидить ся нею. Відвічна зрілість душі дитини. Немирич довгі лїта даром шукав цїєї загадки в демонольогічних моногрaфіях.

— Крути-верти, треба вмерти! — повторяв в-одно старий будильник.

Немирич приступив до нього, покрутив ключем, пружина в годиннику злетїла з якора й почала шипіти й тиркотїти з шаленим гамором.

Зібрав ся, замкнув хату й вийшов. Непоборима думка перла його. Квапив ся, що-хвилини дражнили його прохожі, які якраз тепер сунули нездарно хідниками, як міхи піску. Миговими позирками прошивав постатї, не стрічав людини, душі, лише звіринні породи. На залїзниці шукав окремого передїлу, не було, зайшов до такого, де сидїв уже один пасажир. Був це панок середнїх лїт, сидїв у кутї коло вікна, прислонив його навісою, відкинув голову взад, дрімав, радше дивив ся півотвореними очима перед себе. Немирич уложив ся у противнім кутї коло дверей і розслїджував завзято далї свої проблєми. Поїзд летїв шалено, Немирич студеним вістрєм добирав ся до джерела тайни, але тут зайшло щось дивне. Був уже по першій стації й не замітив цього. Його увага так була скуплена на предметї думки, що коли глянув зпід-лїбя на товариша подорожі й запримітив небувалу, нечувану появу, сила тої думки викликала в нїм такий неустрашимий спокій,

що він ледви надвишкою волї питав себе, чи те, що дїєть ся перед ним, привид, чи дїйсність? Панок у кутї напроти нього сидїв похилений з лїктями на колїнах і розривав нудьгу в той спосіб, що відкручував собі голову від карку, обертав нею на всї боки, підіймав угору понад себе, то прикручував її, а очі світили ся, як у пантери. Немирич дивив ся студено в ту несамовиту роботу, врештї, товариш дороги крикнув несвоїм голосом, схопив ся, як опарений, і вибіг з передїлу, обминаючи з острахом Немирича.

На новій стації Немирич вибіг з поїзду і за чверть години був коло рідного дому. Мати вийшла на рундук, кивнула головою, в її обличчю пробивала ся цїкавість і здивованнє. Була це висока, струнка білявка з глибокими, чорними очима, мала альтовий голос з далеким гомоном смутку. Нагадувала тлїючий вулькан. Держала ся просто, але годї було пізнати, чи це з гордости, чи буйний волос відгинав тягарем її голову. Короткий, голубий плащик з широкими рукавами по лїктї, викроєний на груди, обшитий золотим мереживом, що маяло як метеличні крила довкола шиї й ручок.

— Чим витаєш, синку?

— Терпінням, ненько.

— Як боги милують?

— Тяжкий закон двигаю.

Припав до її ручки і тревав так довго. Потім обгорнув її оком і спитав з усміхом:

— Як би ти, мамо, розпустила коси, доки вкрив би тебе золотавий дощ?

— До колїн.

Її лїве око глядїло трохи низче, було мрячне, від лїт задивлене в грізну тайну, праве було ясне й бистре.

— Снило ся менї, що ти шукав давньої криниці в нашім лїсї.

— Може, твій сон, нене, моя дїйсність, невкоєна, вічна туга.

Похилив задумане чоло.

— Ти хворий, Олегу, ходи зі мною.

Взяла його під руку й завела у світлицю.

Він понурив голову й лепетав глухо:

— Так, я хворий, мамо, і не годен спочити... Тому три лїта візвала ти мене, я приїхав і зрік ся батьківщини для моєї сестри Сильви. Моя батьківщина під небом усїєї України, ха-ха... Не в тім річ... Як пустив ся сюди, Сильва вийшла назустріч. Був вечір, вона вела мене попри млин на кладку через глибінь. Кладка з трьох дощок, Сильва йшла середньою, я крайньою. На самій середині кладка затріщала, Сильва була на передї, оглянула ся і в тій хвилинї стратила рівновагу. Одна мить, і вона була б упала в глибінь, та я зловив Сильву в половину, наші лиця стрінули ся, в її очах мигнув смертельний страх, крик по рятунок, просьба вибачення — чого?... Потім вона скулила ся, ледви волокла ноги, похилила ся над темрявою власної душі, ми не промовили до себе нї слова, потім я зрік ся тут своєї землї для неї і тої самої ночі від'їхав і до нинї не видїв ся з нею. Де вона тепер? Виджу її духом. Чому ти, ненько, дала їй чуже імя? Чому покійний батько був усе задумчивий, нїщо не тїшило його? Ненько, ох, ненько люба, ти одна для мене! Не втїкай! Вислухай сповіди! Сильва глянула на мене, як той весь світ, що окрадає мене й мій народ. Нї, ще не так! Коли б весь той світ поставити нараз над безоднею заглади, і він благав би в мене душею рятунку — так виглядали

очі Сильви. Але от, твій дереш товчеть ся по давніх зїльниках.

— Нехай, менї нинї байдуже.

— А який був той кінь, що ти розбивала ся на нїм, заки я мав прийти на світ?

— Він був карий, не давав нїкому приступити до себе, а в мене їв з руки.

— Нї дебри, нї скелї не здержували тебе, мамо!

— Кілька разів злетїла я з нього, кілька разів упали ми разом.

Немирич вибухнув хворим сміхом, але притиснув руку матері до груди.

— Ти хотїла спотирити мене, ненько... Мати инших народів глядить з любовю і благословенням у свою будучу дитину, мечем і громом стає в її оборонї, а ти все лиш „будеш молити ся і Божій волї корити ся“, як славить наймолодший поет.

— Я мала тодї чотирнацять лїт, не знала тебе, бояла ся, зразу не припав ти менї до вподоби, аж —

— Ге-ге, ненько, не вдав ся тобі перший твір, аж коли я зачав терпіти, ти зачала любити в менї своє терпіння. Чи не краще б воно було на Українї, як би мати була годна від самого зачатку, в лонї ще любити свою дитину, а потім лише розуміти й повести її?... Инші народи славлять неньку рідненьку в святинях геройськими піснями побіди й волї, а ми на празниках дякуємо тобі чаркою, що „навчила нас горілоньку пити і Бога хвалити — помаленьку“...

Урвав, на нього вдарив лиховісний холод, він імив ся за рамя матері, на лице зісунув ся залїзний прилобник.

— Вибачай, ненько, я від довшого часу перемучений, плету нїсенїтниці.

Відітхнув, лице розяснювало ся.

Крівава зоря плила з краю заходу і спочила на горішніх шибах. Останній промінь сонця прощав ся з вечірньою зорею. Немирич потонув у тїні матері, перед ним маревіли обриси її голови, обличчя й рамен, мати стояла, як тодї давно, він встав, витягнув руку перед себе й виповів живо з істеричним захватом:

— Ох, свята грішнице! Чому ти дала менї нести свій кал!?

У ту мить, як би розсадив темну печеру, отворило ся небо, зелені корчі, дерева, великанський стовп світла вдарив у грудь, з глибини духа видер ся глухий, несамовитий крик, від якого стине кров, Немирич викинув ся вгору, і в ту мить зловила його мати на руки.

Цїлу ніч перележав без тями.

Ясний досвіток плив хвилями в велике, отворене вікно. Немирич сидїв опертий до подушки й потонув у сходї сонця. Райське тепло і спокій обгорнули замучену душу й тїло. Неустрашимий захват найглибшого, підсвідомого бажання здїйснював ся тепер перед ним. Сонце підходило поволї вгору, аж стануло в повній славі, і вабило, тягнуло до себе непоборною величчю творчого світла. Облаки й земля співали хором божественну красу чуда. Опанований силою волї, летїв Немирич враз з цїлим світом у заворотне нїдро сонця.

Серце почало шипіти нагло як пружина годинника, що злетїла з якора, він склонив голову на руки неньки й Ярвича.

Часть третя.

XXXIII.

В гордій інституції, в банку „Народня Сила“, творили ся дивні події. Кружили чутки про гуртову хворобу нервів, чорну задуму, переслїдчу манїю, крадежі, бійки, самовбивства, заговори.

Темні вісти виринали по часописах і навіть у лїтературі, й зачали непокоїти суспільність. Доморосла критика добачувала в тім модернїзм, футуризм, дарвінїзм... і не знала, що почати з тим крамом.

Жінка найстаршого возного, Тарадая, робила пекло в хатї, гаманувала його, як глуху зозулю, за те, що за мало старав. Він почав виносити з магазину „Нар. Сили“ друки і продавав Бойкам на сливки. Справа викрила ся, Тарадая прогнали й по якімось часї бачили його, як деклямував про бразилїйського опира й танцював на фякрі, яким відвозила його старенька мати до заведення божевільних.

Практикант Коцан стрілив одному урядникові в лице за слово „смаркачу“, взяв капелюх і, по кількалїтнїй, муравлиній працї, забрав ся з „Нар. Сили“. На другий день покинув її також обиджений урядник по десятилїтнїй службі.

Одного дня з'явив ся Коцан обдертий, лише в камізолї серед вулишників, його забрав віз рятункової стації,

і молодий, многонадійний чоловік скінчив життя в заведенню божевільних.

Провідників академічного гурта: Сеня Бодака, студента прав, Льва Палидвора, студ. політехніки, та Івана Чорнодолю, студ. фільософії, викурила дирекція „Нар. Сили.“ Палидвір кинув ся на виборчі агітації, перехорував на нерви в заведенню й десь пропав, а непорадний фільософ Чорнодоля тиняв ся літом і зимою на вулиці перед „Нар. Силою“, зичив у товаришів „корону на обід“ та випрошував стару одіж, складав голову на нічліг у парках і публичних захистах, розпив ся й по кількох літах Лазаревого життя помер у шпиталі.

Один з найстарших урядників, Клим Дрімко, перенесений за участь у акції персоналу під Макама, прозваного „Вертикишка“, витримав два літа, врешті, просив дирекцію, щоби привернула його на попереднє самостійне становище, або перенесла під когонебудь, хоч би молодшого начальника, ніж Макам. Шуліковський не згодив ся на це. Дрімко по часі заявив, що хорий на нерви, не ручить за себе в поведенню з Макамом, а коли директор і в сім разі не хотів йому помогти, той подав ся на емеритуру.

Касієр, Володимир з Березова Березовський, найстарший урядник, звісний серед громадянства патріот, не терпів деспотизму дирекції і стояв по стороні персоналу. Шуліковський докучав йому сам і через секретаря Сірка. При святочних датках і ремунераціях наділював нераз наймолодших робітників, а його постійно поминав наглядно так, що це викликувало ропіт серед персоналу. Старий терпів обиду і всякі шпильки цілими літами з мужеським спокоєм і тактом, але вряди-годи попадав у задуму, будив ся з енергічними, неясними

викликами в нїмецькій мові, протирав живо охололі руки й добавляв деяке кріпке слово на-голос з розмови зі своїми думками. Був це чоловік виїмкового характеру й чести, ревний громадянин. Довгі лїта терпів кривду для спокою жінки й добра дїтей.

У лїквідатурі світили вечером нафтовими лямпами. Березовський сидїв за своїм касовим переділом над штрацами й, коли повітря з нафтових лямп стало тяжке, він відчинив угорі вікно. Шулїковський переходив зі своєї канцелярії і крикнув:

— Замкнїть, пане, зараз вікно! Я ж маю жінку й дїти!

Березовський почервонїв на виду, зачинив вікно і вповів:

— Я також маю жінку й дїти.

В останнїм часї Березовський став задумчивий, його непокоїли прочуття смерти, він узяв ся списувати свої дидактичні погляди й досвідні ради в формі заповіту для двох синів.

Шулїковський не заходив до віддїлів на другім і третїм поверсї. Любаска сказав йому в тайнї, що впав на слїд заговору між персоналом. Шулїковський був і без того надмірно дразливий, хорий, а ця вість розбила дорешти його нерви, і в нїм почала розвивати ся переслїдча манїя.

Не менше хорі були робітники. Кождий мав у таборі т. зв. „хрунїв“ свого ворога й донощика, а навіть у своїх найблизчих товаришах підозрівав утаєного суперника. Люде були розстроєні, дразні, нетерплячі, випадали легко з рівноваги, між ними вибухали часті сварки, погрози й ворожнечі. Всї терпіли на удари крови, на припливи й відпливи химер, кождого палила біла гарячка, виснажені лиця мінили ся хорими красками, очі тлїли мертвим блеском, руки трясли ся, як дриглї

неодин підчас нервозної праці попадав у безсильне отупіння, стискав долонею чоло, другою чуб, зіниці розширювали ся і ставали в стовп як у хорого птаха, він туманів так нерухомо якийсь час.

У постаті й рухах деяких робітників почала пробивати ся вірна подоба Шуліковського, витворював ся поломаний, покручений у виді параґрафа і помнятий тип доморослого бюрократа, тип злобного й нестерпного чоловіка на ланцюгу.

Навіть найздоровший на ціли „Нар. Силу“ директор др. Моторний у наслідок безнастанних процесів та боротьби урядників з дирекцією став поважно недомагати на нерви й мусів виїхати до морських купелів.

Канцелїст Василь Байрак, з хибою слуху, прозваний „Машина“, обкрутить ся, бувало, на пяті в білий день на вулиці, опісля згорбить ся й чимчикує далї. Манджав з бюра через парк. Станув, оглянув ся, не було нїкого довкола. Нагло підпалила його свідомість свободи. Підскочив і крикнув кінським голосом, аж пташня стрепенула ся на деревах, угатив палицею в дерево, аж трісла в половинї, відломаний кінець відлетїв з бренькотом далеко і вдарив у пень. Збігав з підскоком удолину алеї, викрикував дико й підкинув капелюх угору. Враз злетїв на нього страх, він станув, як уритий. Настрашив ся власного голосу й вибрику. „Я збожеволїв!“ . . . Похилив ся, як верхоблюд, ішов на пальцях під вагою думок і оглядав ся що-хвилини.

Третїй рік вела ся завзята боротьба між управою і персоналом. З одної сторони мала платня, слабе забезпечення й нелюдяне поведення викликали серед робітників негодування й жадання своїв прав, з другої станув непримиримий і неспохитний авторитет дирекції. Оба табори прямували до ціли своїми дорогами, та

коли дирекція мала у своїх руках капітал, станову повагу, голос суспільности, пресу й орудувала Надзірною Радою та загальним зборами й не перебирала в ярких, рішучих способах, — робітники мали за собою ледви дватри часописи й орґанїзацію, і, коли їх способи вичерпали ся, серед безрадного товариства вкрала ся зневіра, розстрій, орґанїзація почала храмати й хилити ся до впадку.

По несподіваній искрі перед трьома лїтами, коли директор др. Шуліковський спровадив поліційного аґента в мури „Нар. Сили“, щоб забрав писаря Білецького, й коли з того приводу мало не вибухнув страйк, орґанїзація робітників стояла найсильнїйше, перевага була по сторонї персоналу, директорові Шуліковському, як було сказано на зборах робітників, „поховзнула ся нога“. Але директор був хоробливо амбітний, пересадно гордий і певний себе, крім того, орудував холодним, бистрим розумом і, як тодї, на тих самих зборах передвидїв один зі старших урядників, Петро Байда — він не подарував тодїшнього свого впадку. Можливо, що при иншім складї управи був би він дещо попустив, але мав при собі нещасливих вірників, яких люто сїпали часописи, й вони задля личної урази й мести піднастроювали Шуліковського як начального, технїчного директора, до всяких крутих, нечесних способів і пересадних заряджень. Зложило ся при тім так, що, підчас розруху робітників, редактор популярної ґазетки Гудз при своїх крайно радикальних засадах мав давнїйші порахунки з обома директорами і вдарив не лише на їх господарку в „Нар. Силї“, але виволік на денне світло їх домашнї й сїмейні справи та впік обох по-чортівськи в найбільш болюче місце. Гудз занадто ревно переймив ся своєю задачею: чистити стайню, прати бруд, все ж

того рода боротьба, — се ціха тодішньої доби. Коли взяти річ зі спокійної віддалї — Любаска був це один з найчільнїйших патріотів-громадян, заслужений муж на полї народницької праці, штуки й науки. Нїяке народнє торжество, нїяка делєґація нї депутація до властей і найвищих представників не відбула ся без бесїди й заходів Любаски, але й нїде серед иншого народу не справджувала ся так досадно латинська пословиця „Нїхто не буде пророком у своїй вітчинї“, як серед нашої суспільности. Ті патріоти, що все випихали Любаску на чоло в комітети, заряди, а самі ховали ся за його плечі, підозрівали його о личні інтереси й лапчивість. Це друга характеристика тодішньої культури. Був то чоловік, що нїколи не зражував ся, й як такий становив він рідкий, виїмковий оказ серед громадянства. Його викидали з товариств, поминали при виборах до видїлів, він приходив по роцї на нові збори й ожидав спокійно своєї черги. При поважних заслугах для рідної культури та небуденній інтелїґенції, мав Любаска загально людські слабости: недовірчивість, самолюбну, пересадну гордість, і тому не диво, що на шило Ґудза збудила ся в нїм кров предків, і він запалав стихійною местю не лише на Ґудза й його орґан, але на всїх тих робітників, що станули в розріз з дирекцією. А що був при тім осторожний і проворний, тому постановив перевести свою месть з обміркованим пляном, посереднїми дорогами, чужими руками. Стало ся нещастя, що сей человік, потрібний і видатний на инших, більше пригожих для нього полях, задля мамони і простої мести влїз руками й ногами в „Нар. Силу“ й марнував тут свою енерґію. Майже незалежний матеріяльно, міг був поза „Нар. Силою“ вдержати свою повагу і принести багато пожитку, тимчасом, впер ся тут тільки на те,

щоб накоїти людям великої шкоди й у власній особі не вийти чисто. Був це чоловік з визначними ціхами дуалїстичної душі, вмів виховати старанно молоде, ідейне та культурне покоління, але не знав себе самого, не все міг згармонїзувати крайні духові струни в користь кращої, тому станув на фальшиву дорогу й на старші лїта взяв ся не за своє дїло. Тут не зовсїм його вина. Людська душа — трудний, помотаний світ; треба бути зорким і обережним у її осудї. Передостаннє говорить ся виключно про Любаску на становищі директора „Нар. Сили". Коли взяти під увагу тодїшню неосвідомлену суспільність і ту небезпечну, прокляту арену „Нар. Сили", на якій багато молодших, сильнїйших людей заломило ся, то і з сеї арени відійде він колись оправданий, як жертва виїмкової гри условин.

До дирекції привів раз Любаска відомого патріота з провінції, адвоката д-ра Дрозда. Він висловив своє співчуття за напасти по часописах на особу д-ра Шулїковського, впевнив його про велике довіррє й пошану заслуг серед кругів провінціональної інтелїґенції й висипав ся в розпалї на адресу персоналу:

— Скорпіонами пражити невдячних драбів, анальфабетів!!

При тім був секретар Сїрко й потакував враз з Любаскою. Др. Дрозд попрощав ся, Шулїковський глядїв щиро-вважно обом у очі, сплакав нервозно й додумав: „То ж я маю бути оружжєм вашої мести? Маю брати всю відвічальність за ваші пляни й ради? Як вам вірити, чи не хочете по моїм трупі вийти на верх"... Нараз збудила ся в нїм далека, забута струна, він став нетерпеливий і обізвав ся:

— Панове звертаєте увагу на мої заслуги й підлещуєте менї, а з другої сторони представляєте в най-

чорнїйших красках моїх робітників. Коли там я здобув деякі заслуги для інституції, то прошу вірити мені, що нїякими побічними думками і стараннями, лише щирими змаганнями й муравлиним трудом, який відбиваєть ся тепер поважно на моїм здоровлю. Коли я осягнув яку славу й довіррє серед нашої суспільности, то не слїд менї тепер перетягати струну й посувати ся в строгости за далеко. На це не позволяє моє становище, і не в тім напрямі бажаю використувати свою силу і впливи. По моїй думцї, належало б у тій справі поводити ся більше з вирозумінням, по людяному. Я в той спосіб розумію своє становище. Знаю всїх тих людий, це в сутї річі молоді, незлі робітники, вони зворохобили ся під впливом і погрозою кількох невдоволених одиниць, але коли усунеть ся з них руку терористів, тодї буде можна їх урозумити і зробити з ними, що схочемо. Тільки в людський спосіб, не насильством — се ж люде, в додатку бідаки...

Між новими довіреними людьми, яких Любаска в характері звідунів стягав на місце давнїх робітників, був правник, свояк Любаски, Височинський. Приготовляв ся до испитів і не хотїв вступати до „Нар. Сили", але Любаска притягнув його обіцянками, вмовив, що испитів йому не треба, він тут у короткім часї здобуде становище й забезпечення на цїле життя. Височинський мешкав у самого Любаски, і той багато числив на його поміч. Була це тиха, добра душа, пильний робітник та щирий товариш. У першій мірі Шулїковський був з нього дуже вдоволений і ставляв иншим за примір його муравлину працю. Він усував ся від акції між персоналом і не брав участи в дирекційній партії. Коли др. Цїп приходив до нього зі спростованнями й заявами до часописів, він відказував ся від підпису й заявляв, що

не знає условин у „Нар. Силї“, не покликаний до публичного голосу, не втручуєть ся в міжусобиці й не бере участи в акції за дирекцією, ані проти неї.

Кілька лїт працював, сїрома, від рана до вечера на мізерній платнї, вкінцї, кличе його Шулїковський і питає, як стоїть він з испитами і що думає робити зі собою на будуче. Височинському вперве отворили ся очі. Він заявив своє здивованнє, на те відізвав ся Шулїковський:

— Ви не з'єднали собі симпатії в дирекції, не йдете їй на руку. Не можемо іменувати вас урядником, бо ви слабовиті.

Любаска сидїв при бічнім столї й потакував.

— Я думав, що найкраще сповню свою задачу супроти інституції й найлїпше піду на руку дирекції ревною працею в бюрі.

Любаска вибухнув лукавим сміхом.

— Гарно, мій коханий, але це не вистарчає! Я ж говорив тобі вже давно, чого вимагаєть ся від тебе!

Як змалювати ту сцену буденного трагізму?

Уявім собі виїмково гарну, чисту душу, архитвір свідомої, згармонїзованої української душі, який стрічаєть ся раз на пятьдесять лїт і вберім її в крайно скромну й непоказну появу людини. В тих двох поняттях пересунеть ся, може, далека подоба Христа, яка любить у рідких хвилях являти ся незамітно між слїпими, байдужними негодяями, Христа зперед трицяти лїт, не того пізнїйшого революціонера перед Пилатом у архитворі Мункачія, який повстав у притишеній завірюсї божевілля. Христос скитаєть ся часом між людьми, тільки їх очі, зіпсовані обманом, не добачають його в сїрій, людській подобі.

Височинський відповів спокійним, мельодійним голосом:

— Дуже менї прикро, хоч за пізно, але пізнаю, що дїйсно не надаю ся для „Народньої Сили“. Прошу світлу дирекцію звільнити мене з завтрішнїм днем.

Вийшов до свого віддїлу, спер ся на столик і втер сльозу. Пропало марно кілька молодих, найкращих лїт. Треба взяти ся до испитів і в державній службі глядїти кращого хлїба.

Своїх вірників, Макама, Сафата й инших рятувала дирекція, як могла. Давала їм підвишки, побічні зарібки й ремунерації.

— Не спускаймо з ока провідників, — пригадував Любаска. — Всюди, при кождій нагоді підкопувати їх вплив і значіння. Доти не буде спокою, доки їх доодного не викуримо відси.

До дирекції ввійшов урядник Палїй і Юдейський, положили акти й мали забрати ся, Шулїковський здержав їх.

— Прошу вас, панове, коли вже раз перестануть ті напасти по ґазетах на „Народню Силу“? Я догадую ся, що те все виходить зпоміж персоналу. Раз візвав я в цїй справі пана Ярвича, і він тут, на сїм місцї, де ви тепер стоїте, заявив менї свято, що ввесь персонал не варт менї ремінців від черевика розвязати, а тимчасом шкальованню по ґазетах нема кінця! Се підле лицемірство! Перекажіть то від мене пану Ярвичеві, Байдї і всїм иншим товаришам, і покличте ся на свідоцтво пана директора Любаски, який був свідком тодїшньої розмови!

Палїй і Юдейський повідомили товаришів і покликали Ярвича до оправдання на вечірнїх сходинах в орґанїзації.

Ярвич коротко представив річ, він мав тоді на думці т. зв. „хрунів“ і легко переконав усіх. При тій нагоді старав ся з'ясувати свій погляд на загальну справу і представив її в тім видї:

Директор, др. Шуліковський, це постать небуденна, один з найповажнїйших двигарів народу. Лишім на боцї питання, чи „Нар. Сила“ виключно лиш йому завдячує свій величавий розвій і значіння; відповідь на се питання неможлива тому, бо ми не бачили працї иншого директора перед ним і не маємо иншої такої самої інституції під иншим проводом. Банк „Нар. Сила“ перша у нас інституція того рода й перший того рода управитель. Треба взяти під увагу, що др. Шуліковський не мав окремого образования, ні досвіду в веденню сеї першої в нас інституції. Він прийшов тут як звичайний адвокатський депендент з недовгою судовою практикою й, очевидна річ, на кождім кроцї мусїв сам шукати доріг до ведення сеї інституції, а з чужих міг примінювати лише що-найконечнїйше. Хто знає це становище, розуміє його відвічальність, той призна́є, що справа се дуже трудна. Поминувши поміч інтеліґенції, патріотизм провінцій, до вишколення персоналу, аґенцій і ведення фінансової інституції треба ще окремих, фахових здібностей, і на тім полї др. Шуліковський, як чоловік високо даровитий і незвичайно пильний і працьовитий, виказав себе вповнї здатним представником і поклав величезні заслуги. Він цїлий посвятив ся виключно „Нар. Силї“, надламав тут і так слабе здоровлє, став через те дражливий і односторонний у поведенню з підчиненими, і хоча поза „Нар. Силою“ не видить персоналу, то слїд тут звернути увагу й на те, що для нього самого не існує нїщо поза сею інституцією. Коли пригадаємо собі, товариші, д-ра Шуліковського з давнїй-

ших літ, був це чоловік навіть дуже привітний. Иого строгість більшала з упадком фізичних сил, поведеннє підлягало поволї впливам безпосереднїх помічників, яких при розвою інституції треба було доконче, а що ті не все мали щасливу руку, се вже не його вина. Ті помічники не відповідають, вправдї, новітнїм вимогам ф нансової інституції, нї соціяльним напрямам, але також не можна кинути на них безоглядно каменем, се ж люде старші, поважні й заслужені на инших полях народнього відродження.

На салї зчинив ся ропіт, упали глумливі виклики:

— Поет! Фантаст! Альтруїст! Любаска! Сїрко! Хрунї! Др. Ціп! Суспензія Рубая! Ришкунди! Самовбивство Скоропада! Паляниця! Черепок! Тягнибіда! Кедрина! Немирич! Трупи! Довги! Голодні жінки! Дїти!

Предсїдательський дзвінок приглушив бучу, Ярвич уповів:

— Але ж, панове, ми, вкінцї, мусимо знайти якусь дорогу, рятунок!

— Нема нїякої дороги! Всї способи вичерпані! Життя або смерть!

Ярчив зійшов зі ступіня.

Коли буря втихла, до слова зголосив ся Деркач. Сказав, що бесїда Ярвича гарна, але не на часї. За пізно бавити ся в сантименти.

Перервав на хвилю, змагав ся з тим, що накипіло в нього на душі за цїлі лїта гризоти та безсонних ночей, і промовив тремким голосом:

— Панове товариші! Я тут один з молодших між вами, не так лїтами служби, як віком і ранґою. Я вступив до „Нар. Сили“ зі шкільної лави в 16-ім роцї життя, а що до нинї не дослужив ся ще ранґи й остаю

вічним писарем, то це з патріотизму. Мою працю, панове товариші, всї мали нагоду пізнати за 10 лїт у „Нар. Силї".

Предсїдатель звернув увагу бесїдникові, щоб говорив коротко й поставив внесення.

Деркач збентежився, по хвилї промовив:

— Тов. Ярвич сказав, що мусимо знайти тут якусь дорогу, рятунок, — отже ставляю внесення: щоб витягнути льос.

Предсїдатель видивив ся і спитав:

— Який льос? На яку цїль? Нехай нам тов. Деркач вискаже ясно свою думку.

Деркач розглядав ся по салї, провірював присутних, вкінцї сказав зі сльозами в очах:

— Коли всї товариші згодять ся і зложать тут приречення, що заопікують ся моєю жінкою, то я сам зголошую ся добровільно.

На салї налягла тишина.

Предсїдатель відповів:

— Нї, ми такої жертви рішучо не можемо приймити! Се виключене!

Ярвич вертав уночі домів.

Останнї події стояли перед ним.

З обох сторін палала ненависть, колотила ся запекла боротьба, морочила до краю уми, зводила ідею до личних кривд, мести й не перебирала в способах. „Бодай ти лус! Бодай тріс! Бодай тебе розсадило!" То знов: „Хамудяки", „зволоч з низькими гонами", „банда" — врештї, новий вицвіт, який витворив ся в тій нездоровій боротьбі: хрунї — отсе символи слїпого дуру, й Ярвич станув безрадний перед обявами неминучого скону.

Затратила ся гідність чоловіка, честь працї, достойність ідеї, яка своєю силою вбиває ворога і творить

нове життя, а настала метушня юрби, зрівняла і змішала оба табори в загорілих баранів і звалює їх у пропасть.

— Перед плохим і нездарним матеріялом поставила мене доля, — думав Ярвич, і се пересвідчення стануло страшним, незгоєним болем у його свідомости.

— Згинуть, провалять ся всї три гурти . . . пропадуть безпамятно . . .

Ярвич був смутний.

XXXIV.

Перед загальними зборами „Народньої Сили“ часопис „Радикал“ у статейці „Людське звірство“ згадав коротко про долю двох суспендованих урядників, їх жінок і дітей, і візвав „усіх справедливих людей“, щоб заняли ся тою справою. Далі взивав „Радикал“ Надзірну Раду, щоб уже раз зробила кінець безпамятній завзятости дирекції, вкінці, взивав селян, щоб лавою прибули на загальні збори й заступили ся за кривду безборонних урядників.

Відпоручники персоналу дали видрукувати лїсту нових, поступових, прихильних для себе членів Ради, й Рубай роздав ту лїсту в брамі перед самими зборами.

Любаска загодї довідав ся про це від своїх вірників, дав вибити свою лїсту, поставив Макама й Сафата при входї до салї, вони відбирали членам лїсти персоналу, кажучи, що це кацапські, і впихали дирекційні.

В порозумінню з робітниками вислала віденська централя приватних урядників до кождого члена Ради представленнє, відкликала ся до поступових, гуманних почувань кождого зокрема і взивала до остаточної, успішної полагоди долї персоналу.

Любаска перенюхав те представленнє й перевів живо аґітацію на салї. Незалежно від того, селянин Фартушок попросив о голос і запитав дирекцію, як вона по-

лагодила справу персоналу, чи знесла кари й чи сповнила те все, що прирекла перед роком на попередніх зборах.

Член Ради, др. Баришівник, нудив ся і став нетерпеливий. Підійшов до вікна, зловив муху, обертав нею поволи, чув, як вона добуває ся й лоскоче його в пальці, обірвав одно крильце, потім друге, пустив на землю, глядів, як вона крутить ся з болю, вкінці, роздавив її ногою й перебив Фартушкові:

— Справа персоналу належить до дирекції й Надзірної Ради; ми тут маємо важнійші річі!

Любаска потакнув голосно й доправив:

— Ми маємо тут радити над капіталами, над народньою кервавицею!

Фартушок не дав ся збити з толку.

— Прошу світлих зборів, у „Народній Силї" має наш народ два капітали: гроші і свої дїти. Дирекція має пильнувати не лиш мертвого капіталу, але також дбати про той наш живий капітал, про тих робітників, що пильнують порядку з нашою кервавицею, і тому той живий капітал для нас цїннїйший, і збори тим більше мають право займати ся також його долею. Як не будемо мати культурно заосмотрених рахункових ідейних робітників, то навіть мілїонові капітали будуть для нас мертві й підуть чортови в зуби. А коли дирекція не хоче сього зробити, то нехай не вважає себе за інституцію, бо персонал є інституцією, і нехай у „Громадянинї" не називає робітників ворогами „Народньої Сили".

Любаска торкнув незамітно члена Надзірної Ради, селянина, посла до сойму, Невдаху, й той промовив:

— Прошу світлих зборів: дирекція „Нар. Сили" — це ґазда, а персонал — це слуга. Коли слуга зле справує ся, то ґазда може відправити його.

Президент Дорош і Любаска потакували з масним усміхом:

— Здоровий, хлопський розум.

Фартушок зачав живо перечити, що між ґаздою, як самостійним власником свого майна, й дирекцією, як завідателем чужого, є основна ріжниця, і таксамо відношеннє ґазди до слуги й дирекції до персоналу зовсім инше, але предсїдатель перебив йому дзвінком і не допустив до слова.

Сїрко відчитав звіт за останнїй рік з підчеркненням великих зисків і дивіденди, вищої, ніж у инших банках, аґент, дяк Галапас, висловив подяку в честь дирекції, а за ним цїлі збори затягнули „Многая лїта“.

Любаска післав возного з отсею запискою до „Громадянина“:

„Послїдні вісти. „Помимо гарячої роботи в в полю й гарячого виборчого руху, зїхало ся на нинїшнї збори „Нар. Сили“ дуже значне число учасників, селян та інтелїґенції. Аґент Василь Галапас піднїс великі заслуги директора Шулїковського, і збори одноду-шно відспівали традиційне „Многая лїта“. Наради зборів ведуть ся поважно і спокійно“.

До „Парохіянина“ подав Любаска звіт і окрему записку:

„Отсе короткий образ розвою „Нар. Сили“. Він хвалить ся сам собою, а в нас будить почуття власної сили й певність, що наша вітчина спосібна до економічного труду. Тиха, витревала й совісна праця Дирекції „Нар. Сили“, під проводом начального директора д-ра Льва Шулїковського, дає їй спроможність станути перед нашою суспільністю зі звітом, яким, дай Боже, щоб могли повеличати ся всї инші економічні й фінансові інституції“.

По зборах подав „Радикал“ статтю через 5 чисел про „Нар. Силу“ в останнїм роцї. По загальних замітках щодо розділу зисків звернув увагу, що „Нар. Сила“ обовязана подбати як-найскорше про долю своїх муринів, тим більше, коли так дуже подбала про свого найстаршого урядника, п. Шуліковського, котрого доходи сягають 20.000 К. Недавно помістив „Громадянин“ глумливу новинку, що буцїм-то ґраф Скарбек, куратор скарбківської фундації, не має з чого жити, бо побирає 18.000 К пенсії, й подав ся о підвищеннє. „Ми сьому не дивуємо ся“, — пише „Радикал“ — „видить пан ґраф, що наша хлопська інституція платить із хлопських грошей директорові Шуліковському 20.000, то чому ж йому, ґрафові, не могли б дати більше з ґрафівських грошей? „Громадянин“ не полапав ся, як хотїв закпити з польського ґрафа, а ще більше закпив з нашого хлопського народу... Замісць співати „Многая лїта“, було запитати про деякі цифри з рахунку зисків і втрат. Там находимо рубрику „гонорарі Дирекції й Ревізійної Комісії — 11.580 К“. Кождий Галапас зітхне побожно, як прочитає, що дирекція так бідно оплачувана, коли трьох директорів, 2 заступники і 3 члени Ревізійної Комісії побрали всього 11.000 К! Нехай би був Галапас спитав, як це може бути, й чому „Н. Сила“ так кривдить своїх директорів? Коли вони так мало беруть, то видно, що радикали неправдою воюють. Тодї була б Дирекція успокоїла Галапаса, що так зле воно не є, як на око здаєть ся, тілько директори вміють радити собі й так укладати звіт, щоб його нїхто не зрозумів. Як треба пустити людям тумана, тодї директор робить зі себе урядника і в звітї ховає свою чисту річну платню 12.000 К в рубрику „платнї урядників“, а свою ремунерацію 2.000 К в руб-

рику „ремунерації персоналу“, і тоді стає легко директорам говорити на зборах, що урядники багато коштують, і дирекція не може вже далі підвисшати поборів. Мимо того, що для видатків на заряд приписана окрема рубрика й Дирекція не могла там підмішати инших видатків, то бодай у звіті, не знати, яким правом, дочислює до сеї рубрики „амортизації й инші видатки“, щоб лише виказати великі видатки на заряд і щоб, борони Боже, не пробував хто упімнути ся за білими муринами. Се дуже спритне, але чи за сприт у туманенню людей належить ся традиційне „многая лїта“? Співайте, пане Галапас, „Многая“, а ми радше затягнемо „Вічную“.

В дальшій части статтї було, що персонал і цїла вітчина мали великі надїї на д-ра Малицького, котрий був вибранний до Надз. Ради на місце Любаски, а звідти до Дирекції. Тимчасом він навик у все зневірювати ся. Наперед зневірив ся в радикальну партію й перейшов до національно-демократичної, був у „Нар. Силї“ якийсь час і зневірив ся в неї, зневірив ся в редагованнє „Громадянина“ й отворив адвокатську канцелярію, зневірив ся в адвокатуру й дав ся вибрати послом до парляменту. Не пустивши там пари з уст, „зневірив ся в успішність парляментарної роботи, втратив надїю, щоб у парлямснтї можна щось доброго для нашого народу зробити“ й перейшов на постійне місце до „Нар. Сили“. Обняв карні доходження, врештї, зневірив ся в свою директуру, кинув її і приймив місце урядника з титулом заступника директора, а на своє місце пустив Любаску. Сей поличник для персоналу був більший, нїж тріумф побіди перед роком, коли Любаска провалив ся на зборах“.

Вкінцї „Радикал“ узяв розбирати долю персоналу:

„Мали ви, панове, свою кріпку орґанїзацію, мали за собою ідейні одиниці, які посвятили для вас свою карієру й терпіли за вас переслїдування. Тодї стояли ви високо — вас ненавидїли за вашу силу, але шанували вашу гідність. Нинї люблять вашу безсильність, але рівночасно погорджують вами, як тими, що за миску сочевиці продали своїх братів, своїх товаришів... За пятку підвишки, за марні обітницї вміли директори найти між вами донощиків. За ту пятку, чи инший охлап і доноси за них могла „карна комісія“ проганяти з уряду ваших найлїпших товаришів, а нинї ви дивите ся, як їх сїмї терплять голод і холод, а вас самих назвав звісний Невдаха слугами дирекції.

„Miałeś, chamie, złoty róg — ostał ci się jeno sznur.“

XXXV.

Ярвич виходив до бюра.

В сінях привитав його ясний ранок, білі богині ловили за поли й не пускали. Опісля мав вражіння, що нечиста сила кладе його в домовину і спускає на сім годин під землю.

Все в ясний ранок мав таке видіння.

Була ще вільна година, Ярвич пустив ся до парку.

Глухою вулицею йшов чоловік. Високий ріст, похилена голова, витертий, чорний убір заховав іще фантастичний крій, зпід чорного капелюха глядїли очі, підчеркнені темними кружевами. Біль, бездонний смуток і студена глибінь малювала ся в тих очах. З далекого світа заблукав сей чоловік в ту глупу вулицю. Був перетомлений самітною ніччю при фляшці гострого напитку і глядів у дива власного духа.

Ярвич станув, чоловік перейшов попри нього на плянти, сонце освітило його на тлї мурави, нараз схопив ся вітер, підіймив дивного чоловіка вгору, поли розвіяли ся, замигали в повітрю, зачали сїкти по ярких промінях чорними крилами, і він пропав у голубій мряковинї ранка.

Ярвич тремтїв і шептав у захватнім диві:

— Немирич, Олег Немирич!

Кілька хвилин отямлював себе. Вухом, чи душею зачув слова: „Пішли в могилу мої тайни, нїхто їм уст не розвяже“?..

Вертав з далекої країни, ішов попри кладовище й дивив ся на те, що буденний світ дає.

Памятники були майже всї на один лад, симетричні і скучні, як ті небіщики, що порохнявіли під ними. „О, ви, що не вмієте поставити навіть мертвого каменя, як же вам підіймити життя!?“

На пустім городї перед шпиталем лежав у траві бордовий ґорсетик, панчохи, капузка й инші части панянського одягу. Дощ сплющив ті слїди невідомої трагедії, краска ґорсетика закрівавила траву.

З похоронного заведення йшли каравянірі, т. зв. „лапайдухи“, підросток кликав за ними:

— Oddaj nieboszczyka!

На мурі, над посмертним плякатом, був афіш кіна: „Moric cierpi na morską chorobę“.

Сїдав у трамвай. Пригадав собі, що на вулиці нїхто не вступаєть ся йому з дороги. До трамваю й залїзниці він усе останнїй всїдає, або чекає на другий поїзд.

Висїв і прямував через плянти. З противного кінця сунула груба, повновида потвора, як копиця сїна, в широкій, чорній киреї. Румиґала, як Молох, і метала довгу, чим раз ширшу тїнь перед собою. Ярвич уступив з проміння тїни й відвернув ся з осоругою.

В „Нар. Силї“ застав те саме, що лишив учора.

Возний здер картку зі стїнного календаря і вповів:

— Знов один день близче до смерти.

Старий письменник, Ручай, дряпав ся сходами вгору. Станув і кашляв цїлими грудьми на три поверхи.

Набирав духу, моргнув догадливо до Ярвича і вповів сухим, дихавичним голосом:

— На рати...

Здолини йшов инший старий урядник. Чорний анґлєз, завішка від коміра стреміла каблуком над терлицею карку. Руки з ґонт, ноги з патиків плавали в ногавицях, щока втекла в зад, губа зассала ся, старий виглядав як манекен, знятий з клинка.

В отвиранню дверей пробивала ся ціха вдач і культури. Неодин гримне нагло й як би падав наче медвідь, инший задержить ся у дверях з тупим виразом. Комірц мають також свою мову.

Була рання пора. До бюр принесли молоді люде мовчанку, журбу й сонні прочуття.

Блїда маніпулянтка сидїла каменем. Розчесане волосся прилипло до скранї, було сухе й розходило ся як прилїплене на ляльцї. Держала перо й задумала ся над минулою любовю. На подвіррю затягнув слїпий мандрівець тенором: „Нє брані мєня, родная!“ Чорна сльоза впала на папір.

З бічного віддїлу переходив повільно писар Ямник. Грубий, поломаний, як би вчора перестав ходити на чотирьох. Його приймив Шулїковський на кореспондента з платнею 80 К., по місяцї перекидав ним з віддїлу до віддїлу й обірвав платню на 60 К. Ямник виймив дзеркальце, наставив язик і покрутив головою. Все скаржив ся на жолудок і все на друге снїдання, по котлєтї з огірком або капустою, пив квасне молоко. Один з академіків показав на нерівний роздїл на його чупринї і вповів:

— Криво заорав скибу. На його столику, як на жидівськім обістю.

— Він пасує на попа, бо дуже лїнивий, — замітив Лев Юдейський. — Лїнивий чоловік не є здоровий.

— Він міг би стоячи кози доїти й бульбу збирати, — добавив хтось з боку. — Чоловік на чоловіка нераз менше схожий, ніж на малпу.

Ямник ходив, шукав і питав по віддїлах:

— Не знаю, хто нині моїм шефом.

Секретар Сїрко станув зажурений коло касієра. Дивив ся вбік і сказав:

— Клопіт. Знов хтось занечистив виходок.

Касієрові також це допекло, і він прибив у дотичнім місцї картку з отсими двома правилами життя:

„Коли хочеш знати, ким ти є, то подиви ся до свого аборту!

„Прошу сїдати як люде, не як свинї!“

До каси прийшов старший священик. Завертав очима, шукав написи під стелею й нагадував рибу з образа Беклїна, яку навертає св. Антоній.

— Що це за банк?

— „Народня Сила“.

— Кілько ж вас тут є?

— Около 150.

Священик обрушив ся.

— Що ви мене дурите! Я тут виджу — раз — два — три — пятьох, а ви менї дурницї говорите!

— Так, — відповів касієр, — але цїлий будинок має три поверхи й кількадесять бюр!

— Або те все ваше!?

— А отець-добродїй не читають звітів і газет?

— Ага, *„брошури“*, ті червоні! — Нї, на це ви мене не зловите — нема дурних! Через те сміттє, соціялїзм, безбожність, гріхи, все лихо на світї! Саме повертав я тут до вас і чув, як викрикував якийсь батярон на на вулиці: „Gazeta codzienna! Wybryk natury! Dziecko przemieniło się w kota!“ В моїм селї хлоп, коли хоче

кому допекти, то каже: „Бреше, як ґазета“. Я, кромі „Епархіяльного Вістника“, з засади не читаю нічого... Кілько ж виносять ваші власні фонди?

— Пять міліонів корон.

— Се вже зовсім брехня!

Священик улютився, взяв капелюх на голову й пішов.

Пазя Ціпивко з Яжова кашляла в долоню, як би шаткувала капусту й оправдувалася:

— Ґазда пішов на манебри, баба знає, де коцюба, а не папери!

Урядник бісив ся на неї:

— То ви є феноменальне студіюм психольоґічне! Я ад гоц stantem pendem жадав від вас паперів, бо инакше de factum не можу полагодити справи!

Селянка слуҳала тих слів як замовлення ворожбита, хрестила ся в дусї й забула кашляти.

Коло віконця стояв підміський селянин. Не квапив ся, лише кліпав очима й сопів. Ліквідатор спитав його, що потребує, селянин відповів:

— Я, от так, прийшов собі побалакати з панами.

Секретар Сїрко втрутився до розмови:

— Ми тут, батьку, не маємо часу на балакання. Чехи, Нїмцї в 9-ій годинї вже вертають з торгу, а ви пєте.

— Е, прошу пана, я навіть не стаю перед коршмою.

— Ви не потребуєте ставати: конї самі знають, де стати!

Прийшов член театрального комітету і просив о даток на будову театру. Секретар перебив з темпераментом:

— Господинцю! Зачнїть якунебудь ідейну роботу, дайте ви 10 К, я дам 100 К, але знайдїть менї потім пять тисяч таких, що дали б по одній коронї, тодї

будемо говорити з собою і скажемо, що серед нашої суспільности дасть ся щонебудь розумного робити! ... Що то говорити . . . Ми є дїди. Наша суспільність вигодована на квасній паші.

Крутив грубу, незугарну папіроску в формі голубця й перескочив на иншу річ.

— Не пригадуєте собі, панове, чи був тут у нас якийсь Сметана?

— Був, або що?

— Один нотар мав кухарку і близчі зносини з нею. Вона приїхала тут і зійшла ся з тим Сметаною, а він передтим писарив у того нотаря. Тепер сповнював два уряди: нотареві мав доносити що-тижня, як його кухарка тут справуєть ся, а від неї писав зміненим почерком до нього по гроші. Нотар не знав, що наша сметана мешкає разом з його сметаною, наша подавала свою адресу в „Нар. Силї“ й за труд у стеженню брала місячно 40 К, крім того, за кождий лист по 10 К. Що знов платила нотарева сметана і в якій формі, сього вже не знаю. Та забава коштувала нотаря за багато, він приїхав нечайно, зловив обі сметани разом, і тепер був тут якийсь посїпака з поліції засягнути опінії. Я відповів коротко, що в „Нар. Силї“ була свого часу якась Сметана, але чи квасна, чи солодка, сього не пригадую собі

Старий затер руки, глядїв з мефістофельською злобою понад цвікер і вповів з-жидівська:

— Anci kaciumen. Sałafin heezinki... Чули, панове, що грецького короля застрілили?... Görög king fffa!

Прийшов парох, нахилив ся до касієра, вияснював йому на вухо якусь справу і просив задержати її в тайнї. Річ була така: При висилцї позички до селянина Олекси Крила касієр долучив через ошибку до грошевого листу 100 К більше, опісля при замкненню рахун-

ків пригадав собі й написав лист до Крила. Минув тиждень, відповіди не було, касієр написав до пароха, щоби вплинув на селянина. Минув другий тиждень без успіху, врешті, явив ся сам парох, перепросив, що не відписував, лист міг легко впасти в непокликані руки. Парох розглянув ся і те саме, що оповів довіренно касієрові на вухо, повторив тепер цілій ліквідатурі. Завертав оком, прикладав руку до уст і говорив боком як зі сповідальниці:

— Той Крило, прошу панів, се остатна падлюка, радикал, атеїст і все, що лише найгіршого можете собі представити. Моєї їмості в руку не поцїлує! О, нї! Храньбоже! Він псує менї цїлу громаду! Я не маю жадного впливу на нього, не згадував навіть йому про тих 100 К, се нї на що не придасть ся! Грошї пропали! Прошу лише не виявити перед нїким, що я тут був лично!

По якімсь часї станув перед касієром поважний, старший селянин. Вуси — як дві шаблї, орлине око, високе чоло, лицарська постава.

— Називаю ся Олекса Крило, голова читальнї й отаман „Сїчі“. Я щойно вчора вернув домів, застав лист від пана касієра, а грошї нерозпечатані сховала жінка в скриню між полотно. Я перечислив, знайшов дїйсно 100 К більше й віддаю пану касієрови. Прошу вибачити, що приходжу так пізно. Я дав кавалок ґрунту під читальню і справив своїм коштом дубові підвалини, а за рештою матеріялу вислала мене громада на дальші села, й я забавив там два тижнї . . .

В лїквідаційнім віддїлї впадали під увагу дві жіночі сили: урядничка й манїпулянтка.

Урядничка білавка, очко — як самички соловея, при рожевій блюзцї чорна кокарда на шиї, червона стяжка довкола голівки. Ранна елєгія про скалїчену голубку.

Маніпулянтка сиділа по противнім боці. Глибоке око, окопчене личко. Не потребувала мягкого крісла. Поправляла фризуру, рукав був розпорений. Ярвич спустив очі, щоб не стидати дівчини. Вчора дрожав, заломлював ся її голос у границях сміху і плачу і краяв вухо істерією, нині сперла ся вона при столику Ярвича, в чорній пропасти ока дрімала мрія: відбути оргію й подати затроєного вина.

— Ви смутні, товаришко?

— Ні, лише часом у мене такий день, що демон лопоче крилами в душі...

В сардонічнім усміху блиснули два рядки циганських зубків.

Муляр у приземі гупав джаґаном у стелю й гатив по нервах, як би добував ся з гробу.

Ліквідатор захрип від перепитої ночі, пробивав вуха деревляним голосом, руки дрожали, він ошибав ся, і щохвилї падало йому щось з рук. Спер ся над актами, закрив долонею очі і дрімав хвилю. Зпоза плечей нахилив ся товариш і муркнув у вухо:

— Ojciec zadżumionych . . .

Ліквідатор скліпав очима і кликнув:

— Підтягніть там стору!

— Не видно тобі дрімати?

На всї віддїли налягла сїра, тупа нудьга. Мертві голоси добували ся як зпід води. У молодиків проявляли ся штучні баси й передчасне малпування зрілости. Найбільше ярко виступали фізіономії й голоси тої верстви, предки якої займали ся годівлею худоби. Голос коня, бичка, свинї, дикої баби, ворони в посуху.

Макам, прозваний „Вертикишка“, записував у чорну книгу, кілько хто хвилин спізнив і верховодив деревляним голосом на цїлий віддїл.

— Як можна, пані, лишити рестанції й хорувати! Пан Медведюх порядний чоловік. Ходить до церкви, переймаєть ся роботою, затягає на годину 150 позицій.

Притишені розмови мішали ся у скучну симфонію. Падали розумні і глупі думки як серед усіх кругів на світї.

— Є всякі серця: Schnapsherz, Bierherz і Büroherz

— Як би до чого добив ся, перестав би бути революціонером. Найлїпший революціонер той, що нїчого не має.

— Чоловіка з провінції пізнати по голосї, а культурного по тім, чи витирає ноги.

— Не люблю людей, що голосно говорять і не витирають ніг. Демократизм не все поплачує. Я подавав руку сторожеві й поводив ся як з рівним, а він тепер нї за що не має мене. Таксамо треба вважати, з ким запивати побратимство. Культурний ще більше пошанує тебе, некультурний зараз візьме під ноги.

— Сховав я в осени два ровери на стриху — дивлю ся на весні, а коло них третїй, маленький.

Гімназист заглянув в альбом і читав вірш семинаристки:

„Дрібні пилки родять пил,
а атоми дрібних сил
родять таку велич брил,
як ми женщини".

Чищення носа також цїхує чоловіка. Один грав у хустину як на окарінї, инший трубів як пастух, що скликає товар.

Один з практикантів читав лист від батька:

„Не знаємо, чи живеш і чи ми, Твої родичі, живемо. Приїдь хоть на один день, нехай потїшу ся Тобою, бо вже далї сумерк настає" . . .

На столику лежала вкладкова книжечка провініціонального, задаткового товариства з отсим відпустовим кличем:

„Працюй
Щади
Гріш
Не марни!“

— Кажуть, що Чорнодоля помер.

— Та добре. Йому ліпше й людям ліпше; нікому вже не заваджає.

Касієр числив банкноти.

Голодний, обдовжений урядник Лев Юдейський дивив ся в пасманисту краску тисячок. Дівка зі спазматичною рукою коло шиї — демон у екстазї. Краска вужа-удава мигала перед очима Юдейського, той вуж обвивав його цїлу ніч, лоскотав по крижах і ссав мозок.

Глянув на черепаху водопроводу при стїнї і мрів про те, що повна грошей, вирятувала б його з нужди. Глянув у порожнїй капелюх — всюди привиджували ся йому монети й банкноти. У хвилї, коли відьма з тисячкового банкнота лоскотала його в шию, витворив ся сей погляд: „Гроші одного люблять і пхають ся до нього, хоч йому їх не треба, хоч він їх не хоче — а иншого ненавидять“.

На боцї балакали про цїсарський ювілей. Юдейський обізвав ся дряхлим голосом:

— Я хотїв би мати ті гроші, що коштували свічки на ілюмінацію... А кілько злодії вкрали тої ночі в Відні!

Писар показував ілюстрацію з ґазети: „Сучасна торгівля невільниками“. Безробітні в Ню-Йорку-Брукліні, які в дорозї переходу віддають себе в кріпацтво, замаскували ся зі стиду.

Юдейський числив довгі стовбці цифер і муркотів як кіт, що держить миш у зубах.

Надворі забанувало.

Підіймив голову від книги, задивив ся в вікно й думав: „Наші нерви й химери цілком такі, як наше підсоннє. Рано була погода, тепер паде дощ. Дві третинї хмарного життя збуваєть ся за напасть як гидкий сон“. Згадав свою сїмю і вповів до писаря при сусїднїм столику:

— Нїчого не доробив ся чоловік. Як би я нинї замкнув очі, то жінка й дїти лишили ся б як песята на снїгу.

Писар відповів:

— Ви ще міцні, час думати про смерть.

— Міцний, аж сила в грудях грає.

Два ґімназисти пригадали собі „дзвона“ й моцували ся кілька хвилин на боцї. Один обсмотрював ся живо під камізолею і вповів з-грецька:

— Гой ґузікой епі тон порткон обірвантузан!

Урядник Антін Жуковський складав почтові марки на викуп чорної невільницї, щоб потім оженити ся з нею.

— Які ж то будуть дїти?

— Білі мурини.

На коридорі показав ся Жид-лихвар. Жуковський муркотів: „Zu Dionys, dem Tyrannen, schlich Damon, den Dolch im Gewande“ . . . Тицьнув лихвареві під ніс бухгальтерійну, червону асиґнату і сказав, що не може тепер нїчого платити, бо дістав покликання на військові вправи. Лихвар забрав ся, Жуковський замітив, що тяжко буде тепер знайти свіже „medium“ до фінансових операцій... Оповідав деякі цвітки з військової фільософії: „Wer hat Ihnen erlaubt zu denken!?“ „Wenn Sie etwas reden wollen, so müssen Sie schweigen!“

Молодий урядник читав крадьки часопис, старший товариш завважив це і кликнув:

— Бійте ся Бога, не читайте ґазети! Я вже 15 лїт в „Н. Силї“ і ще ґазети не читав!

Один дієтар оповідав другому про вечірнїй вибрик у бурсї, як одного облили водою й тягнули за ноги. При тім оповіданню працював ногами й руками і сміх переривав йому слова. Подавав назвиська товаришів, про яких слухач нїколи не чував, і сміяв ся, як би жаби рахкали.

Через віддїли переходив директор Шуліковський. Молодечі румянцї щезали як під подувом квасної, китайської мари, лиця прибирали гнилу краску.

Коло касієра стояло кілька робітників і брали прибори до писання. Щоб шпигнути касієра, який був старшим офіциром на пенсії, Шуліковський крикнув:

— Пане, тут не касарня!

Покликав начальника, тицьнув йому ошибку в адресї до аґента, показав на письмо дотичного робітника і крикнув:

— Жалую, що-м того шельму зробив урядником! Має менї присїсти зараз дома, вивчити ся всїх аґентів й їх адреси напамять і здати переді мною за 5 днїв, инакше не тримаю його тут навіть пять хвилин!

Недовго потім вибухнула страшенна сварка між двома урядниками. Посипали ся прізвища й погрози. Коли буря затихла, урядник Байда виснував такий погляд:

— В „Нар. Силї“ так, як у коршмі: „стережи ся, щоб тебе не обхляпали“ і так, як на багнї: „уважай, щоб не запасти ся.“ Чоловік між людьми все мусить поповнити якийсь злочин, хоч би навіть в оборонї себе. Я мав у життю найкращих людей за приятелїв, аж у „Нар. Силї“ пізнав таких ворогів, яких не має звичайний чо-

ловік. Хто тут винен? Пофальшоване життя. Чоловік як фальсифікат входить в обіг. Злий напір згори витворював у тих бідаків по затратї волї й духа студену, нехарну хоробу трусливости, схожу на ту вогку й підлу природу, що панує три четвертини року над нашим темним світом. Життє стало обслизлим, мерзьким проклоном.

Юдейський у вільних хвилинах усе гострив ножик. Пробував вістрє в пальцях і добавив:

— За моїх дїточих лїт не мав я стільки сили в любві до Бога й матері, нї пізнїйше до любки, нї тепер до жінки та дїтей, що нинї в ненависти до тих драбів і злодіїв. Та ненависть рівняєть ся любві до ідеї волї і правди, й я не годен би вмерти скорше, заки не покінчив би з ними рахунків.

Ярвич прогладив хвилясту, проріджену чуприну і вповів задумчиво:

— Лише самотник носить у собі праведне зеркало духа. Хто звяжеть ся з людьми — стане ворогом, нехарним і підлим, як вони.

На столику лежала книжка. Один зі старих урядників, який уважав себе за наймудрійшого, листував її й натрапив на портрет тринацятого апостола. Мудрець стоїть босий, без капелюха, руки за ремінцем. Старий бурмотів під носом:

— О, гм... Хто то? Ага... Толстой... Перший раз виджу його... Ну, та його наука... вона... не конче така... Вона, нїби гарна, але це лиш теорія... Він, нїби добре мислив... Воно, правда, що бідний — не має тих потреб, що цивілїзований, — і є здоровший...

Ярвич відвернув голову, листував пильно в актах і подумав:

— Нераз найчеснїйшого чоловіка можна зненавидїти на-смерть.

Писар Ямник наслїдував самохід у хвилинї, коли збираєть ся їхати і трубить. Пафкав губами й махав руками наперед себе. Його сміх нагадував плач баби на похоронї. Зчислював цифри й бурмотав під носом, як би читав з требника, а при підписуванно сум витягав на-голос:

— За-а-я-ци-и! Мур-мур-мур-мур-мур-мур — за-а-пад солнцу-у!

Один з найздібнїйших молодих урядників так був перемучений працею над сухими цифрами й бідолашнїм життєм, що коли вглибив ся в муравлину слїпанину над рахунками, його уста виповідали рівночасно найсуперечнїйші річі без звязи, фрази з афішів, реклям, ґазет:

— Saman Tee! — Ельза флюід! — High-Life! — Der Frosch im Glase herumkrabbelte! — Mający chęć pójścia w zapasy z niedźwiedziem Mufferl, wygra 2.000 koron!

Жуковський виглянув крізь вікно і сказав:

— Подивіть ся, яка доля чекає нас! Символ робітника „Нар. Сили“.

На вулиці перед будинком „Нар. Сили“ впав кінь. Жуковський порівняв міську янатомію, в якій кінчили товариші, з заведенням для коней і псів під орудою Бабачка й Зігля.

Розмова на ту тему вела ся часто між персоналом і виринула навіть у „Радикалї“.

Один з урядників оповідав, що бриковим коням випалюють очі. Їм усе здаєть ся, що це ніч і тягнуть скоро, щоб досвіта дістати оброку. Инший знов сказав Шулїковському:

— Пане директоре, ви тому коневі, що нїчого не робить, то ще вівса, а того, що тягне, то ще батогом!

Один з начальників-наганячів почув таке слово:

— Ви так робите, як Жид: вибичує коня наперед у стайні, аби був гострий, а потім виводить його на продаж!

Коли дирекція завела урядованнє в неділї і свята, хтось замітив:

— Жидівський кінь у неділю відпочиває, а хлоп своїм везе Жида до міста.

Про старого, заслуженого письменника Степана Ручая казали: „Великий кінь працює на малого пана".

— Зачиніть вікно, бо такі продуви, що мене шляк трафить!

— Нїчого великого; менше одного.

— Але я ще не висповідав ся...

Виголоджені робітники снували ся як хорти.

— Ще нема десятої, а мій годинник жене як пяний суньголов у воду.

Врештї, над вухом Юдейського озвав ся поклик молодшого товариша:

— Снїданнє, старенький! Покріпити ся — набрати сили до дальшої працї! От, кропніть шнапса, серце затерпне, в голову як би обухом, буде менше болїти.

— Або гірше... Пили ви коли з гіркої ріки? Пив я зі солодкої, найлїпша була солона, але з гіркої ви як виджу, не пили.

Академік оповідав:

— Як ляжу голоден спати, то снить ся менї, що я в небі, і замісць листя на деревах — шницлї.

Снїданки брали робітники по більшій части на книжечку, а на першого потручували їм з платнї при касї. Деякі набирали снїдання настільки, щоб вижити ним цїлий день. Стягал. їм відтак половину платнї, а нераз і більше. Кухонна служниця кашляла в долоню

й подавала хлїб, вилки й ніж. Сїльська дївчина двигала за нею коші й помагала в роздачі харчів.

Макам накинув ся на неї.

— А ти, пані, до кого говориш per „ви“!? Ти, шмато одна, не знаєш, що я тут, пані, 11-ий по пану директорі!? До свого татуня кажи „ви“!

Дївчина спаленїла, в очах станули сльози.

Академіки й урядники перекинули ся поглядами, дехто покрутив головою. Макам забрав ся, хтось сказав:

— То не ті комедіянти, що грають комедію за гроші . . . В того чоловіка проявляєть ся типова роскіш підлоти. Знавець фальшивих пятаків. Звичайний слухач ц. к. військової Platz-музики. Комендант вулиці.

Приходили инші робітники зі сусїднїх кімнат. Бувший монах, прозваний „Іван Кронштадський“, не забував своїх хлопячих лїт.

— Менї найлїпше було, як пас товар. То, бувало потягну в мами з бантів отакий кусень шпирки, вткну на рожен, спечу, напю ся води, а відтак як заспіваю „І я Гуцул, і ти Гуцул! . . .“

Хтось зробив таку замітку про Ямника:

— Рутенець напхає повен рот, а проковтнути не годен.

Братство товпило ся коло кошів.

— З чим ті пироги?[1])

— Зі сиром.

— По чому?

— По два ґрейцарі.

— По чому голубцї?

— По три ґрейцарі.

— Щоби в аптиці продавав голубцї, то не коштували б по три ґрейцарі. Кілько коштує кільо рижу?

---

[1]) перед війною

Нехай буде 25 ґрейцарів. Свинини фунт 20 ґрейцарів, перець і сіль 4 ґрейцарі. З кіля рижу буде 115 до 120 голубців... Моя жінка варить більше, ніж 115 голубців.

Юдейський заперечив:

— Ні, голубець за 3 гр. не є дорогий, але пиріг за 2 — дорогий.

— Пе-ре-про-шую! Я виджу в тім голубці 200 зерен рижу й один кусничок мяса, такий, як одно зерно рижу. У мене голубець має бути такий: листя з квашеної капусти, а не з пареної, тай аби плавав у масти!

Юдейський:

— Чекайте, я вмисне скажу жінці, аби зрахувала, кілько коштують голубці, щоб вас переконати.

— Ковбаски коштують у склепі 8 ґрейцарів, а вони продають тут по 12, хліб 2 сотики, а тут 4, — втрутив академік, соціялдемократ.

— Я йду до ресторану й забираю льокаль, світло, місце. Або що то за келїшок! Я вас переконаю в першім-ліпшім шинку, що за 3 ґрейцарі буде більший келїшок горівки!

— Я куплю пару ковбасок за 8 ґр., возьму в кишеню й порівняю з сими.

— Я вам скажу, чого така дорожня: бо є в „Нар. Силї“ не один такий, що ззість на 15 ґрейцарів, а в книжечці запише 15 сотиків, і господар мусить натягнути.

Та розмова виснажених умів тягнула ся цїлу годину.

На середині кімнати тлїв огарок циґара, на зайвому столї блищала мала калюжа горівки.

Юдейський кривив ся і крутив головою, як би їв власне тїло. Не смакувало йому снїдання. Перед очима стояла в-одно бідолашня жінка, дїти вже два тижні не ходять до школи, бо не мають обуви. Сльоза впала

на хлїб, він стряс її, в горлї зачало давити й пекти. Поклав хлїб і вийшов.

Байда взяв Ярвича на папіроску. Урядник, який мав авантуру з товаришем, ходив усе згорблений, похилив голову, руки в кишенях, крутив нервово вус і вічно думав. Задержав ся хвилину перед тамтими і вповів:

— Кажу вам, злоба людська така на кождім кроцї!

Писарі — нищий народ, снували ся з актами по віддїлах. Усїх цїхувала недостача енергії в долїшнїй щоцї дрібної, голодної риби, що дала ся зловити на патріотичний гачок. Доля відтрунула їх від трапези життя, як мачуха голодні сироти.

Байда був прибитий своїм маєтковим станом. Від лїт не авансував, врештї, прийшла ще кара в формі здержаного 5-лїтнього додатку. Представляв Ярвичеві тактику й душу Шуліковського: „Вдоволеному не треба підвишки, бо він молодий, зрештою, не знав би, що з тими грішми зробити, зіпсував ся б, — невдоволеному не треба нїчого дати, нехай іде собі, а такий, що сам упоминаєть ся, випереджує постанови дирекції — вимушеннє, терор! Хоче бути над дирекцією!... Ви дістали недавно відпустку на військові вправи, отже не можу дати вам відпустки для поратування здоровля — се було б за багато... Вам нїчого не стягають, тому не потребуєте підвишки... Вам багато стягають, тому не потребуєте — підвишка вам не поможе“... Перед двома роками Шуліковський сказав: „Я не міг вас менувати, бо ви в процесї.“ По роцї сказав: „Не можу вас іменувати, бо ви виступили лично проти нашого прокуриста, пана секретаря Сїрка“. Тепер сказав: „Не можу вас іменувати, бо недавно дістали ви нагану на письмі і здержання пятилїття, отже виходило б, що

одною рукою вам відбираєть ся, а другою даєть ся. Не займайте ся тим, чого не треба, а робіть те, що треба, то буде добре, а так самі собі припишіть вину.“ Коли визначний патріот звернув увагу на невдоволеннє серед персоналу „Н. Сили“, Шуліковський відповів, що в инших інституціях також є невдоволеннє. Забув тільки, що де инде невдоволені одиниці, а в нас загал. Коли загал невдоволений, мусить бути причина. Протоколи Надзірної Ради робить дирекція по зборах на свою руку. Тому чотири роки взад ухвалили збори 5.000 К ремунерації для агентів, Рада затвердила, а Шуліковський переробив на 4.000 К. На око се дрібниця, але хто розуміє річ, той видить, який діявол криєть ся в Шуліковськім. У своїм часі сказав: „Я зменшив би їм урядові години й дав павзу, але вони не просять“. Коли робітники подали просьбу, він відповів: „Не можу сього зробити, бо зближаєть ся літня пора, наспіла тьма позичкових зголошень, і я не дам ради. Тут у мене сама збиранина лінюхів, нездар і калїк. Хиба замкнути буду й отворити шпиталь. Скажіть там, що я маю 60 стовпів, а не урядників! Як би не уважав, що тепер зима, то розігнав би всїх! Ви жадаєте урльопу на два тижні? А як би так усї панове зажадали по два тижні, то випадало б хиба замкнути буду і звинути цїлий інтерес!“ Той чоловік усе ненаситний, усе невдоволений, кожда його думка злобна, затроєна, нераз навіть на перекір собі самому. Кождий його рух обчислений, кожде зарядженнє обдумане для личної користи, а для людей воно в такім відношенню, як до мертвого матеріялу. „Щоби-сьте поростягали ся на землї — мусить менї те бути готове!“ Се постать, якої кожда думка, кождий рух як кордюк підгризає корінне життя.

Байда замітив Макама і спитав Ярвича:

— Чи ти завважив, що Ціп, Макам, Сафат і всї инші хрунї виглядають на лицї і з очей так, як би живили ся нехарством, і кров їх була брудна, як у хробів? Неодин чоловік має більшу відвагу робити прилюдно свинство, нїж поступати чесно. Се нехарні душі з тої породи, в якій краса й добро не являють ся навіть у снї.

Ярвич перебив:

— Дай спокій. Коли підлий чоловік вірить у свою роботу й видить у нїй красу й добро, то се не менша трагедія, нїж у маняка в заведенню божевільних.

Байда й Ярвич проходжували ся коридором.

По кутах чорнїли опльовані стїни, місцями кровю зі злоби. З тих гнїзд виповзали нечисті сили й тїни проклонів.

Надійшов Юдейський; Байда спитав:

— Як же там нині фантазія?

Юдейський махнув рукою. Був вимарнїлий, передні зуби холїтали ся, він тремтїв.

— Моя фантазія як мертве теля хвостом. Моя фантазія чорна, з бородою, з пейсами... Нехай грім вдарить у „Нар. Силу“, а мене нехай першого вбє на місцї! Так менї те життя очортїло!... Того драба Шулїковського лиш вивести на камінну гору, застрілити й виймити кулю, бо шкода! Я дер би з нього живцем паси й сипав соли у свїжу рану, щоби скорше гоїла ся. Він ще був у сорочцї з рукава, як уже його нїхто не любив.

Затягав ся нервозно папіроскою, ненависть стала його хлїбом і отруєю. По хвилї сказав:

— Порадьте менї, що маю робити з собою? Так далї не годен жити, треба шукати якогось рятунку. Я чув, хтось менї раз казав, що Жиди мають великий

фонд для таких християн, котрі переходять до них і вчать ся на рабінів. Даю найсвятїйше слово чести, я зараз готовий учити ся на жидівського ксьондза до Палєстини, а відтак поїхав би до Америки.

Байда здавив вибух сміху. Він знав слабу струну Юдейського, йому шибнув чортівський вибрик.

— Се незлий плян, але в сім випадку мусїв би ти розвести ся з жінкою.

Сїпнув незамітно Ярвича за полу й говорив далї:

— Ти пропадаєш за жінотою, отже тут треба би придумати заробок, відповідний до твого таланту. Може б ти заложив публичний дім?

Юдейський підхопив живо:

— Я вже нераз над тим думав, але до того треба капіталу. Хиба б отворив мужеське заведеннє...

Нараз пригадав собі щось.

— Ага, що ж з тим анонсом, що ви мали вишукати менї!? Я що-дня впоминаю ся, а ви все забуваєте! Вистарайте його як-найскорше!

Байдї сприкрило ся день-у-день слухати нарікань і і плянів Юдейського, й він зложив ураз з Ярвичем, буцїм то оба вичитали в англїйській ґазетї оповістку, що якийсь природник має в себе самицю оранґутана і для наукових дослїдів оголосив велику суму для того, хто підійметь ся полових зносин.

Байда реготав ся на цїлий коридор, аж присїдав. По тій розмові пішов з актами до дирекції. Др. Малицький сидїв при бюрку, обложений статутами, розпорядками та правничими підручниками, вглибив ся в начерки Шуліковського й ладив новий службовий правильник.

Байда подумав: „Коли люде голодують, а Юдейський мріє про становище „жидівського ксьондза“ й за-

робок на зносинах з „орангутанихою“, пан директор Малицький сушить голову над свіжими нормами... Зневірив ся в персонал. Підозріває його. При порівнюванню векслїв з виказом закриває пильно долонею векслеві суми, щоб урядник з книгою перед носом не підглянув їх. Біжить до того, що переписав його концепт, шукають за брулїоном у коші, знаходять, др. Малицький видирає з брулїону свій підпис. Векслї ховаєть ся у тресорі, жировані на банк „Нар. Сили“ — всяка ошуканська махінація з боку урядника виключена — підписів Малицького в підручних актах та кореспонденціях — у брід. Чому він з такою боязливою обережністю вириває його з леда брулїону й чому при коляціонованню закриває суми на векслевих блянкетах — даром ломлять собі голову старі знавці, що в банковому дїлї ззїли зуби. Але таке поступованнє ярко цїхує д-ра Малицького й його відношеннє до персоналу“.

Шулїковський влїз цїлий у акти. На зголошенню о позичку не подобало ся йому назвисько „Павло Журибіда“. Написав в увазї: „Відмовити“. В руки попала отся картка:

„Коли вичитую по часописах про господарку дирекції в „Нар. Силї“, кілько там людей гине, пригадуєть ся вірш зі старої читанки п. н. „Пчоли“:

Він з утїхов медок пє,
А хто мід дав, не жиє...

Панове гадаєте, що рутенським бюрократизмом воскресите народ, і що чесним чоловіком і патріотом може бути лише патентований директор? Згорите на тім огнї“...

Прийшов студент теольогії, який тимчасово був занятий у „Н. Силї“, Шулїковський спитав про стан роботи і шпурнув за ним каламарем.

Телєфон тиркотів на бюрку, директор не квапив ся. По довшім часі взяв слухавку. Дочка Юдейського просила, що хоче розмовити ся з батьком у важній справі. Директор відповів гостро, що телєфон призначений виключно для дирекції в урядових справах, а не для приватних сторін. При сій нагоді пригадав собі, що перед кількома хвилями наспіла до одного з урядників тєлєфонічна депеша від Барили, який перед кількома місяцями покинув„ Н. Силу". Шуліковський вітрив тут свіжий замах на дирекцію, покликав централю і спитав про зміст депеші.

На те дістав таку відповідь: „Урядова тайна. Обходить це пана Барилу, а не дирекцію".

Прийшов молодий адвокат у справі урядових вияснень, директор крикнув вередливо:

— Як же ви мене нудите!

Адвокат забрав ся, бурмотячи під носом.

Надійшов голова педаґоґічного товариства, професор і доктор фільософії, Шуліковський накинув ся на нього, щоб не перешкоджав йому, той обрушив ся, наговорив дурниць і тріснув дверми.

Шуліковський закляв під носом і читав лист від світової фірми, що орудувала в Віднї-Берлїнї-Парижі й Ню-Йорку. Там стояло:

„Сим припоручуємо Вам рахмайстриню, якої довголїтня практика позволяє нам виставити їй отсе свідоцтво:

Вона числить скоро й певно, так що всяке перечислюваннє злишнє.

Вона нїколи не ошибаєть ся, вона уникає всяких реклямацій.

Вона є невтомна й не жадає нїколи відпустки.

Вона також не хорує нїколи.

Вона готова день і ніч працювати, коли лише забажаєте.

Вона працює таксамо в бюрі, як дома.

Вона ніколи не втомить ся, і робота їй не сприкрить ся, хоч цілими днями без перерви може працювати.

Її праці є все безошибочні.

Иншими словами: Вона працює вдесятеро більше, ніж звичайний рахмайстер, а що найважнійше зі всього, вона не жадає ніякого удержання.

Вам видить ся, що наведена хвальба за велика, щоб була дійсна, але се потребує лиш одного слова від Вас, і вона готова переконати Вас про те, коли дасьте їй нагоду, працювати кілька днів з Вами.

Її імя є „Unitas“, невтомна рахмайстриня.

Було б нам приємно, як би могли дати Вам дальші вияснення, й поручаємо ся

з високим поважанием

Людвік Шпіц“.

Шуліковський усміхнув ся злобно.

— Прошу! У людей машина стоїть вище, ніж у нас чоловік. Я тут, пані, на цілу „Н. Силу“, на 150 люда, не маю ні одного такого пильного й точного робітника!

Записав адресу й дав рекляму начальникові, щоб показав її робітникам.

Любаска сидів розвернений у фотелї, переглядав спис робітників з усякими датами й примітками, усміхнув ся й говорив спокійно:

— Ну, Богу дякувати, революція серед персоналу зломана. Перед трьома роками вигнали пан директор лише одного Білецького, а така буря зчинилася, що мало не викинула нас з наших крісел, а тепер остан-

ньої зими три днї перед 1-им грудня вйповіли ми місце аж десятьом дієтарям, і нїхто анї не муркнув! Нинї могли б ми легко позбути ся ще решти тих двох-трьох, і був би повний спокій. Стояло се нас багато коштів і труду, але ми побідили . . . Проба вдала ся . . . Шісдесять ворохобників висунули ми тихесенько, без гомону протягом двох лїт, на їх місце приймило ся за ту саму цїну аж сїмдесять свіжих, між ними 15 дівчат. Пан директор не довіряли жіночим, робучим силам, а тепер переконали ся, що се несогірший матеріял. Манїпулянтки пильні робітницї, не бунтують ся, не ставляють великих жадань, а найважнїйше, що більша часть по двох-трьох роках виходить замуж і тим самим уступає з „Н. Сили“, і ми не маємо з ними нїякого клопоту... Експеримент повів ся вповнї . . . Коби ще тих двох-трьох ворохобників викурити, бо як видимо з часописів — боєва шайка веде систематично далї свою роботу, а навіть, як зачуваю, мали відбути ся на днях тайні наради над найгострійшими способами, над тягненнєм льосу й як я вже давнїйше передвиджував — заносить ся за заговір. Де є дим, там мусить бути вогонь; де люде плещуть, там мусить бути зерно правди.

Любаска підійшов близче й говорив півголосом про Ярвича. Шулїковський оглянув ся підзорливо, Любаска пішов до порога бічної комнати, постояв хвилинку й вернув ся.

— Нїщо. Се Юдейський. Поклав акти й вийшов. Він не чув нїчого.

— Се також непевний чоловік. Наш ворог, — додав Шулїковський.

Оба директори вели нараду пошепки . . .

По віддїлах ішов Бойко з овочами й захвалював свій крам, але робітники обминали його, бо мало хто мав гроші.

Коли показав ся курсор, що збирав на народні цїли, один урядник виходив до дальшого віддїлу, другий крив ся, инший кидав ся на курсора й наговорював йому дурниць. „Н. Сила“ буде взагалї полем усяких патріотичних драчок, добродїйних датків, викликувань та „пяткових систем“. Часто треба було рятувати неодного свого товариша, складати ся для нього на одежу, подорож на иншу посаду, на кошти процесу, похорони дитини й т. п. Слїпа суспільність усе була пересвідчена, що тут урядники таксамо оплачувані й такі самі мають впливи і значіннє, як по инших інституціях, як би се повинно бути, і завдавала ся ві всїх громадянських справах до персоналу. „Тимчасом“, — писав „Радикал“, — „се велике, але зовсїм розбите урядниче тїло в силї стокількадесяти душ, через самоволю й визиск кількох темних, загорілих одиниць в управі, поза муравлиною працею в бюрі є ідейно й матеріяльно зруйнованим неужитком і тягаром для себе самого. На стокількадесять робітників „Н. Сили“ ледви кількох передплачує часописи, ледви два-три купує й читає книжки та, відриваючи собі від губи, ходить до театру, решта живе з дня на день, без світла й без будуччини. Коли взяти під увагу це велике число молодих сил як неужиток у протягу несповна д в а ц я т и лїт, коли застановити ся над тим, що у двох десятилїттях пересипало ся через „Н. Силу“ зо дві тисячі людей і кілько з них змарнувало там здоровля, час, студії, родинне майно, кілько там зломило ся і згинуло, то пересїчний чоловік ледви чи уявить собі страшний вилім у просвітно-культурнім відродженню вітчини. Сей каригідний, непростимий злочин паде в нашій історії на голови тих усїх президентів, членів Надзірних Рад і дирекції, що у своїй запеклій слїпотї задля личної

хапчивости причинили ся до тої страшенної, національної шкоди".

Байда пристанув і глядів задумчиво перед себе. Один і той самий старий прецляр снував ся по коридорі; за двацять лїт не зайшла нїяка зміна в старій, а все добрій системі.

Дві пані розмовляли:

— У мене служниця як устане, то має бути зачесана, помолена, але нїколи не повинна чесати ся при менї.

Жуковський встав від Prima-Not-и, випростував хребет і приглядав ся своїм вусам у відверненім вікнї, підгладжував їх угору й повертав головою як перед дзеркалом. У вікнї по другім боцї через вулицю видко було сїмейну сцену з жидівського життя. Дївчата вбирають ся, старі лїнюхують у вікнї цїлими днями як жаби до сонця. Старий читає газету, позїхає, відтак іде до вертгаймівки, робить рахунки в довгій книжцї, приглядаєть ся паперам у тресорі. При другім вікнї лїнюхує молода пара.

— Я би то стріляв! — муркнув Жуковський.

Хтось замітив кота на мурі і вповів:

— Кіт лїнивий як Жид.

— Жид смердить вороною.

— Дайте спокій, це старинний, культурний народ. Жиди витревалі, терпеливі, вміють заховати тайну, не бавлять ся в шовінїстичну полїтику й не люблять розливу крови. Як би так усї народи поступали, не було б війни. Я мав більше приятелїв Жидів, нїж христіян. Славяни нарікають на проворність Жидів — хто ж їм боронить бути проворнїйшими?

— Бик! Бик у сумованню! Хто збичив? Страшенно бичать! — кликав писар Ямник, якому повело ся знайти ошибку в рахунках.

Старий референт гіпотечного віддїду розгинав утомлені крижі. Під столиком стояла лапка на миші. Була вільна хвиля, молодий писар спитав:

— Що лїпше, прошу пана референта, чи боротьба в життю, а при смерти спокій, чи навпаки?

Старий вдивив ся в вікно й говорив задумчиво:

— Краще боротись цїле життя, а при смерти мати спокій. Так у природї: звіря, чи чоловік мокне, трудить ся вдень, а вечером шукає спочинку.

По віддїлах снував ся молодий начальник, якого вистарав Любаска на місце Ришкунди. Був він уже відповідно настроєний і накручений через обох директорів. Робітники тягнули без віддиху всею силою грудей і нервів, він підглядав їх, контролював що пів години, підганяв і сварив ся.

— Я вас віддам до війська!

Одному урядникові було сього за багато, він станув до нього і сказав:

— Вам здаєть ся, що процюєте для народа, тимчасом працюєте лише для своєї карієри. Натомісць ми працюємо тут за пів дурно кількanацять лїт для народа й на те, щоб ви, як прийдете, мали готову синекуру. Ви патріот і служите народові, а ми кому? Псові й к—ві? . .

Кілька днїв був спокій. Референт замітив:

— Старі піонїри, що в голодї й холодї підмащували колеса тої машини, йдуть у забуттє, а на їх місце приходять смаркачі.

Хтось згадав, що Байду перенесла дирекція під необразованого начальника, і той робить йому пакости й оскаржує перед управою. Старий дав на це таке порівнаннє з народнього побуту: Слуга став фрайтром при війську, дав синові свого ґазди в лице і сказав:

„Коли ж я тобі віддячу ся? Як верну з війська, ти мене знов будеш бити в лице.“

Експедитор Клим Даниш підтягав дух ніздрями і бренів під носом.

У груди дрожали мрії й жаль. Не мав для них слова, лише чув у собі сердечну відраду. Похилив голову над столом, лице обвисло й морщило ся, в горлі вертїли сльози. Водив неспокійно очима, аби хто співу душі не перебив. Було це світло туги за далеким щастям, вроджена, тайна поезія, яку бідна людина плекає у груди.

Переглядав письма від заступників банку і членів.

Гринько Чобіт з Кривого писав:

„Високий Президіоне!

Прошу вибачити, шо через великі видатки не міг я минулого місяця прислати цїлої парамеї“.[1])

Далї йде широкий опис сну, в якім з'явив ся Чоботові св. Петро, візвав його гостро до праці й патріотичного сповнювання обовязків, і Чобіт під впливом того сну роздобув гроші й посилає їх до „Н. Сили“.

В другім письмі стояло:

„Славетна Премійо!

Доношу приязно, що я наробив Вам уже доста членів, то пришлїть менї хоть на пачку тютюну. Я ходив до Анни Башти, але від баби годї довідати ся докладно, бо її чоловік поїхав в Америку. Щодо Якова Скрипки, то так показав той интерес: він сам обмилив ся в рахунку, бо того дня справляв онуцї хрестини й забув, але що маю зробити? Мушу ту камфузу перебрати на себе.

Прошу поправити в актах на Юрко Харук, а не

---

[1]) Премія, належитість

Хруник, бо я маю докори від него, що виставляю його на сміх перед громадою.

Щодо Петра Шестопалки, то є він розумний, рахунковий і чесний человік.

Федько Кабат має в голові дар і письменний чоловік.

Юрка Гузєка нема дома, — замкнений в арешт за бійку, а жона не має відки заплатити.

У Микити Цимбала незгода дома, бо син тата нарушив ціпом по голові.

Для місцевої Шкільної Ради прошу прислати новий квіт, бо той перший десь стратив ся, а як стратив ся, то Вам напишу: в мене в хатї є телятко і взяло в писок і ззїло."

Инший писав:

„Та ж менї Дирекція більше значить, нежели оден член. Член ото єст, ото нема, а Дирекція була єст і буде."

У позичкових зголошеннях, у рубриці „заняттє члена", було подано:

„Настуня Копійка, мама коло дїтей."

„Текля Побігуща занимає ся працею. Має троє дїтей і веде житє убоге, але чесне. "

„Грицько Козїй, прозваний Цїкавий — у лїтї муляр, а в зимі швець."

„Іван Сухолидкий занимає ся центрифуґою".

Один довжник писав:

„Як відішлю гроші, то напишіть менї квітанцію, бо банок стоїть на моїм ґрунтї, а я старий і слабий тай хочу зробити порядок."

Инше письмо зачинало ся від сеї дати:

„Гарасимів, неділя, Трьох Святителїв, бо калєндаря на маю і нїкого не питаю.

Напишіть менї, де я ті гроші маю викопати?

Той адвокат так нас зінформував, що мусимо обвести його по судових льокалях. Замісць піти до него, підемо тепер до доктора Жида".

У списї господарського інвентаря стояло: „Дві борони, плуг, віз, кухонне начиннє і пес за 10 К." З польського: „służebna izba" було уковане: „Служниця з комином плетеним, докладно зі середини вимащеним."

Даниш натрапив на отсей донос:

„Іван Якобчук асекурував хату на велику суму корон, отже заявляю, що то забудованє не має вартости більше як 100 К. Він підмовляв уже мене, щоб я його запалив і вияснював менї, в який спосіб се зробити. Прошу переконати ся через жандармерію.

Кушнїр виробів хлопських і панських

Дмитро Якобчук.

Відрадним духом повіяло з відтинку переказу:

„Посилаю 10 К., що татко дали на цукорки, а я призначую ті гроші на Рідну Школу,

Лесьо Вітошинський."

У письмах пересипали ся вдачі й натяки про людську долю.

Молодий селянин-патріот писав:

„Я сам собі так не рад, як рад з цїкавістю і в скорім послуху попрацювати для народа, для добра і слави Неньки-Украіни.

Я з людьми живу в лагіднім спокою. Сего попрошу, того навчу, тамтого напімну, трохи погрожу; треба бути всїлякому, але за народнїм добром я би в вогонь поскочив.

Ще не вмерла Україна і слава і воля!"

Данишеві впадали під увагу дальші місця в листах:

„Іван Велика-Гора й його жінка померли, дїти розбрели сяка службу, будинки продані Жидови."

„Спір межи Іваном Вовком і Василем Бараном є той, що Баран ускаржив перед фінансом, що Вовк має посаджений тютюн, ото ж фінанси вже списали протокол, і се ціла їх сусїдська незгода."

„Заявляю з болем серця, що той добрий член Василь Великий-Чоловік насушив менї голови через два роки всякими змінами рат і письмами, однак не догодив я, бо йому жаль, що я дав сина до школи. Він має сина неробу, неука, і проти него повинен я бути жербаком, а не давати сина до школи."

„Повідомляю приязно, що-м продав корову й посилаю на заспокоєннє залеглих рат".

„Прошу поправити в попереднім зголошенню, що пів хати є власністю Варвари Савчук, а шопа і карник її чоловіка Антона. За те, що Варвара важила ся подати всї будинки на своє імя, Антін збив її страшно і розвалив голову, і вона явилась нинї в мене і благала переписати грамоту на його імя. Як сего не буде, то загрозив, що вбє її. Прошу перевести ту зміну, нехай баба має спокій.

Прошу менї ласкаво написати, чи є що правди в поголосках про близьку війну з Росією".

„Удїл Николи Палихати прошу переписати на його жінку Юлїю, бо Никола засуджений трибуналом на 10 лїт криміналу, шо отроїв свого малолїтного шваґра, брата Юлії, трутков сїрників, намочених у молоцї, і той умер за 24 годин".

„Коли що в моїх зголошенях зле, то прошу написати, бо самі знаєте, що я ще молодий аґент. Гаразд!"

В иншім письмі стояло:

„Гнат Стебло і Марунька Скиба нешлюбні, лише сидять на віру, отже не знаю, чи приймете їх. Як там самі уважаєте".

Далї стояло:

„Тато помер, сини роздїлили ся, зійшли на нищету й не мають з чого платити.

Луць Стоколоса продав хату й мешкає у стайнї. Ззїв його млин бензиновий. Дах над стайнею ще не покритий, не мав звідки взяти соломи; ходить тепер за соломов і асекурує ся, бо му ся злі сни снять".

„Світла Дирекціє!

Сїно зігнило, бульба вимокла, збіже зросло і пропало, кукурудза до нїчого, торги заперті, чоловік як під замком, гроша годї де роздобути, біда, тїснота велика... 10 К посилаю тепер, а другу половину на Новий Рік у Василїв день".

Инший довжник написав:

„Перша рата, як буду хотїв, а друга, як буду мав Я називаю ся Бонїфатій, а Ви пишите „Бонїфат". Шукав такого імени в цїлім калєндарі й не найшов. Шкода науки"...

Одна Полька зложила даток на будову церкви в західній Галичинї й написала: „W zgodzie kwitną bratnie niwy".

Ukrainofilka.

„Тимко на поповім зі стайнї зробив хату і вже мешкає в нїй з худобов і всїм своїм маєтком. Правдов єст, що він не мав свого дому, бо пристав до баби, і були малолїтні, а як підросли, то старого нагнали, і він тепер мусїв собі побудувати.

На маєтку Семанчука табельовані Срулейб Лїбстер, Марко Фльорискул і Гершон Шор, і вони провадьи лїцїтацію, а він тепер дурієе, ходе селом та бє людий задурно.

Захар Фільварок слабий, нема гроший, буде вмирати.

Микита Комин продав поле, а жінка з розпуки підпалила хату.

Жінка і дїти Трохима Воробця взяли над ним верх, так що бідний мусить у лїтї чужу худобу пасти, а в зимі часами ходить по жербах, отже твердили менї люди, щоби той удїл дістав він через мене, щоби купив собі одїж і який час пережив у дуже зимну пору, бо він не єст піяк.

Жінка Микити Слимака пішла на службу, а її чоловік, денний зарібник, покинув цїлком хату, яка вже валить ся. Тепер при молотьбі урвала йому машина руку, і він у шпитали".

З простих, коротких слів било життє й доля нашого хлопа. Тяжке життє, гіркий світ. Зачинав ся він там далеко в закутинах людського буття і пропадав як плач і зойк серед пустинї.

Інтелїґент, лїкар дав таку відповідь:

... „У тій справі був я лично в канцелярії Дирекції і, заки мав час представити ся, приймив мене п. др. Шулїковський в такий нечемний і грубий спосіб, що я уступив зараз і зарік ся мати другий раз у моїм життю яке дїло до „Нар. Сили".

Даниш глянув крізь вікно — надворі вставала весна, викликувала слабість, морочила, нагадувала неволю, сїре життє в бюрі.

Потуркотїв віз з рекрутами, залунав пяний спів — все в неволї. Навіть трамвай не вискочить уже раз з тору.

Макам-Вертикишка подавав троповерховий дім „Народньої Сили" до обезпечення в нїмецькім товаристві і в рубриці „Близче означеннє предмету", написав: „Ein Stockhaus".

— Крутий, загонистий чоловік часом нехотячи стрілить дотепну правду, — сказав Байда.

Два закордонні революціонери, що працювали рік у „Н. Силї", подали ся о звільненнє й виступали з неї. Один низького, кремезного росту, смаглий, з густою, кучерявою чуприною, виглядав як Черкес, що погуляв би на конї серед степу, другий високий, задумчивий, як молодий дуб. Перший пускав ся в Америку на нове поле життя, другий до Відня. Старий касієр глядїв на них і дивував ся, чому спокійний, патріотичний й як би ласкавий хлїб у „Н. Силї" не припав їм до вподоби. Товариш з кучерявою чуприною пустив у рідним краю якогось князя-сатрапу бомбою в воздух, тепер усміхав ся добродушно, очі як блискавиці стріляли вгору, думки летїли хмарами, вольними світами, він мовив:

— Тут, бачите, тяжко осягнути рівновагу, тяжко віднайти себе, устояти ся. Колотять чоловіком як водою і болотом з дна обхляпують його. Народ тут незгірший, тільки, бач, до керми, до вироблення сильних духів та благородних ідей треба великого чоловіка, не партача.

Задумчивий товариш пробував теж усміхнути ся й говорив щиро:

— Там у нас чули ми все, що тут свобода, краса, добро, тимчасом, як минули лиш гряницю й перейшли на ваш бік кордону, почули в повітрю тяготу й безсилле. Тут день за днем живеш і нїчого нового не піймаєш; все одна й та сама скука.

Ярвич сердешно цїлував ся з обома на пращаннє.

— Ви в луг, а я в плуг, — мовив він у слїд за ними. — Коли стрінемо ся ще й де?

Було зполудня, робітники потомились, Ярвич найшов ся між людьми, які затратили мову. Були це старі молодцї, що жили лише нервами, і кождий ганьбив себе в дусї, що його слово не в пору впало. Так

Ярвич не мав навіть з ким порозуміти ся й попадав у камінну мовчанку. Руку ловив що-хвилї корч від напруженої праці, тїни снували ся перед очима, йому здавало ся, що зі середини правого вуха йде кров.

Двері рипнули, кождий відвертав ся, ожидав несподіванки — нїчого нового: двері запирали ся.

Юдейський моргнув на Ярвича, взяв його набік і говорив таємничо:

— Майте ся на осторозї... Шулїковський і Любаска можуть піднаймити темних духів, щоб вас отруїли або вбили... Я маю на це деякі познаки.

При зайвім столику коло вікна сидїв типово інтелїґентний селянин і писав. Ясна полоса падала на нього з боку вікна, він надумував ся вряди-годи і глядїв перед себе. Довге волосся, орлиний ніс, творчий усміх душі летїв понад Україною.

Ярвич торкнув Юдейського і вповів з захватом:

— Гоголь!

Повільною ходою висунув ся зі скучного стукоту й шелесту.

На темний коридор заблукав промінь і спочив на стїнї, як змучений мотиль. З далекої висоти вольного простору перебив ся тут і спочив, як бездомне сиротя.

Ярвич вдивив ся в те світло.

На шибі високих дверей відбила ся далека гора з рідних сторін і тїни старих дубів.

Академік показував свіже число „Радикала“, в якім було знов про відносини в „Н. Силї.“ Юдейський відповів зівялим голосом:

— Що менї з того, як нема в хатї кусника хлїба, а дїти босі ходять... От працював чоловік нинї сїм годин, здоровля зжерли за сїм тижнїв, тепер іду домів, нехай жінка й дїти тїшать ся мною.

Якийсь автор небуденного хисту подав у „Радикалї“ отсю новинку:

„На останнїм засїданню ухвалила Надзірна Рада „Нар. Сили“ ремунерацію для директорів по 2.000 К., для кількох заушників по 300 і 200 К. а для решти — нагани на письмі...

„В своїй хатї, своя правда і сила і воля!“

З далекого кута вилетїло важке, глибоке зітхненнє.

* * *

Байда й Ярвич ішли з бюра.

Байда думав, врештї пристанув і говорив:

— Слухай. Найбільшу кривду заподїяв нам Шулїковський з хвилиною, коли приймив до „Н. Сили“. Ми все дурили себе надїєю і стратили тут наші найкращі молоді лїта, так що вернути ся нам уже годї, і не оплатить ся навіть згадувати про це. Обкрадала нас дирекція й товариші. Одні ручительськими підписами, другі доносами, а дирекція лайдацькою опінїєю, здержуваннєм авансів і карами, і про се також годї вже згадувати нині, й от стоїмо тепер тут так, як видимо себе: ти й я. Придбали ми, вправдї, досвід, але се така окрема й нї для кого непридатна справа, що також нема про що говорити. Але, от, видиш, менї не дає спокою одна думка, і про се хочу тобі сказати. Не знаю лише, як зачати. Для мене, видить ся, було б одинокою радістю, одиноким щастєм, як би те все, що ми тут пережили, перетерпіли, побачив я у книжцї... Я до сеї річі, хоч знаю її так, як нїхто, хоч виджу її на своїй долонї, краще від самого Шулїковського — не міг би забрати ся, раз тому, що не маю до того дару, по друге, що мої нерви занадто розбиті. Признаю, що написаннє такої книжки — се річ незвичайно трудна, але з другої сторони така книжка була б у нас оригінальним яви-

щем, а з національного боку виходила б поза ширші рями, ніж, н. пр., „Жерміналь“ Золї. Коли взяти під увагу книжку А. Франса „В тїнї берестів“, де описуєть ся позакулїсову махінацію серед духовної старшини, то в смішнім контрастї стає супроти того всього робота Шулїковських, Любасок і с-ки. Там усї нитки і пружини прості, герої джентльмени, а того, чого сподіваємо ся від єзуїтизму, майже не слїдно, натомісць у нас, се такі мистцї в дійснім єзуїтизмі, що лише чудувати ся, відки те все взяло ся серед демократичних кругів нашого поневоленого народу! Тут у нас цїла зложена, помотана машинерія, типові представники єзуїтизму, матеріял вартий пера Достоєвського, і пан Франс облизував би пальцї перед ним, а що найважнїйше, се ж наше, питоме, рідне, і кращого годї би нам знайти деинде у свїтї!... Серед усяких вищих, благородних наслоїв, се природним правом також потрібна порода в охороннім мурі нашої нації. Я не втручую ся в твої артистичні пляни, не виступаю тут з критикою, але менї видить ся, що ти можеш колись на своїй дорозї стрінути ся з поважним замітом. Зоркий біоґраф, чи критик може колись спитати тебе, що зробив ти з тим часом кільканацяти лїт у „Н. Силї“ в пору, коли дїяли ся там такі річі, що лунали по часописах... Як кажу, я далекий від того, щобі тобі щонебудь піддавати, лише виявляю те, що думаю.

Ярвич почув дрож по тїлї. Врештї відповів:

— Правда. Така книжка була б на часї, щоб виказати колись, як личні справи одиниць ослаблюють силу нашого народу в будучих історичних пробах і допустах. Але знайти для того помотаного світа найпростїйший вираз, найкоротшу дорогу, се річ незвичайно трудна, вона не лежить у моцї людини, лише в витре-

валости коня й силї чорта. На се треба такого ясновида, який попри все великанське, що дїєть ся на свїтї, переходить байдужно, а видить тільки те, чого люде не добачають далековидами. Щоб описати такий один сїрий день як нинїшнїй — можна відхорувати його. Друга, ще більша трудність отся: мимоволї пригадують ся менї тут слова одного з наших товаришів, Палїя. Недавно крутив ся він за двацятьма коронами по відділах, щоб заплатити конечну, векслеву рату, викликав мене на коридор, оповів, як по довгих трудах викрутив ту квоту від жінки возного й заключив з рішеною, камінною розпукою отсе: „Знаєте, я соціялїст, не вірю в забобони, але тут утверджую ся від ряду лїт у переконанню, що наш банк — проклятий. Хто його прокляв, чи ті небіщики, наші товариші, чи їх жінки, чи дїти, не знаю, лише переконую ся, що тут, щоб не знати як щадив, не знати, скілько з боку заробляв і з дому від родичів тягнув, десь те все щезає вмить, як вода. В „Н. Силї“ не доробив ся нї один з наших товаришів, навіть ті, що принесли зі собою деякий капітал, стратили його тут, решта кромі двох-трьох, самі дїди по вуха в довгах!“ Так, я переконаний, що над „Н.Силою“ висить чийсь тяжкий проклін! Те спостеріг Палїй, про те згадував нераз покійний Скоропад, Немирич, нинї чули ми те від Юдейського, те саме констатую на нас обох, на наших усїх инших товаришах, а навіть на директорі Шуліковськім і Любасцї. Тому, щоб забрати ся до такої трудної працї, щоб узяти за неї повну відвічальність і вжерти ся в корінь сього, на погляд смертельно сїрого, а в сутї річі вічно змінчивого, мерехтячого каптана божка Мамони, суспільного Молоха-блазня, щоб вивести книгу сильну, але тим самим також прокляту — на се, кромі самовиречення й рішення на яких

десять лїт найтяжших перешкод і небезпек — треба великої відваги. Про таку книгу мрів наш дорогий, покійний Немирич, живучий Рубай, нині чую про ту мрію від тебе... Добре... Вірмо в безсмертність сеї хвилини. Дійсно, що ж нам ще остало? Уважай тільки, що я не люблю спроневірювати ся своїм постановам; коли ж кого з нас перед часом зломить доля — буде це для другого велика траґедія...

Оба товариші поцїлували ся тричі, й кождий пішов у свою путь. По кількох хвилинах Ярвич оглянувся, Байда стояв і глядїв за ним. Ярвич вернув ся, на лицї товариша ссяла радість, в очах тремтїли сльози.

— Знаєш, Науме, я під свіжим вражіннєм нашої розмови не можу сам іти домів, але не міг знов тебе тягнути для своєї приємности й забирати тобі час, тільки лишив повну свободу.

Ярвич засміяв ся щиро на-голос і взяв товариша під руку. Оба йшли далї, той говорив:

— Знаєш, я віджив, менї отворив ся світ, я маю ідею перед собою, і коли тілько та книга появить ся в моїх руках, то буду міг сказати як біблїйний Симеон старець: „Нинї, Господи, можеш приймити мене до царства небесного, бо з нашої довголїтньої муки й неволї бачу слїд і памятку... Ходи до мене на чарку. Моя старенька ще не приїхала від рідні, побалакаємо трохи.

Простора й ясна кімната Байди. На перший погляд впадало величаве погруддє безсмертного Тараса на високім постаментї. Буйний блющ вив ся з вазона і прибирав поета живою зеленню. В кутї коло вікна стояв рояль, на нїм ноти і скрипка, на входовій стїнї висїв портрет покійрої матері Байди, на бічній образ Манастирського представляв козаків. Старенька мати,

з морщинами труду й журби, мала довкола голови народню хустку, вдивила ся в будуччину покоління, вслухала ся в долю свого роду, два козаки в повені сонця напували коні й балагурили, третій дострибував ід' ним зі степових комишів. Безкрай неба, степу і світла обіймав теплом чубатих побратимів. Байда з глибокою пошаною хитнув головою в сторону поета:

— Український Христос ...

Наливав статні чарки, служниця подавала борщ. Байда з вигляду і вдачі був усе типовим козарлюгою.

— Трохи гарячини, Науме, щоби кров торкнуло... Здоров, Турчин! [1])

— Дай, Боже, прожити!

Оба товариші торкнули ся щиро.

Ярвич був оживлений новою метою.

— Оповім тобі, Петре, уривок одної історії. У одних родичів був син. Вони мали багато старших і молодших дітей, була се дуже велика сімя прикупі, але з жадним не було стільки клопоту і гризоти, що з тим одним дітваком. Був се спокійний, гарний хлопчина, мав щире серце, але сама його поява викликувала неспокій серед сімї й перевертала хату догори ногами. Через нього терпіли всї, а він сам за всїх. Не висував ся зі своєю роботою наперед — наставала сварка, що він лїнюх, приглянув ся хтось близше його роботї — наставала сварка, що він найбільше й найкраще працює, а инші дармують. Чим більше старав ся бути незаміт-ним, тим більше звертали на нього увагу. Приставав з Трохимом, не подобало ся се Климові, пристав до Клима, ремствував Трохим, усував ся від них, тягали ся за чуби оба. Показав хлопцям біле, сварили ся, що

---

[1]) за вояцькою піснею

се чорне, показав чорне, сперечали ся, що воно біле. Все була колотнеча, і все мішали його до неї. Пропадали за ним ті, що знали труд і терпіннє, лякали ся легкодухи й самолюби. Відки й як витворив ся сей хлопчина й його доля, не дасть ся оповісти. Серед сїмї, головно між старшиною, будив він жах. Виповідав нераз мимоволї такі зрілі й далекі думки понад свій вік, що старі люде не могли знайти причини й хитали головами. У темну, непроглядну ніч крили ся батьки перед ним не лиш зі своєю наготою, вчинками, словами, але навіть з думками — в день у його поведенню, словах і позирках добачали, що він усе видїв, усє знає. Впадали на здогад, що очі дїтвака видять серед ночі, думали, що він криєть ся з нещасливим припадком і через розширеннє зїниць терпить на видючість серед темряви. Вночі годї було його питати, він лежав спокійно й міг спати, вдень забували і просто треба було відваги, щоб відкривати сором ночі і злочин думки. З очей дїтвака била непримирима ясновидючість сумлїння, і вона карала немилосерно всїх довкола й викликувала той безнастанний розстрій. У його сїмї не було хоробливої манії, вона опирала ся на певних доказах, і властивий переполох збудив ся серед неї на сїй підставі: в дуплавім дереві серед родинного парку, в якім гнїздила ся й викрикувала по ночах сова, той старий символ мудрости — батьки одного ранка знайшли записки дїтвака, присвячені чортові. У вступі до тих записок посилає хлопчина свої ясні молитви до Бога, а те, що оглядає його дух довкола на світї — передає чортові. Хлопчина признає йому великий досвід і холоднокровність, але взиває до відваги, бо те, що криєть ся в записках, буде для нього зовсїм нове, нечуване й несподіване, і жадає в заплату

за той дарунок — нехибного, далекосяглого кріса... Коли одно з батьків заглянуло до тих записок — упав на місці трупом.

Байда слухав з напруженою увагою, мати з портрета за ним глядїла його журливими очима в будуччину поколїнь. Зітхнув і сказав:

— Гарна, могуча ідея...

Був незвичайно врадуваний, налив чарки і глядїв з хитрим усміхом на Ярвича.

— А про те в повісти не пиши, що ми другу пємо...

Далї говорив поважно:

— При твоїх книжках маю вражіннє, що як би розірвав їх на окремі листи й розсїяв з лїтака, то кождий чоловік у кождім уривку знайшов би щось замітного й пізнав би твою силу.

— Се моя мрія — на жаль, у такій великій гарматурі, як книга про „Нар. Силу", воно не все буде можливе.

Розмова зійшла на славу. Ярвич сказав:

— Ледачий той чоловік, що за життя заживає слави — він не випередив епохи. Для великого поета вистане, коли на нїм пізнаються одиниці... Все марниця, вічна лиш краса...

Задивив ся бистро перед себе. Байда спитав:

— Що з тобою?

— Не перебивай — ловлю чорта за хвіст... Всемогучість божа... Чи Бог може сотворити такий камінь, якого сам не міг би двигнути?...

XXXVI.

Який вплив має устрій „Нар. Сили“ на сїмейне життє робітників?

Се питаннє займало Ярвича, і він слїдив його від лїт.

Славянські народи не мають сїмейного, ні суспільного виховання, а про соціяльне, товариське годї згадувати.

Розумінне виховання серед наших верстов — нїяке. Деякий змисл проявляєть ся в засібнїйших кругах у односторонній, перестарілій формі авторитету. Родичі з тих кругів засліплені лише у своїх дїтях — всї инші нехай пропадуть — і виводять з них розмріяних мелянхолїків, непорадних чудаків, нездатних для світа, ні для себе самих, — біднїйші верстви вдоволяють ся, коли їх дїти виходять на хитрих, брудних самолюбів.

Засадами старого катехізму обтїсуєть ся згрубшого молодїж дома, опісля при недостачі національної, педагогічної системи перемелюєть ся те саме через народнї й середнї школи, се вистарчає подекуди навіть і на унїверситетї, але з хвилею, коли молода людина стає самостійно супроти зложених і помотаних питань індивідуального, соціяльного й суспільного життя — всю ту науку беруть чорти.

Самопевний рух і життєвий змисл, який виносить Норвежець, Англїєць, Нїмець, Жид, а навіть Японець з

домашнього побуту, мусить наша молодіж переймати і здобувати тяжким трудом щойно на своїй самостійній дорозі, і через те великий процент тої молодіжі ломить ся передчасно і пропадає марно.

Сяк-так радять собі в тім напрямі ще дїти люду, що вийшли здорові й мали нагоду змалку виробити в собі деяку самостійність.

Про жіночу молодіж дбаєть ся нині таксамо, як за старинних, невільницьких часів, і через те всяка сила і розвій — під псом.

Коли Ярвич замітив пару молодят у лїску, пригадували ся слова поета: „Дїти, до чого ж берете ся!“

В застрашуючій силї виступає образ національної мізерії в недостачі питомого виховання — в порі любови, при всяких подружжях. При тім найважнїйшім торжестві людського життя стає молодіж обох полів без змислу, без нїякої підготови, на основі лише крамарських рахунків та внїшнїх, хвилевих уподобань.

Природа не терпить фальшів, вона з демонїчною послїдовністю мстить ся на тих, що злегковажили й переслїпили її відвічні права. Молоде подружжє прокидаєть ся живо з мороки любощів і стає супроти грізної правди, яка не снила ся йому передтим.

В любві й подружжю не вистарчають достатки, се потверджують скандальні хронїки пануючих дворів — ангельська краса і всї купецькі обчислення йдуть чортові в зуби, натомісць природа показує тут те, чого не вчили батько, нї мати, нї школа. Так з молодят, які вчора цвірінькали про свої прикмети, витворюєть ся пара зрілих ворогів, і вони ненавидять ся нині через свої хиби. Гарно, коли оба осібняки мають уроджений хист до працї, терпимости, посвяти й почувають зглядом себе взаїмну пошану, скрипучий, супружий віз повезе їх без

публичного ропоту спокійно в могилу, але се рідка проява культури, і люде, з якого б стану не вийшли, се ж тілько люде . . .

Тайну полового добору переочив пружистий і дотепний ум Бальзака в обємистій „Фізіольогії супружжя“.

На розвою й поступі коротеньких висліїдів інтеґрального рахунку видить учений історію труду соток умів і літ — на глумливого ерудита Бальзака з 1830. року глядить пів століття пізнійше Ганс Єґер з гірким глумом у „Богемі Христіянії“ зпоза стрічок XXV-ої глави, де відкриває такі тайни, як шкідливість неприродної праці мізку в половім життю і вплив уяви на мяз, що замикає vesica seminalis . . .

Раз на десять літ відізветь ся публично з закутини голос у справі виховання молодіжі, розуміеть ся, з усякими застереженнями, що це тілько неділовиті, безпретенсійні замітки. Десь хтось там застановив ся поважно над тим запущеним облогом, але не мав до того ширшого погляду, або просто так на пообіднім відпочинку серед розманіженої, сільської природи впала нараз ідея громадянської праці на публичнім кону, і добрий чоловік сказав: „Заженіть там і моє, нехай не ричить!“ Читаеш про видавництва в ціли виховання молодіжі, знайдеш спис творів з усесвітньої літератури, уложений зі сердечним неуцтвом ad usum delphini в дусї, напр., старенького катехізму за дві шістки. Видиш, як той катальоґ книжок, що припадком впали під руку шан. дописувателя, становить „sein alles Hab und Gut“. Знайдеш там, що виховувати молодіж треба книжкою, так як би, напр., гри на скрипці або поетичної творчости можна вивчити з книжки, але про розвій великої історичної традиції, ріжницьованнє найкращих патріярхальних звичаїв, про невичерпану скарбницю національного

мистецтва і словесности, якої не має жаден инший народ на світї, про плеканнє рідного письменства і штуки, гармонїзованнє найкращих народнїх тривків у акорди в призмі питомого, виїмкового українського духа, щоб витворити будучий, повний тип Українця, якого дожидаємо від часів Шевченка — про це не снить ся нїкому. Редакції з недостачі дїловитих праць містять такі голоси, і вони гинуть без відгомону.

В гуртї молодих учених почуєш про студії над Ваґнерами, палкі одушевлення над Берґсонами, Павльзенами, Віндельбандами, Сорелями і всякими чужими світочами, а про символїку кобзарських напівів, містику Сковороди, твори Мирного, космічні псальми Филянського, демонольоґічний світогляд народу, той пятий елємент підсоння й четвертий вимір української душі — се нехай прослїджують чужинцї і грядуще поколїннє!

Генїєві вільно було зробити хвилевий промах, але доки клич: „і чужому научайтесь, а свого тілько не цурайтесь і тілько не забувайте“ — буде йти за далеко, доти не буде мови про своєрідне вихованнє і скристалїзованнє українського духа.

Такий матеріял видає народ на свої економічні, полїтичні й культурні поля, і тому не дивно, що застій творчости й розтїч думок і напрямів зганяє його за життя в мертвий кут.

У капіталїстично-злодїйських условинах усяких „Нар. Сил“ зводить ся молода інтелїґенція не лиш духово, але й фізично. Ярвич прослїдив, що серед приватних і державних урядничих сїмїв при ледви 10 проц. породах, спотирюєть ся річно 50 проц. плодів. Сю новітню суспільну язву викликали економічні й фізичні условини, але наслїдки тих полових злочинів ширять страшенні спустошення в сїмейнім і соціяльнім здоровлю. Кромі

нервозних недуг обох полів, виставляєть ся жінку-матїр на хитке вістрє закажень та инших послїдовних небезпек, як поліп, рак і чахотка. Майже кожда жінка через недостачу відповідної виховничої підготови пробує своїм кепським розумом усяких покутних способів: скакання зі стола, двигання тягарів, заживання отруй, тимчасом, усї ті способи не дають успіху, тільки викликують нераз зовсїм инші наслїдки. Сїмейне життє урядничих сфер узагалї колотить ся в латаних гряницях доти, доки всякими неприродними і шкідливими здержуваннями осягає ся природний реченець. Той реченець серед урядничих родин зазначують старанно в калєндарі що-місяця й пильнують більше, нїж першого з проклятими ратами з обдертої платнї, або конференції дїтвака. З днем, коли той реченець перейшов без бажаних познак, починають ся плачі, гризота розпускає сиві коси, в хатї настає пекло. І, справдї, на яке тут родити дїти? Ледви одно-двоє годна бідна жінка вйживити й заосмотрити при довгах і спрацьованих по лікті руках, але більше, відки й як?

При чім тут бідолашнїй катехізм за дві шістки і сто ваґонів видань для молодїжі?

Нїкому з панів і духовників на безчисленних зборах і засїданнях Надзірних Рад не впало до голови питаннє витворення видатного урядничого стану серед суспільности на трівких, соціольоґічних основах, кождий з тих панків дбав тільки про свій живіт, презенційні марочки, найблизчий сїмейний і становий табунець, глядїв нетерпеливо на годинник і квапив ся на вечерю й партійку. За те кождий з тих вішал одягу і стерва поводив ся з повагою надутого міхура, уважав себе за патрона народу, мудрця, критика, всезнайка на суспільнім кону й розводив ся потоками бесїд і друкованого слова при всякій нагодї.

Типовим представником такого дїяча з односторонним образованнєм і недостаточним вихованнєм був др. Шуліковський. Сей фінансовий головач, начальник найбільшої народньої інституції не то вже про соціольогічні питання, але про свій песїй, громадянський обовязок не мав найменшого поняття. Як міг він здобути ся на щось видатне в тім напрямі, коли свояк його жінки, лїкар, зладив рецепту, яка кружляла в деяких случаях також між близчими знайомими:

„Rp.
Croci austriaci
Sacchari lactis
aa 0,30
Mfp. dent. t. dos.
№ VIII.
S. Рано і вечір порошок.“

Коли часом урядник-бідак подав просьбу о підмогу на покриттє коштів рóдин, Шуліковський відкидав її й казав, що не може платити людям за їх забаги і приємности. Се можливе хиба в крайнім разї, коли ходить о кошти похоронів дитини . . .

У доповненню погляду сучасної доби може послужити обставина, що, коли старший начальник передав ту відповідь урядникові, зазначив від себе, що в багато случаях не годить ся з Шуліковським, але в сїм випадку мусить признати йому слушність . . .

Що ж при таких условинах оставало до роботи бідакам, на яких упало нещастє?

Найрозумнїйша дорога в тім случаю — лїкарські заходи. Бідолашнє подружжє йде до гінекольога-оператора, представляє свій важкий стан, лїкар, чоловік чужий, але все опитнїйший у соціяльних відносинах інтелїгентного пролєтаря від усїх фінансових управ. По докладних оглядинах находить він дїйсно дрантивий

стан здоровля молодої жінки, хитає головою, розкладає руками й по довгій нараді приступає поневільно до операції. Рішаєть ся на се з глибокого знання людської недолї і з милосердя. Нещасна жінка дрожить, як риба, сльози в очах, молить ся шепотом, муж остає у ждальні, тремтить у нервозній напрузї, слухає кождого руху з операційної кімнати, кождий дзенькіт струменту лунає по його нервах. Долїтають здавлені стогони, глухі зойки крізь зацїплені зуби, лїкар приказує що-хвилї віддихати глибоко, нїжний, найдражливійший орґан жіночого лона як би живцем обривав, біль підсуваєть ся під грудь, викликує спазматичні блювоти, блїдий, зденервований лїкар отворяє двері і кличе чоловіка рухом засуканої, окрівавленої руки . . .

Котра з інтелїґентних пролєтарок не знає розкладаного фотелю з піддержками на ноги? Котра на тих сучасних тортурах не лежала хоч раз у життю? А скілько мучило ся на них два й більше разів . . .

Пів біди, коли реченець не спізнений, і лїкар може в себе полагодити справу, инакше чекають ще всякі короводи й муки зі шкрябанками у шпиталї.

При чім тут той старий, наївний катехізм за дві шістки і сто фір брошур дла молодїжі? . . .

Ті головні прояви зясував Ярвич Байдї на перших зустрітинах, опер на них свої досліди над сїмейним, товариським і громадянським життєм робітників „Нар. Сили“ й поклав основи до своєї книжки.

XXXVII.

Даниш вертав з бюра, обідав і лягав спочити. Жінка накрутила ся до полудня коло порядків і кухні сама в хаті, хотїла поговорити, горнула ся до нього, та він усе був такий змучений, що не годен був думати, і засипляв скоро, а по півтора години схапував ся й біг знов до бюра. Жінка знов лишала ся сама й ожидала його до вечера. Вечером вертав живійший, вів деяку розмову, а потім сїдав до часописів і книжок. Так минали днї. Раз замітила Данишева, що їй смутно, коли він по обідї спить, і вона з нудьги не знає, що робити з собою. Старав ся опанувати втому й не лягав, лиш розмовляв, або читав їй дещо. Нераз удавало ся се, але звичайно завважувала вона в його очах таке змученнє, що всміхала ся лиш і клала подушку на софу, а сама сїдала коло нього й шила або читала. По тижнях пізнавала, що бюро, втома й наука забирають їй дорогого приятеля, він мало служить їй, вона занадто лишена на себе саму. Найгірше болїло її, що він запалював ся до книжок, найбільше говорив про них, посвячував їм кожну вільну хвилю і вглибляв ся в них так, що нераз зовсїм забував за неї. Пізнавала, що вона не стоїть у його душі на першому місцї, не є для нього всїм, як він для неї, але на дальшім плянї, і се разило й болїло її щиру, дитинячу любов.

Раз спитала його:

— Чого ж ти властиво брав мене, коли в тебе книжка важнїйша?

— Воно, дитинко, так: наука і штука, се ідея життя і краси, а ти, жінка, се вибрана людина, через яку я лїпше можу пізнати ту ідею й навідворот — зі становища штуки й науки можу краще пізнати й оцїнити тебе як жінку. Звичайний, т. зв. „муж", може бути найлїпший для жінки, але як чоловік може бути останнїй падлюка.

Вислухала вона сього вияснення, але не могла зрозуміти, чому чоловік ідеї й добрий муж не може бути в одній особі, коли одно другому не противить ся.

Одного полудня читав їй „Довгобразий портрет" Едґара По. В тій новелї представлена молода пара й її доля більш-менш сими красками:

„Була дївчина незвичайної вроди, і так весела, як люба. Він, маляр, був гарячий, учений, вдумчивий, строгий і віддaний своїй штуцї як любцї... Вона ж, була вся світлом і усміхом, охоча до жартів як пава, любила й пестила все гарне, а ненавидїла лиш одної річі: штуки, яка була її суперницею, і бояла ся лиш палїтри, кистей і решти зненавидженого начиння, що так часто відтягало любка з її очей. З переляком вчула бажаннє чоловіка, змалювати її портрет. Але піддала ся, й була слухняна й сидїла терпеливо довгими тижнями в понурій, високій, вежевій комнатї, в яку лише згори падало блїде світло на полотно. Він губив ся у мріях так, що не видїв, чи не хотїв видїти, що світло, яке так дивоглядно впадало в ту самітну вежеву кімнату, руйнувало здоровлє й душу його подруги. Так минуло багато тижнїв. Вкінцї портрет був готовий, маляр встав і приглядав ся з одушевленнєм

свому творові, і, коли обернув ся до жінки — вона була мертва!“

Даниш глянув на жінку.

— Як же подобала ся тобі та річ?

Вона була задумана.

— Гарна... Дивна... Гм, як менї подобала ся?... Колись скажу...

Напирав на неї, але вона лиш усміхнула ся й не виявила своєї думки.

Вночі тулила ся до нього і плакала.

* * *

У рік по шлюбі.

Даниш пообідав, нерви танцювали, він ляг спочити.

Жінка глянула на нього, на думку прийшло їй, що він лише шукає вигоди. Повидів той закид у її очах і всміхнув ся терпко.

— Ти без серця, самолюб, про себе лише дбаєш.

Не відповів лише думав:

„Хто тут винен? І ми обоє, і жадне з нас. Життє взяло нас за чуб і веде проти нашої волї. В жінчинім докорі є трохи правди. Я маю серце лиш тодї, коли треба.“ Дрібна нераз притока, на яку люде не звертають уваги, доводить його до шалу. Кривда бідного, безборонної дитини будить у нїм месть. Відтак знов лагідна струна бере верх, і він мучить ся. Радо втїк би в лїси й лише деколи навідав ся до людей у гостї. Він родив ся з серцем, силуєть ся бути собою, а життє взяло його в окови, що годї вдержати себе. Виходить рано до працї і все бажає: хорони мене, днино, від напасти. Тай чим раз більше ломить ся його здоровлє і спокій, приплив і відплив серця змінюєть ся нераз що-хвилї. Чує він се, покутує, і нема рятунку. Люде

люті, життє тяжке. Доходить до того, що він себе самого боїть ся, далї не буде годен ручити за себе, до чого може його довести життє. А чує, що як би йому через криси перелило ся, як би вже почав, тодї стратив би розум, тодї йому все одно. А як вертає з роботи, тай день минув спокійно, він усе відітхне, як би камінь злетїв з груди. Задрімав. Згодом отворив очі. Вечір. У хатї спокій, жінка сидить на буяку, вколисує малу Талю при собі і співає зтиха. Смутно співає. Минають хвилї, Даниш дивить ся в жінку, в те молоде, утле сотворінне й видить, як воно недавно пустувало з дїтваками на сїльській вулиці, бавило ся лялькою, лїпило паски з болота, підіймало спідничку і бродило по млаці, дрібне тїло як рожева квітка, а нині в її життю така переміна, журба, і клопоти, і смуток, і тягарі. Хоч, не хоч, будь хазяйкою, жінкою, матїррю, старій ся, гни голову вдолину. „І тут в отсїй чужій, наймленій кімнатї лишать ся тїни наших душ, а прийде хтось чужий як злодїй у святиню, і святотатською рукою розірве ті тїни й заведе новий лад“. Серце заболїло на ту неминучу жіночу долю. „І жаль йому стало дрібного, подовжного личка краски брескинї і попсованих зубків, з якими вона бідувала часто.

Дитинї ледви рік. Лежала на маминих колїнах і була тепер більше задумчива, нїж звичайно. Блїда, слабовита, вдивила ся в стелю. Темні, глибокі очі, шовкові вії.

Жінка урвала пісню.

— Ти плачеш, дитинко? Чого?

Дитина лежала без руху й без голосу, тілько сльози котили ся по личку.

Даниш встав і сказав:

— Не співай дитинї похоронних пісень.

Сїв і думав. Яка доля чекає її! На що привели ми тебе на світ? Бач, ми не жадали собі тебе, бажали не видїти тебе, а тепер . . .

Отсе та золота нитка, що вяже чоловіка з жінкою. Отсе їх серце поза ними, не для них самих — друга епоха любови. І дивувало їх те слабеньке сотворінне, що мало ледви рік. Чому воно нїколи не пустує, лиш усе як старий чоловік? . . .

Засвітив лямпу, жінка сїла з дитиною коло стола, Даниш з противного боку. Дитина й батько дивили ся собі в очі, мовчки, студено.

„Се ж мій образ, моя подоба", — думав Даниш.

Нїч. Суєта гонила ним по пустих вулицях. Доми з темними челюстями вікон нагадували великанів з мертвими очима. Дерева гнули ся від осїннього вітру, як духи проклятої судьби.

Данишеві привидїло ся, що його дитину розбивають чорні руки головкою до муру, а жінка, те утле, бідне сотворінне хитаєть ся на шибеницї. Він глядить студеним серцем, обдумує месть сильнїщу, нїж життє, та йде палити, різати, бити . . .

Станув і говорив.

— Хтось скаже, що се манїя. Нї, брате. Ти не знаєш звірів на двох ногах, що бють ся у груди перед хрестом і падають у поклонах?

Зібрав його темний страх, як би він не між людьми, лиш у темряві серед лїса та хижих звірів. Довкола не видко, не чути нїчого, лиш гарячі, кровожадні дихи з пащек стоголової потвори, і він не знає, де лихо чатує, куди йти, й як боронити ся. Не лячно йому за себе, лиш за дитину та жінку. Знає, яка доля постигла б їх, як би його не стало. Знає душу тої тварюки, що бє поклони перед Богом та молить ся, знає її серце!

Через те серце тварюки він нині крил до неба підіймити не годен. Гірше лїса та диких звірів боїть ся світа і і людей. У лїсї звір від чоловіка тїкає, а під хату зайде розбишака, підпалить, зрабує й виріже все до-ноги.

У пізну ніч вертав Даниш попри костел. У тупій тишинї блимала лямпа. Ішов новою площею, з якої вичистили до-тла стару каменицю. Станув і розглядав ся. Горі у крайнїм вікнї костела білїла тїнь. Сперла чоло до рями вікна і глядїла на площу. Тут, де затер ся слїд давнього будинку, виводило ся колись життє. Палало, погасало — тепер пустка по нїм. Те життє служило свому часові, стерегло своїх пересудів і прав, позволяло собі вряди-годи на волю, вкінцї пішло зі своїми богами під землю. Таке собі людське життє без вибрику, без памяти й без слїду. Життє пса на припонї. Удень бреше, вночі заживає волї. Тут люде жили і грішили, як усюди инде. В давнину був тут цвинтар, опісля великий будинок, тепер площа, а колись стане театр або коршма. Менше з тим.

Люде служать звичаям та обичаям на те, щоб перейти безслїдно у гріб. Хто пильнує суспільного ладу, того як би й не було на світї. Що то є суспільний лад? Мертва тиша серед вічности, затрата одиничного життя, заглада поезії й мудрости.

Кума-журба навідала ся до Данишів.

Він понехав книжки, попав у суять, став нетерплячий, вільні хвилї тратив поза домом і марнів з дня на день, а жінка плакала по кутках. Мав принести їй порошки з аптики, вона ожидала з обідом, минули три години, чоловік не прийшов, вона лишила ключ у сусїдки й вийшла з хати. Стрінули ся обоє на вулицї на противних хідниках, але не приступали до себе, лиш

перейшли в инших напрямах. Жінка обкинула його смутним оком. Був похилений, блїдий, хитав ся на ногах. Плакала гірко. Він станув і дивив ся за нею, як скручувала в головну вулицю. Дрібна, у витертім пальтотику, ішла поволї як голодна собака. На вид дрібних ніжок стиснуло ся йому серце, мало не побіг, щоби пригорнути їх до груди.

Як вернула домів, він спав. Порошки лежали на столї в паперовій коробочцї. Жінка взяла їх і замітила одну річ. На картцї вдолинї подана цїна 1 К, а на такій самій, попередній коробочцї була вишкробана 1 К, а на те місце написано 3 К. Чоловік узяв від неї грошї і сказав, що заплатив 3 К...

Встав вечером, вона оповіла, що ходила нинї до сповіди. Старий монах потїшав і розраджував її, щоб не попадала в розпуку. Тим убиває вона себе й початок нового життя, яке носить у лонї. Жалувала ся на тяжкі условини і труд, монах утихомирював її плач і переконував, що терпеливістю, спокоєм і погідною думкою поборе злиднї й доживе нагороди, потїхи за своє теперішнє горе й терпіннє. Далї вияснював їй, що праця Даниша дуже тяжка, й вона, як жінка, повинна осолоджувати його трудне життє, вибачати промахи й піддержувати в нїм гарну основу.

Переповідала слова старого монаха зі сльозами в очах, Даниш слухав, душа дрожала, він думав:

— Священик, чужий, далекий чоловік, дав їй більше розради в одній сповіди, ніж я за кілька лїт, я, її найблизчий приятель, образований соціялїст, атеїст, чи як там хочете... Я навіть останнїй гріш забрав від неї як злодїй і пропив.

Біль пониження, горе стиду перед самим собою заломлювали в нїм своїм тягаром усе до основ.

Зрозумів, що одинокий вихід і рятунок у орґанїзації й пішов на збори персоналу. Наради вели ся до-пізна в ночі, Даниша вибрали мужем довірря й дали переписати пильне представленнє до Надзірної Ради. По півночі вернув домів і сїв до роботи, яка мала бути готова на рано.

У дверях бічної комнати станула жінка в сорочцї й заломила руки.

— Бій ся Бога, Климе, що ти хочеш від мого здоровля! Що дїєть ся з тобою!? Що ти робиш!?

Він покрутив живо головою.

— Дай менї тепер спокій! Лягай спати, я маю тут пильну роботу!

— І ти не міг до тої роботи взяти ся скорше, аж тепер над раном!? Як же ти підеш до бюра, як будеш виглядати! Та же всї люде в камениці сміють ся, що ти по ночах вертаєш додому. Та же служниця від сусїдів видить усе і знає! Яку ж ти пошану маєш для мене! І ти тепер так зі мною обходиш ся, коли я на тих часах, слаба, згрижена й розстроєна! Бодай я не діждала привести тої дитини на свїт! Дивлю ся на твоє поступованнє, і все перевертаєть ся в менї! Памятай, що як уроджу яку потвору, то ти будеш мати й мене й дитину на сумлїнню!

Залила ся слїзьми, прийшла живо до нього, хотїла забрати папери, але коли він не дав, вона згасила лямпу.

Даниш скочив до жінки як навіжений.

— Рушай спати! Я не краду! Вступи ся, бо вилетиш крізь вікно з поверха!

В сїрім, каламутнім мареві досвітка стояла пара сих молодих людей проти себе. Данишева з вистрашеними очима, як дитина, подала ся до дверей і простогнала:

— Са-та-но!

XXXVIII.

Синок Даниша Дмитрусь спав з матїррю, і вона не могла налюбувати ся ним. Як був іще немовлятем і зачне було крізь сон плакати, вона знає, що він змерз, розпинає на нїм сорочинку й хухає на груденята, він мовкне й засипляє. Часто успокоює це дїтвака, коли мати притулить його до свого лиця. Нераз він у снї аж затягаєть ся дитинячим, сердечним сміхом, вона кличе батька й каже:

— Диви, ангелики снять ся йому, він бавить ся з ними.

Коли дїтвак спить на животику, се називало ся, що „пасе коники". Найбільше радїло материне серце, коли він ляже було на бік і підложить пястучок під голову.

— Диви, він спить як ґазда.

Вночі мала вона очі в пальцях. Дотиком пізнавала, чи він здоровий, по рухах і віддиху знала, чи його кусає блоха, й чи жолудок у порядку. В ї любові був талант. Гідна мати своїм серцем краще як рентґенівським апаратом видить усе в дрібнім тїлї дитини.

Дмитрусь будив ся найранше в хатї. Як перший промінь продреть ся крізь стору, він прокинеть ся живо як мушка, ляже горілиць, почне бавити ся ручками й веде з собою розмову одно- і двоскладовим

голосом. З тих перший нагадує струну арфи і протягле питанне пташини, другий воркуванне голуба. Той ранній спів дитини будить матїр, вона встає, несе хлопчика під покривало батька і йде ладити снїданок. Тепер Дмитрусеві вже півтретя року, він сам у сорочинї скочує ся як білий вузлик з ліжка матері, дріботить зі срібним сміхом до батька й видряпує ся на його ліжко.

Снїданок на столї, Таля і Дмитрусь бігають і плещуть з утїхи в ручки, по хатї дзвонить дїточий щебет:

— Юська! Юська! Юська!

Даниш збираєть ся живо, двоє дїточих уст дотулюєть ся лиця, дві рожеві квітки з цїлющою росою проводять його з раннїм промінням.

У бюрі за роботою заслу́хаєть ся і спинить перо. Чує два дїточі цїлунки на лиці, дзьоботанне нагадує звуки срібних бляшок. Видить Дмитруся перед двома лїтами. Дитина обмазана глиною, жве усточками як жаба, оченята дивлять ся смутно, вона рачкує по мокрім обістю на селї, як би вийшла з землї. Той образ стоїть перед Данишем і торгає серце.

— Чому ти, Талю, плакала вночі?

— Як би ти, мамо, була дитиною, то знала б, чому я плакала.

. . . Чому Пан Біг дає люде й забирає їх? . . .

. . . Як я була маленька, то була в небі, але нїчо не тямлю . . . Мамо, що є там у небі? . . .

. . . Люблю ту малу, спрацьовану руку. Ти, мамо, найкраща зі всїх!

Вночі приснить ся Талї щось страшне, вона зісуває сїтку зі свого ліжка, бере під паху подушку і свою малу ковдру й іде до матері. Стане коло її ліжка, мати напрацювала ся цїлий день, змучена й не все хоче прий-

мити її до себе. Дитина йде до батька. Він чинить ся, що нїби спить, і питає з острахом:

— Хто то?

— Я.

— Хто „я“?

— Таля!

— Котра Таля?

— Таля Даниш.

— Яка Таля Даниш?

— Татова донечка!

— А, коли татова донечка, то ходи.

Дитина видряпуєть ся на ліжко, гнїздить ся довго, він робить їй місце від стїни й обтулює.

Даниш з Дмитрусем на селї.

— Такі хмари йдуть — ходїм, тату, на ті хмари, постручуємо їх, тай буде сонце....

— Тату, я вже великий!... О, моя нога на піску....

Сипле пісок і втикає палець.

— Тату, о, гріб.

Дїтвак заслухав ся.

— Татусю, чому потік плаче?

— Він не плаче.

— Послухай лїпше — він плаче.

Біжить у сорочинї за мамою, дивить ся їй у очі і плеще в долонї:

— Юська! Юська! Юська!

Батько видить у тій бульбяній юшцї свій стан. Дїточа втїха перелїтає піснею нужди його серце. Заскоботало в горлї, він відкашляв, похилив ся до плювачки і завважив кров...

Данишева поспрятувала, станула серед хати й терла чоло.

— Що я, нещаслива, буду нинї варити?...

Третього дня в місяці не мала ні шага, ні кусника хліба в хаті. Заплатила за хату, віддала за молоко й поплатила рати. Сама жила кулешею та кашею, часто їла лиш раз на день, або замлівала на гербаті, щоб чоловік та діти не терпіли голоду. Безнастанна журба і праця постаріла її, вона снувала ся як тінь і тратила голову. Зачинала розмову, нараз уривала й добавляла в напруженій застанові: „Щось я мала такого сказати“...

Збирала ся на купно, але перед тим наміряла повернути до сторожихи й позичити в неї грошей. Накладала капелюх перед дзеркалом, нараз увиділа з вікна по противнім боці — хтось слідить її. Глянула вважно слабими очима — офіцер усміхнув ся до неї й засалютував. Кров збурила ся зі стиду й досади. Вчула шум у вухах, перед очима замигали жовті плями. Наказала дітям, щоб бавили ся спокійно, поховала сірники, взяла цератову торбу, зачинила хату й вийшла.

Повернула до сторожихи, вогонь запік у скулах, як би хто вибив.

Поздоровила сторожиху, називаючи панею; її вразило „цілую руці“ — по кількох взаїмних питаннях про діти попрохала Данишева о позичку кількох левів. Сторожиха сказала, що чоловік узяв ключ від скрині й пішов досвіта на роботу. Як верне вечером, вона скаже йому, і гроші будуть завтра. Данишева вийшла на вулицю як з гарячої купелі. Станули перед нею подерті ковдри, понищені меблі, латана одежа дітей, перепрацьований чоловік і драптива дійсність.

На скрутї доїздив трамвай. Її заманила нараз охота кинути ся під колеса. „Одна мить, і всьому конець“, — скоботав голос по душі. Кров ударила в голову, в очах потемніло, зашуміло в вухах. „Ні, верни ся, — маєш діти“.

Невидима сила, двоє дітей, відтягнули її на хідник.

Даниш вернув домів і застав жінку в гарячці.

Дїти бавили ся в ангелів. З віялковими крильцями з тонкого паперу бігали на пальцях, як би лїтали.

Дмитрусь приступив до батька.

— Що тато нам принїс?

— Нїчого, ґазета.

— Дай, я подивлю ся. Що це за образок? Що вони так тягнуть? Тату?...

— Се моряки добувають затоплений корабель з моря.

— Що роблять? Скажи менї ще раз, я не чую.

Сував пальчиком по ілюстрації.

— А тото що? Отут, таке покручене?

— Дай менї спокій, я змучений.

Хлопя пішло з ґазетою до кухнї.

Навідала ся своячка Данишевої, жінка суддї. Оповідала про Сафата, який з нього добрий муж, як дбає про свою жінку, справив їй плюшеве пальто, килими, дїти повбирані. „Я знаю жінку одного урядника, який також не шанує її, забуваєть ся, але вона собі якось радить. Строїть ся, гуляє, ходить по ресторанах, кофейнях, на музику, до театру — про неї, вправдї, люде говорять, що має коханків, але то не знати“...

Даниш лежав на софі з зажмуреними очима, жіночі стріли падали зза другого кута на нього. Данишева порухала ся на ліжку й добавила з досадою:

— Він доведе ще мене своїм поступованнєм до того, що я пущу ся на останнє.

Дмитрусь немовлятем був за скоро відлучений і тепер по ночах ссав палець.

У хату влїзли розбишаки. Один ударив Данишеву обухом у голову, другий досягав дїтвака, який спав коло неї.

— Митрусь мамин козачок, — лебедїв хлопчина крізь сон.

Розбійник розрубав його топором на половину. Дрібні ручки задрожали в повітрю, з горла добув ся зойк, хлопчина підсунув ся ліктями на подушку й конав, зі своєю одинокою осолодою — з пальчиком у ротї.

Даниш скочив зі сну на рівні ноги.

Цїлу ніч ходив по хатї, раненько отворив вікно й дивив ся на світ. Природа святкувала весну. По городах цвіли каштани й боз, згори падали багатї каскади зеленї, сонце сипало на них щедро рожі й лилеї, соловії виспівували з захватом пісню любови і краси.

Даниш вдумав ся в украдену молодість, загублену волю. Образи, спомини мигали перед ним і щезали.

Курив нервово папіроску за папіроскою.

Жінка підіймила ся на ліжку й загомонїла:

— Але ж надимив, як у комині! Де ж так можна! Легкодух!

„Зачинаєть ся недїля", — подумав Даниш.

Залящів канарок, злетїв на його плече, зачав тріпати крильцями, примилювати ся і вспокоював нерви. Даниш бавив ся з ним, лепетав як до дїтвака, наставляв мізинний палець, пташина скубала його і з пестошів підіймала вгору ніжку, на якій давно здер ся кігтик, а тепер був уже згоєний. Даниш гладив його, тулив до лиця, до ока, наливав свіжої води у скляне відерце й насипав сїмя.

Всміхав ся ранок, як перший цїлунок дївчати.

Даниш узяв книжку й вийшов зі своєю донечкою Талею. Дитина була біленька як цвіт калини, оченята як тернова ягода. Перед парком оглянула ся, ймила батька за полу і вповіла живо:

— Татусю, диви, яка панї їде! Який капелюх має!

Тихою вуличкою в парк їхала каритка, танечниця в вибагливім строю, величезний капелюх, пласт синіх пер маяв у повітрю, коло неї дівча.

Дама була підтоптана, вимальована, дівча — весна в пробудженню. Склонила головку перед морозом, що мав її шарнути, дама блукала неспокійно очима зпідлібя, схилила ся над дівчиною, і вперто шептала їй у вухо.

Горе дрожало в личку дівчини, вона хилила ся з жахом над пропастю, в яку мала злетіти стрімголов.

Повозка щезла за муром зелені. Даниш узяв дитину на руки й вертав ся домів.

XXXIX.

Старий письменник і урядник „Нар. Сили“ Степан Ручай обідав з жінкою й дітьми. Їли бульбу з юшкою й ділили ся пів фунтом твердого мяса. На столї лежав кусник хлїба; Ручаєва була б радо його ззїла, але чекала, може, чоловік або дїти возьмуть. Так усе чекала, але вони мало коли лишали з обіду й вечері, а й тодї вона ховала для них на пізнїйше.

На світї була весела неділя. Робітники йшли довгими лавами з жінками й дітьми за рогачку на прогульку, до таночної буди та „городів здоровля“. Попри вікна плили веселі гурти, голосні розмови та сміхи.

Ручай постогнував на витертій софі й курив половинку, жінка зі служкою мила начиннє. Старий дивив ся на дїти й нагадав собі, що сього року не виходив з ними на божий світ. Не було гроша. Нинї накрутив ся по бюрах, щоб позичити кілька марних корон, і нїхто не мав. Повів очима на вікно, надворі сміяв ся світ. Встав і сказав:

— Збирайте ся, вийдемо.

Жінка глянула недовірчиво, але повидїла, що він направду се каже й зачала збирати ся з дїтьми.

Вийшли за місто, дїти бігали в сонцї по траві, старі сїли на горбку й віддихали свободою.

По кепськім обіді зголоднїли всї скоро, Ручай устав і повів їх за собою до „города здоровля“. Жінка сїпнула старого за рукав, він махнув рукою і сказав:

— Ходїм.

Серед гамору й натовпу знайшли в кутї вільний столик, усадовили ся, і Ручай казав подати хлїб з маслом і квасне молоко для дїтей, а для себе й жінки пива. Перша черга минула ся в кількох хвилях, Ручай казав подати другу і третю. Жінка не виходила з дива й думала, що він має гроші й хотїв зробити несподїванку. Коли вже всї були вдоволені, Ручай попросив господаря і сказав, що нинї не має грошей, але віддасть на другу неділю.

Господар невдоволив ся сим предложеннєм.

— Але ж ви мене знаєте і знаєте, хто я.

— Я знаю вас, знаю, що ви вчений чоловік і урядник банку, але он наш добрий знайомий сидить, швець Чохара, мій сталий гість — нехай він поручить за вас.

Ручаї вернули домів, служка подала їм лист від свого батька:

„Paraniu curko my jezdeśmy wszystko zdrowi powodzenie jak zwykle ale prosze ciebie możesz Pani podzieńkować zaraz za służby i ot pirszego przyjechać do domu bo ty nie możesz być za taki mały płacy i możesz to samo mnieć tutaj na wsi uposesora, a nawet wiency, tylko podzieńkuj zaraz Panu i Pani i bondź zdruf

twój Ojciec Iwan Łoboda.“

— А я не можу подякувати в „Нар. Силї“, — подумав Ручай.

В містї тревав друкарський страйк.

У хатї не стало хлїба, дїти голодні й не мають у

чому ходити до школи. Ручаєва давно дівчиною заробляла у друкарні при машині. Тепер прийшла їй гадка, заробити дещо. До друкарні заглядає робітницький комітет. Ручаєва порадила ся з чоловіком і постановила ходити до праці вночі. Вечером підводив він її, а по півночі приводив домів. Одної ночі застала її контроля з робітниками, при машині.

Члени комітету були скажені, директор вияснював їм, що се мати кількоро дітей, її чоловік письменник, урядник „Нар. Сили".

— Коли Ручай хоче, щоб його жінка заробляла, нехай посилає її до готелю! Дивувати ся простому робітникові, коли такий інтеліґентний чоловік важить ся киринити в наших змаганнях!

Ручаєва вернула ся з плачем.

Комітет загрозив, що зробить публичний ужиток, чоловік ледви упрохав його.

Згрижені й голодні полягали спати.

Над досвітком пробудив ся Ручай і вчув розмову на другім ліжку між малою донькою й матіррю.

— Мамо, Ліпська мала вчора у школі нову суконку. Вона все на зиму має теплу суконку і плащик, а в літі літню . . . Чому воно так, що її батько возний, а вона має все й суконку, й черевики, і снїданнє, а наш тато учений і урядник, а такий бідний?

Мати зітхнула, а дитина відповіла за неї:

— Се тому, що Ліпський Поляк, а наш тато Українець. Полякові все ліпше . . .

Ручая задряпало у груди, він зачав кашляти на цілу хату, аж менші дїти побудили ся. Встав, курив цигаро за цигаром і думав. Ранок підіймав мрячну повіку. Жінка встала прибита. Колотила ся з місця на місце, брала одну й ту саму річ по кілька разів, то вертала ся

за нею до другої кімнати. Зі склепу відходила, не заплативши, аж на порозі пригадував їй купець. Журба накипіла під вершком черепа й розпускала по ній пасма стерплого болю. Станула як пришиблена й говорила до себе:

— Що я нині буду варити? Відки візьму гроші?...

Ручай збирав ся, як би не мав голови. Чув лиш темну, глуху порожню в душі. Наливав у вмивальницю води, руки не служили як деревляні. Поклав комірець на столї й пішов за ним у кухню. Випив у двох глотах горня люри, жінка подала друге снїдання в папері: одно яйце й мякушку з хлїба — шкірку лишила дїтям. Закинув загортку, капелюх і вийшов з тяжким докором у серцї, що камінь песього обовязку не дав йому знов нині попрощати ся з дїтьми й жінкою. Як кождого ранка, так і тепер ішов під тягаром сонної мороки, путав зірваними ногами й чув полин в устах і в душі. На сходах стерпла нога й була б опала на два ступені низче, в голові сколотило ся, Ручай зловив у час поруччє і станув. Набирав духу і сходив поволї вдолину. Був змучений і розстроєний як від отруї. Ранок був смутний, як його молодість. На вулиці навис вогкий, студений туман. Ручай чув, що ноги вянуть під ним, коли обминає прохожих.

День-у-день лазив до бюра, лїчив місяцї й лїта, що пропадали в сїрій безвісти, слїдив упадок здоровля й поступ старости в собі, чув, як покидають його молоді сили духа й тїла, і з заціпим упором ставав машиною, годинником. На місце погоди й розмаху находила його мрячність і лють до світа за змарноване життє. „Коб лиш не впасти на вулиці“. Не мав при собі нїякого документу, ні візитівки. Посоловів, скулив ся, зібрав увагу і глядїв перед себе в землю. В очах наплили сльози, він утирав їх і шепнув:

— Від вітру . . .

Ручаєва сїла при вікнї й зачала товкти шитво на машинї. Сусїд, редактор рептильки, проходжував ся з жінкою по ґалєрії. Обоє вернули ся недавно з купелїв. Вона в шляфроку станула перед Ручаєвою й зачала розмову.

— Так мене мій старий розволочив по тих Венеціях та Абаціях! Нї про що тепер не думаю, лиш ожидаю другого лїта, щоб знов виїхати. Разить мене ця зелень, я хочу, щоб усюди було вже жовте листє або снїг, і я знов як-найскорше на полудне.

— Пан редактор також дуже добре тримають ся, — сказала Ручаєва.

— У моїм вїцї, — відповів редактор рептильки, — всї похилили ся і згорбатїли, а що то є, пані, що моя ґолова не дає ся зїгнути, лиш усе гордо вгору!

По хвилї вдарив ся в чоло і вповів люто:

— Знаєте, пані, який з мене осел!? Двацять пять буків дати! За вчорашнїй день стратив я двацять тисяч корон! По атентатї на намісника всяка шмата заробила на надзвичайних додатках грубі тисячі, а я, скінчений туман, забув!

Редакторова перебила:

— Але ми забалакали ся, а тут треба заповісти обід у варшавськім ресторанї . . . Приємного шиття!

XL.

Досвіток снував мрію по покою.

Канарок стрепенув ся, повів головою й защебетав. Вилетїв з клїтки й сїв у головах Данишевої. Тріпав крильцями й чиркотїв до неї, але вона спала. Перелетїв до дїтей, залящів голоснїйше — дїти не вставали до нього. Пташина посоловіла. По хвилї прокинула ся й полетїла до Даниша. Сїла на груди і скубала вус. Не рухав ся. Нахилила ся до уст і дзьобонїла тихенько, просила, кволила ся. Перед ним майнули у снї дїточі лїта, він буяє по зелених левадах. Пташина скулила ся і прижмурила очка. По хвилї здрігнула і впала в головах Даниша.

Він збудив жінку. Була це перша щира хвиля між ними. Тижнями не обзивали ся до себе.

Встали дїти і приглядали ся мертвій пташинї.

В тім найменшім сотворінню було серце всеї сїм'ї.

І затремтїв плач серед рідні, яка у пташинї втратила жемчуг утїхи й тепла.

Даниш зібрав ся й вийшов.

Глянув з ґалєрії на подвірре, коло паки зі сміттєм стояв утлий хлопчина, оперезаний міхом. Вимарнїле лице, жмутки білявого волосся виглядали зпід капелюха. На паці дрімав кіт, хлопець торкнув його гачком, жбурляв кусниками глини, потім улїз у паку й нишпорив пильно у сміттю, аж сїрі копоти вкривали його. Підій-

мив ся, відкашлював, протирав очі, пробував свистати вальса й ховав ся знов у копоти. Знайшов надбиту рубінову лямпку та зломану дїточу шабельку і сховав у фартух.

Подобав вірно на Данишевого сина Дмитруня.

Гірка, пекуча отруя бушувала у груди Даниша.

Опинив ся на подвіррю.

На закут між слїпими мурами зайшов потайно осїнній ранок, виганяв тїни і студену млу, вони продрухували ся й тїкали.

Серед закута похилив ся клин у видї крилатого змия, як би мав видерти ся зпід тягару неволї й полетїти у світ, кинувши прокліп. Иней укривав галуззє, зелені листки, що виросли в осени, відтавали, падали гурткамн до схід сонця, ранок цїлував їх на пращаннє, усміхав ся, блискотїв на вітах, надихав закут красками веселки. Листє і сльози падали на землю й зітхали, закут перемінив ся в город зітхань і слїз, творив драму й осліплював яркими відблисками дзеркал, жемчугів.

Далеко пересунули ся студені досвітки, коли цвіт молодого, поневоленого поколїння гине в руках катів.

Даниш задивив ся в ту драму. Йому видало ся, що держить у долонї пташину й чує, як щемить і зітхає її мале серце.

„Гине молоде поколїннє серед студеної осени. У такий ранок і я рад би спочити, забути все“ . . .

Зітхнув і поплентав ся до бюра.

Ішов у місто, — перед ним стояла „Народня Сила“, поїхав на відпустку, — на плечах двигав „Нар. Силу“, був на забаві, — перед очима станула понура „Народня Сила“, ляг спочити, — на груди всадила ся „Нар. Сила“, поїхав у гостї, і лише засїв у крузї добрих людей, заслухав ся в веселу, далеку розмову, — нараз дверми, чи

вікном впадає прокляте питаннє: „А як там „Народня Сила“?“ Прийшов домів зполудня, й як Араби на крилах саранчі відчитували: божа кара, так жінка й дїти вичитували на його лиці, в морщинах чола: „Народня Сила“. Лежав хорий, — увесь час гарячки чув у голові, у грудях, в очах і вухах „Народню Силу“. Читав книжку чи газету — між стрічками мигала „Нар. Сила“. Нїде не було нїчого иншого для нього, всюди лише „Нар. Сила“. „Коли б розібрати мою кров, то вся отруя в нїй — це »Народня Сила«.“

Опанувала його манїя, всюди оглядав ся позад себе, чи не слїдить його темний дух із „Нар. Сили“. Бояв ся свого слова, людей, самоти і своїх думок. Сїв писати лист до брата і, заки встиг опамятати ся, на папері перед ним стояло вже: „У відповідь на письмо з дня“ ... Писав картку до доброї людини, — на кінцї замісць повного імени вискочила карлючка, якою значив акти в бюрі.

Груди точила хороба, він називав її: „Народня Сила“.

Для людей був гарний, веселий світ, для нього лиш вонюче багно.

Борикав ся всїми силами, щоб вирвати ся з того багна й западав ся з кожним днем, і не було нїякого рятунку.

Була це загальна психольогія півтора сотнї бідних, хорих людей, які вянули і клонили ся до гробу.

Та свідомість добивала Даниша. Коли лежав, силував ся не думати, лише терпнув на дусї й тїлї, а життєві спостереження пхали ся до нього й разили як кусні стерва. Відвертав ся, перед ним ставали видїння. Нагорі, на тлї брудної хмари стоїть темний сатрап-опир з гарапом, а низом у тьмі колотять ся калїки, падуть

у гнилу ріку, й вона забирає їх трупи. І не знати, чи се світ, чи пекло, де схід, де захід, Даниш чує лиш, що тут сонця не було й не буде ніколи.

Двацять літ пропадає він у народній службі і все чуєть ся лише невільником, ніколи не осягне навіть того почування, що ґазда, який вийшов з наймита, став незалежний, рядить сам собою й робить те, що йому припаде до вподоби.

„Працюю, сушу голову й нїчого не маю, ні жінка, ні дїти. Не буду вічно з ними, тай навіть тепер не можу вдержати їх при собі, лише що-року на кілька місяців спихаю на голову й ласку рідні. Як ті дїти й жінка можуть привязати ся до мене, коли я не можу впливати на них, ні виховувати. Який з мене муж, який батько... Яку вони можуть мати пошану для мене, коли я навіть хлїба не годен постарати для них!“

Даниш згадав, як недавнїм часом він через свій розстрій цїлими днями пропадав поза домом. Приходив пізно вночі, жінка спала, він засїдав до книжок, з дїточого ліжка, зпід білої ковдри глядїли на нього пильно два чорні ґудзики — це були очі Талї. Виходив ранком, коли дїти спали, вони оглядали його хиба тілько в недїлю. Як були менші, глядїли на нього зпід покривала й питали: „Пан?“.

Холостяцьке життє вважав Даниш за марне й неповне, мав певну віру, що відносини в „Нар. Силї“ поправлять ся, він здобуде хлїб, і при нїм друга людина буде могти жити. Виходив зі щирого розуміння річі, знав мрію вбогої, гарної дївчини, сповнив ту мрію, одружив ся з нею, бо, крім любови, мав щиру, гуманну мету, щоб ця дївчина чула ся за його головою господинею, незалежним громадянином... На жаль, дїйсне життє виявило в сїм напрямі щось зовсїм несподіване.

— Одну я тільки дурницю зробила, що віддала ся за тебе.

Від тої хвилї Даниш знов остав ся сам. В додатку за свої найщирійші змагання дістав, так сказати б, по лиці, і з колишньої гарної, даровитої людини став кривдником, легкодухом, самолюбом, піяком з обтяженою совістю. Кілька разів грозила йому жінка, що пустить ся на вулицю.

— Життє в менї вмерло. Не милий менї чоловік, ні дїти. Забрала ся б десь, сїла в кутї, жила чаєм, тілько щоб мене нїхто не рухав. Нинї мушу заставити годинник.

— Ти ще маєш годинник, а я заставив би душу, щоб тільки мати спокій.

— Гадаєш, що лиш ти маєш душу й терпиш, а я худобина, пес. Боже, як би хто ввійшов у мене, то волоссє побілїло б йому. Десь люде мають з ким поговорити, а з тобою не можна. Ти як скажеш два слова, то мов ножем у серце.

— Удру кавалок стерва зі себе тай заплачу!

Від довшого часу замітив Даниш, що у хвилях найтяжчої скрути, коли йому треба було спокою як спасення, жінка починала сварку. Звичайно кілька днїв минало у спокою, але Даниш очікував лише, коли вона обізветь ся: „Ти не принїс яких грошей?“ Лякав ся тих хвиль, вони були обухом у голову. Бувало се ранками, коли він збирав ся до бюра, в неділї й урочисті свята, коли мав трохи свобідну голову, бажав відітхнути й зібрати думки. Даниш добачував у тім новім звороті в жінки занепад культури й несвідомий демонїзм. Глядїв тодї на неї й питав себе: „Затроєннє душі, чи тїла?“ Прохав, щоб не затроювала його ранками, коли він з револьвером іде до „буди“ й не знає, чи вернеть ся, чи

опинить ся в криміналї, прохав, щоб у свята й підчас обіду вважала на спокій, пробував обіцянками й вияснював та вговорював яркими доказами. Се не помагало. Даниш жбурляв до землї склянками, горнятами, змітав зі стола тарілки, або лишав неткнений обід, брав капелюх, лускав дверми і щезав з дому. Коли кілька днїв минуло мирно, він ставав неспокійний і оглядав ся підзорливо, з котрого боку вилїзе нове лихо.

Ще один демон переслїдував його. Отсе вечером жінка укладає дїти до сну, нараз притулить дїтвакові руку до чола, до грудей, стягне сорочку, несе його до світла й замічає гарячку або висипку. В сусїдстві показала ся шкарлятина — на Даниша повіяла трівога. Збентежений дїтвак питає: „Я слабий?“... Лїкар розпізнає щось у роді тифу і приказує найгострійшу обережність. Досвіта глядить Даниш на таку сцену: дїтвак підриваєть ся на ліжку до перших промінїв сходу, махає головою і строїть очима, устами й лицем такі чортівські химери, що його аж страх збирає. Гарячка рано щезла, вечером підскочила. Батько притулив вухо до груди дитини. Щемить мале серце як у пташини, у грудях, у горлї плаче найнїжнїйша струна душі. Лїкар знаходить иншу хоробу, по тижнї каже, що нема нїчого небезпечного. Сим разом обійшло ся без нещастя. Даниш відітхнув і оглядаєть ся за новим лихом. Приходить вечером підпитий, але тихий, зрівноважений. Оповідає жінцї, як один знайомий з провінції мав до нього справу й потягнув на „невтральний терен“. В дїйсности було инакше: прибитий клопотами й бюровою працею Даниш сам потягнув на той „невтральний терен“. Залюбки втїкав від гамору й життєвої комедії в тїни останньої комнати і при дешевій чарцї вів розмову зі

своїми думками. Дїти сплять. У той час, коли Даниш скінчив, чотиролїтний Дмитрусь підвів голову і крикнув несвоїм голосом:

— Брешеш, собако!

На Даниша як би студеною водою. Жінка приступила до дїтвака, він спав з отвертим ротиком. Не могла вийти з дива. Дїтвак нїколи не чув такого слова. Оповідала, що він не любить плакати, але в полудне приступив до неї і спитав: „Але ти, мамо, не вмреш!? Правда, що не вмреш!?

— Се виповів він зі зміненим виразом лиця й очей і зайшов ся несамовитим сміхом, аж сльози станули йому в очах. Дрожав цїлий, я не пізнала дїтвака, злякала ся й ледви вгулила його.

Даниш пригадав собі, як дїтвак недавно дрочив ся з ним. Тягнув галузу щепи, він наказував, щоб сього не робив, бо зломить, а той реготав ся й робив своє з такою злобою, що батько зовсїм холодно видїв у своїй дитинї чортеня.

Застановив ся над тим, що дїти, мимо всякої нїжности, мають стілько несвідомого демонїзму, як найбільше побожні люде й голови церкви.

На своє нове лихо Даниш не чекав довго. Другого вечера, навіть без „невтрального терену", жінка зачала „промову", сопруги станули до себе з пястуками, дїти в плач. У хвилї найбільшого розпалу, мигнув в очах обоїх блиск дїтвацького, очайдушного сміху, опісля одно сїло в однім, друге в иншім кутї, й заливали ся сльозами. Обоє відчували тодї давню, непорочну любов, одно плакало над другим, видїли себе як гідних людей і приглядали ся з жахом таємному демонові, що вліз між них і сколотив спокій.

Данишева взяла ся шити сорочку для дитини. Була

змінена, стиснені уста, на личку станув мох від студени життя.

Вночі при світлї вуличної лїхтарнї, яке впадало в кімнату, стояла пара молодих людей в обіймах. Вона дрібна, утла, в сорочцї, хлипала як дитина, він тулив її, пересував долонею по її принадах і чув кожду мягку горбину її тїла, цїлу постать у своїй бідній, скорбній груди.

Рано Даниш випив снїданок і в хвилї, коли пустив ся до кухнї, стрінув жінку і станув як ражений громом. Блїда, виснажена, вдивила ся понад його голову, з небувалим досї захватом і з такою напруженою увагою, в позасвітний, чудовий образ, що навіть не замітила Даниша, анї його остовпіння, анї того, як він по кількох хвилях перейшов коло неї.

Вечером глядїв на тонку бульбяну юшку й, як звичайно, проклинав у дусї Шулїковського. Глядїв на дїти, й серце дерло ся з розпуки на гадку про їх долю.

Таля клячіла на ліжку, зложила ручки до образа й молила ся, хлопчина рухав ся, як біла чічка з чорними оченятами, коли вітер її хитає, жінка проводила молитву.

На голові бідної дружини й матері видїв він сяйво любови й терпіння, й цїлував у дусї ту любу, скорбну постать у сїрині вечера.

Дїти лягли, Данишева була вмучена, сїла спочити трохи, переглядала зоольогію з образцями й позїхала спазмово що-хвилї. Спинила ся при фоках і морських птицях і говорила з дитинячою насолодою:

— Яке чудове футерко! Коб я таке мала! А яке воно тепле мусить бути!...

Пішла до кухнї мити начиннє.

Даниш усміхав ся гірко з мрії бідної людини. „Мій Боже! Футро з фоки, з морського птаха.“

Нараз побіліВ, відложив книжку і глядів на відхилені двері. Напружив слух, але, крім стукоту начиння, не чути нїчого. Пішов на пальцях до порога кухні. Жінка не замітила його, лише порала ся далї. Мала звичайний, спокійний вираз.

„Може причуло ся менї — мої нерви знищені до краю", — подумав і сїв на крісло, але не міг працювати далї. Призабута мить відновила ся в нїм і почала непокоїти. Адже перед кількома днями чув те саме... Чи це було у снї, чи на яві? Перемінив ся цїлий у ввагу й вухо. Нараз прошиб його жінчин хихіт з кухні. Придушений, несамовитий хихіт. Побіг до дверей, станув на порозї і спитав з острахом:

— Що з тобою!?

Підіймила голову від роботи, в її лиці не було нїякої зміни. Не відповіла, тілько порала ся далї. По часї прийшла в кімнату й сїла до шиття. Даниш підводив на неї очі зпоза книжки. Промовила беззвучним голосом:

— Маю до тебе велику просьбу.

Глянув на неї вважно.

— Чуєш? — спитала, затоплена в роботї.

— Чую.

— Спряч де револьвер, викинь, подаруй кому...

— Хиба він тобі заваджає? На ніч ховаю в бюрку.

— Бою ся його, він від якогось часу не дає менї спокою, не можу спати через нього.

Поведеннє жінки ставало дивне, загадочне. Вона була нервозна, але від часу боротьби персоналу „Нар. Сили" з управою, як зачали ся сходини, збори, праця над меморіялами по ночах, від тоді її нерви чим раз більше яркі, настрій зміняв ся майже що-хвилї.

Згодом говорила далї:

Зі мною такі річі дїють ся [нераз, що не можу тобі сказати.

Даниш приступив до неї.

— Я для тебе все зроблю, дитинко.

Її ум був напружений, борола ся зі собою, врешті, сказала:

— Знаєш, я бою ся стратити тебе . . .

Ходив по покою. Глянув на поличку з книжками. Золоті написи на хребтах позатирали ся й почорніли, як на старих нагробниках. Станув напроти жінки і спитав жартом:

— Хиба боїш ся, щоб я не був страчений з твоєї руки?

Відповіла спокійно:

— Так.

Камінна тишина. Тикотїв годинник у кишені, упала сльоза . . .

Даниш хотїв кинути ся на шию жінки, але мусїв залїзним панцирем скувати свою любов, щоб не погіршити грізного стану.

Вона схопила ся, затулила пальцями очі й вуха й говорила скоро:

— О, тут під подушкою! Забери живо, спряч, щоб я не видїла, не знала, де він подїв ся!

Даниш скочив до її ліжка, відкинув подушку: під нею лежав великий кухонний ніж.

Вернув знадвору, жінка тримала затуплені очі й вуха й тупотїла невпинно:

— Живо, живо, живо!

Дїти збудили ся й заголосили.

Він узяв її на руки, занїс на ліжко й почав роздягати.

Дрожала в лихорадці й маячила.

Обкрив її, приложив зимний оклад і сидїв коло неї, доки не заснула.

Сам не мав сили роздягнути ся, лиш упав на своє ліжко, сплів руки на розпаленім чолї й лежав горілиць без руху. Згодом почув студінь, скулив ся з головою під покривалом і заснув камінним сном. Як довго тривав той сон, над сим думав нераз пізнїйше. По часї зачав будити його холод у груди, він почув, що хтось легенько стягає з нього покривало, але був так умучений, що ледви міг отворити очі. Крізь вікна сїрів досвіток, у ногах Даниша стояла біла постать і держала над ним сокиру. Він закинув покривало верх голови і пример.

Лежав у закритій домовинї.

Приступив худощавий панич і застукав чиколонком у віко.

— Хто тут!?

Даниш прокинув ся з омлїння.

Була шеста рано. Жінка спала твердо, половина лиця жива, половина мертва. Зібрав ся живо, пішов до сусїдки і прохав, щоб допильнувала хорої й дїтей.

Біг вулицями й душив ся від здержуваного, вибухового плачу.

За годину вертав з лїкарем. Одна з сусїдок забирала дїти, кілька инших стояло на ґалєрії і в кухнї.

Несамовитий, жіночий крик з покою вдарив на Даниша оловяним градом.

По перших нападах стала тиха, спокійна. Не пізнавала чоловіка, нї дїтей, лиш усею душею вдивляла ся в позасвітню країну, у свій довгобразий портрет з давнїх, кращих днїв.

Покірна, як дитина, дала ся вивести до фякра.

В заведенню нервозних недуг станула задумана, терла чоло й питала себе журливо:

— Що ж я нинї, нещаслива, буду варити?...

XLI.

Ярвич переходив вечером попри будинок „Нар. Сили“ й видів, як директор Шуліковський у своїм мешканню на першім поверсі вбирав сорочку. Був звичайний день, і в тій порі Шуліковький постійно урядував при пульті в канцелярії „Нар. Сили“. З вулиці видно його було все до півночі. Що нині спонукало шановного директора понехати улюблену канцелярію враз з її телєфонами й актами?... В тій дрібній обставині крила ся важна причина.

Другого дня Шуліковський зовсім не явив ся в бюрі, третього таксамо.

Вечером переходив Ярвич темним коридором, замітив канцеліста Байрака, прозваного „Машиною“, як той слїдив щось пильно. З темного вікна „Нар. Сили“ видно було через подвірре бічний покій Шуліковського. В покою світила нафтова лямпа. Дочка Шуліковського заживала повної свободи з нареченим.

— Кота нема дома, — вповів Байрак.

— Де ж подів ся?

— Виїхав несподївано. Лїкарі наказали.

На другий день стрінув Ярвич Ришкунду і спитав:

— Чули, що з Шуліковським дуже зле?

— Ви від кого довідали ся?

— Возні кажуть.

Ришкунда відповів спокійно глибоким, грудним голосом:

— Я його нїчого не жалую.

Ярвич потер чоло.

— Бачите, в таку хвилю не годить ся памятати йому.

Ришкунда стряс ся нервозно, побілїв, очі звертїли ся, як би йому розбишака видер щось найсвятїйше.

— Пане, той чоловік менї стілько лиха заподїяв, так тяжко скривдив мене, мою жінку й дїти, які йому нїчого невинні, що аби цїлий рік конав і мене на колїнах благав: „пане, даруйте, простїть менї, бо я сконати не можу!“ — то я не простив би йому!

По хвилї додав:

— Я розумію, що це неетично, але в сїм випадку, де я всю силу, своє життє поклав у сумлїнну службу, як нїхто другий, то тут мене кождий оправдає і признасть слушність.

Глибина правди вдарила Ярвича з цих слів, він дивив ся на Ришкунду, в його очах станули сльози.

Шулїковського вивезли до лїчничого заведення.

Ніч. Його пече в легких і крижах. Качаєть ся з боку на бік. Отсе він тут у санаторії, а там у „Нар. Силї“, певно, дїють ся нечувані річі. Все, кожного року, підчас його відпустки вилазять наверх несподївані свинства. Одного року застрілив ся в бюрі писар, другого напали на Шулїковського газети, викрило ся, що возний продавав Бойкам друки з магазину, практикант урядника заїхав у лице, застрілив ся Скоропад... Та зволоч не щадить Шулїковського навіть на відпустцї. В дїловодстві, певно, настав шлєндріян, по всїх віддїлах накопичили ся залеглости... »Нема мене, й нема кому допильнувати цїлої машини. Секретар за тяжкий, за повільний, не визнаєть ся у справах, а мої заступники,

„директори", спихають усякі справи лиш на мою голову й більше шкодять менї, ніж помагають. За один лише віддїл я безпечний, за ліквідатуру. Там є випробуваний Сафат. Той держить усю підчинену бранжу в руках, не дасть їй дармувати й не привитає мене залеглостями. На того можу здати ся«.

— Нї, не вір нїкому, — шепнув чужий голос. — Тямиш, як то першого року приймив він був раз приватно вкладку від попа, й що йно по листї до дирекції викрило ся, що вкладка не була заліквідована!

Шуліковський засвітив, сїв у біллю й писав до секретаря:

„Прошу прислати менї зараз як-найточнїйший звіт з рахунків і виказів робіт з поодиноких віддїлів.

Прошу казати в манїпуляції заложити точнїйші викази і щоденно контролювати, хто робить, а хто час гайнує, бо $^3/_4$ канцелярії в каригідний спосіб змарнувала грудень і 20 днів сїчня. Що йно по перегляді поданих виказів бачу, що дармованнє було більше, ніж я навіть припускав, — певно, для відплати за те, що Дирекція дала кожному дармо $^1/_2$ платнї й піднесла кватирове!

Прошу всїм виткнути, котрих це дотичить, і на будуче кождого потягнути до одвічальности за марнованнє часу."

Стук у двері, Шуліковський дрогнув і запитав гнївно:

— Хто там!?

— Телєґрама.

Шуліковський побілів, розгорнув папір і читав.

„По короткій недузї Сафат помер нинї вечером".

Директор сїв упоперек ліжка і спер ся до стїни. Очі кружляли, він ослаб, майже не дихав, з мізку вимело думки.

— Тихо, тихо, — повторяв Шуліковский ті слова як дитина за матіррю, кінцем язика до сухого піднебіння, далі лиш у думці й западав у сон.

Збудив ся досвіта, взяв карафку, але рука йому омліла так, що перелив через склянку на підлогу.

З плями на підлозї дивив ся на нього вірний портрет Немирича.

Шуліковського занепокоїло це явище.

— Що ж, я не почуваю ся до вини, — шептав він устами, але на днї його душі звивав ся чорний вуж.

Тінь Немирича дивила ся в нього вперто одним оком майже з профілю, прошивала його студеною стрілою.

Др. Шуліковський опустив повіки й оправдував ся далї:

— Що ж, жертви мусять усюди бути, моя совість чиста, можу сміло глянути кожному в очі.

Чув на собі непримириме око тїни, але не мав відваги стрінути ся з ним, його прошиб забобонний страх, він обернув собою до стїни й накрив ся з головою...

Перевезли його домів.

Сидїв на ліжку, обложений подушками, блїдий, схорований, на кріслї дзвінок, на покривалї перед ним аркуші матеріялів. Був там проєкт на будівлю дому урядників, викази провізоричних лїт службовників, пенсійні схемати, обчислення математиків, статути, пляни.

Переглядав викази, черкав олівцем провізоричні лїта на половину, яку мали б урядники вкупити власним коштом до емеритури.

Поволи підходила нудь під серце, у грудях заперло, неміч підкосила його горілиць на подушку. Отворив уста, дихав тяжко. Бігав студеною рукою по кріслї,

вивернув флящину з лїком, налапав дзвінок і задзвонив. Вбігла жінка з молодшою дочкою, він показав, що в горлї йому висохло, й палить у грудях.

Жінка внесла гербату й закроплювала його. Помогла підіймити ся й поправила подушки.

Шулїковський задивив ся перед себе й говорив тихим, сухим шепотом:

— На випадок, як би я вмер —

Жінка й донька заголосили, це розбудило його, він додав:

— Я хочу жити, мушу жити... Будьте спокійні... Менї лїпше... йдїть... Буду спати...

Лежав з півотвореними очима, гарячка розбирала, перед ним станув дім „Народ. Сили". Довкола ніч, у бюрах пусто, лише тїни скрадають ся до каси. Схопив ся.

— Гвавт! Злодії обкрадають „Народню Силу"!

Вбігла жінка, він стямив ся, ляг і вспокоїв її рухом руки.

Западав знов у сновиди.

На високій горі красуєть ся дім „Народньої Сили", а довкола глибоке озеро. Він пливе тим озером, добуває крайньої напруги, щоб дістати ся на беріг, а тут темні постати відтручують його веслами, навіть беріг утїкає перед ним. Темна морока сколотила йому світ, довкола грізний шум підмулює страшним нудом його серце. Прокинув ся обезсилений і мокрий.

Жінка перебрала його в сорочку й помогла обернути ся на другий бік. Гарячка і привиди не уступали.

Ось лиш має він увійти в сїни „Народньої Сили", аж тут нараз запираєть ся перед ним залїзна брама з таким розмахом, що відбиває його аж на вулицю. По хвилї мороки приходить память і полекша. Він стає легонький як перо, підіймаєть ся в повітрю до вікон

першого поверха, притулює чоло до студеної шиби і глядить у середину. Робітники сидять при столиках, инші вештають ся з актами як звичайно.

— На милість Бога, отворіть браму, пустїть мене! Моє ж тут найбільше право!

Нїхто не слухає його прохання, найменшої уваги не звертають на нього.

Шуліковський підлїтає до другого і третього поверха — всї вікна зачинені.

Він прилетїв до вікна своєї канцелярії і глядить унутр.

Довкола його бюрка громада калїк узяла ся за руки, танцює, плеще, стає цапки й вивертає козли.

Шуліковский дивить ся на ту сцену, з глибини серця ринуть сльози і спливають по шибі . . .

Лїкар намучив ся, заки привів його до памяти. По морфінї стало лекше. Пригадав собі бабу, яка купелею з зїлля вилїчила в сусїдстві пароха з тяжкої слабости й написав на картцї, щоб зараз привести бабу.

Пізно вночі вирушили возні й вернули ся з тим, що се дїяло ся перед роком, і де та баба тепер, відки й як називаєть ся, нїхто не знає.

Директор лежав горілиць і не відрїжняв сну від яви. В покою світив елєктричний павук, директора обгортали темряви, він насилу розводив повіки. В далекій просторонї миготить світло. Він приглядаєть ся — личко дитини. За ним багато дитячих личок. Він усміхаєть ся до них ласкаво, шукає за цукорками, дїти глядять на нього недовірливо, беруть ся за ручки — лише свічки остають на гробах. Багато маленьких свічок.

Шуліковський захлипав. Рукою прикликав секретаря. Сїрко сїв коло нього.

— Як маєть ся дитина возного?

Секретар не розумів шепоту.

— Попросіть дітей усіх урядників.

Секретар нахилив ся, але не зрозумів, тільки сказав до жінки:

— Повідає пан директор, що діти померли.

Шуліковський видивив ся.

— Діти померли!? Діти померли!? — питав він у дусї.

Страх ледовою кригою приляг грудь.

Нараз опинив ся в лїсї і втїкає крутою стежкою між смереками, дивить ся — земля щезла, замісць неї, чорні води під ногами, він стоїть на ховзькім корінню, що розкинуло ся далеко перед ним сїттю гадюк. Він перескакує босими ногами з коріня на корінь, сила покидає, він довше не вдержить ся, паде мимоволї в чорну воду і пливе, продираєть ся між корінням.

Мати всїх терпінь — студена байдужність пригорнула його.

Поволи ставало лекше, шум хвиль колихав, весняний свїт розсипав ся довкола, Шуліковський вертав туди, відки вийшов — у рідне село. Ферії Великодних Свят. Верби мають непорочною зеленню, здалека долїтає гомін. Шуліковський притис молитвослов до груди і встав на ліжку.

— Кваплю ся, вже дзвонять.

Викинув собою і впав на подушку.

XLII.

Ярвич ішов розсіяний до бюра.

„Гарна та суворість у штуці. Геббель, Микола Ге... Миколя Ге... Христос з розбійниками на нездарних, грубих стовпах, жидівський синедріон, первісний, грубий, підлий... Треба доконче справити яку монографію про Миколу Ге... Але чи найду її? Нині всього подостатком, чого лиш мені не треба."

Так що-ранка і що-днини підводили Ярвича мельодії, уривки поем, образи малярів, думки фільософів, а найбільше власна творчість. І він усе тревав у тих світах і забував про глупий день.

Був уже коло своєї „буди", дивить ся чорна хоругов повіває з першого поверха, з його віддїлу. Довга, чорна хоругов. Станув у чудї та в диві.

— А це що!? — спитав мимоволї.

З шинку, що був удолинї будинку „Народньої Сили", виходить Жидок, кланяєть ся й каже:

— Нема вже пана директора.

— Якого директора?

— Як то, пан нїчого не знають? Др. Шулїковський умер нинї рано в пятій годинї...

— Ага, др. Шулїковський, — сказав півголосом Ярвич і пішов поволи.

У бюрі сказав голоснїйше, нїж звичайно, „добрий день", підійшов до столика, до якого був привязаний

дрючок хоругви. При тім столику і вікні сидів Ярвич перед кількома тижнями. Обернув ся, за плечима був бюровий товариш, що сидів тепер на його місці. Усміхнув ся.

— Прошу, прошу, ха-ха! Я гадав, що ви забули ся й хотїли сїсти на своє давнє місце.

„Був, тай нема", — подумав Ярвич і сїв на своє місце. Виймав з шуфляди пера, крутив папіроску й ладив ся до роботи.

До Юдейського підійшов заступник віддїлу і спитав нервовим півголосом:

— Ви чули новину?

— Ага! Дивіть... Так несподївано... Гм... дивно...

Оба були поважні, так випадало під ту хвилю... Але обох здіймав страх на ту незмірима радість, що шалїла в них, і вони всею силою глушили її в собі й хитали поважно головами, жалуючи директора. А радість ликувала в них: Шулїковський, тиран не живе! Аж чорно ставало Юдейському перед очима з тої наглої несподївани, аж вірити не міг, чи це сон, чи правда! Згинув сатрап! Пропав отак нагло й марно, як пес під колесом!

На коридорі порав ся возний при своїм столику з актами. Ярвич станув коло нього, оба глянули собі хвилю в очі, врештї, возний товк далї печатки й говорив півголосом наче до себе:

— Та що, йому добре. Зробив своє тай забрав ся, а нас лишив жебраками... Я, мовляв, служив у такого пана, що одної ночі обікрав мене і втїк.

По третїй годинї вийшли з бюра разом Байда, Ярвич, Юдейський і Журбенко.

Журбенко оглянув ся.

Може б ми не йшли так разом, бо готові завважити се хулїґани і скажуть, що небіщик не застиг іще, а ми вже тїшимо ся.

— Що вас тепер хулїґани обходять, — перебив Байда. — Нїби хто менї може доказати, що я тепер тїшу ся!? Противно, я міг би доказати свідками, що не видів нинї анї одного хулїґана, який би плакав! А тим, що йдемо тепер укупі, не даємо ще жадної притоки хулїґанам про нашу втїху.

На сугорбі, куди вела дорога, стояв „старенький", як його Байда називав, письменник Ручай.

Молоді здоймили перед ним капелюхи. Старий глядїв на них зпоза окулярів і звитав ся.

— Я саме вийшов скорше, щоб видїти ся з вами, ех-ге, ех-ге, ех-ге . . . Знаю, що сею дорогою вертаєте з бюра, ех-ге . . .

— Ну, се великий для нас день, що наш батько-отаман зволив вселаскавійше на нас зачекати! — провів веселим, торжественним голосом Байда.

Старий станув, аби набрати духу й заперечив рукою.

— Погодїть, пане Байда, я хочу з вами, як називаєть ся, молодшими товаришами, піти нинї на добру горівку.

— Добре! — крикнув Байда й Юдейський.

„Старенький" перебив живо:

— Чекайте, панове, але на таку, як то раз Ярвич сказав: аби, вихиливши чарку, не годен по нїй свиснути . . .

— Славно! — загремів Байда. — Я плачу́!

— Я додам! — докинув Юдейський.

„Старенький" підоймив палець угору.

— Панове, не сперечаймо ся, бо ще нема над чим. Уперед ведїть мене, де найлїпша горівка, а потому будемо говорити.

Зайшли на розї вулиці до „Осії“, як його Байда називав. Сїли в покоїку, на стіл стануло пять горівок і полумисок вудженини.

Старий узяв свою чарку:

— Здоровлє живим!

— А спокій помершим, — додав Ярвич.

— Я лише кажу: „здоровлє живим“, — повторив старий і дивив ся спокійно зпоза окулярів.

Всї чотирі вихилили чарки.

Старий відложив чарку і скривив ся.

— Може, за міцна? — спитав Журбенко.

Старий перебив живо:

— Де там! За слаба!

— І я скажу, що за слаба, — замітив Ярвич.

— Пане Жиде! — крикнув Байда.

Прибіг шинкар з підбритими заличками.

— Якого ви нам тут шнапса дали? Дайте моцного!

— Зараз буде моцний.

Принїс оковитку й налив чарки.

„Старенький“ узяв свою:

— Ще раз кажу, панове, молоді говариші, як називаєть ся, прошу не забувати: „здоровлє живим!“

— А небіжчикам чарка, — причинив Байда.

— Порожня, треба додати, — завважив Журбенко.

— Маємо нинї новину, якої нїхто не надїяв ся, — сказав Ярвич.

Журбенко попав у лихий настрій.

— Ет, ви панове, всї того не розумієте й не знаєте. Ви всї можете менї казати, що хочете, виключаючи пана Ручая, бо перепрошую за слово, пан Ручай, нїчого тут злого ще не сказав, але я, мої панове, скажу вам, от, як усї тут сидимо, — вправдї, пан Ручай нинї перший, чи другий раз, але я маю до нього довірря, як

до чоловіка старшого, який міг би бути нам усім тут за батька . . .

На лиці Байди виступив рішучий, поважний вираз, він обрушив ся й зачав ціdити:

— З вас, Івасю, коли не скінчений ідіот, то щонайменше кепський варіят під цю пору!

— О, о, о, вже ідіот, варіят! Як усе нїхто не дасть менї приступити до слова!

— Панове, панове! Що стало ся з вами!? — вмішав ся Ярвич.

— Але ж, пане Журбенко, — крикнув Байда, — або ми є люде й товариші, або ми всї тут крайнї ідіоти, отже розійдїм ся додому й не маємо що з собою балакати.

— Ну, маєш, отсе є розмова між культурними людьми, — викладав зрезигновано Журбенко.

— Панове, та ще не було по чім сперечати ся, — завважив Ручай, але його слова нїхто не чув.

Лише Байда взяв строгий суд над Журбенком і читав як з євангелія:

— Та вдарте ся пальцем у чоло й думайте хоч стілько, що штубак з третьої народньої: ви вмовляєте в нас тут усїх трох приявних, що ми щось злого задумуємо, у хвилї, коли нїкому навіть не снить ся щось такого!

— Але ж панове, дайте спокій, не псуйте забави! — заговорив Юдейський.

— От, маєш, — втрутив Журбенко, — той нїколи не бере життя поважно, лише все з точки забави!

— Ще пять горівок, сказав „старенький“ до шинкаря.

— Я вже дякую! Не можу більше, — перебив Журбенко.

— То йдіть домів! Хто ж держить вас за полу? — спитав Байда.

— Ой, йой, йой! Як же я сього не люблю, як хто мене не розуміє, лише вмовляє те, чого дійсно нема!

— То сидіть, ми вам не боронимо, але не закидуйте нам дурниць, — заключив Байда.

— Я прошу лише на одно слово.

— Можете й на два, — втрутив Байда.

— На одно слово, бо виджу, що тут зайшло непорозуміння, не з моєї, очевидно, вини — ну, та дайте менї спокій, нехай я хоч раз виговорю ся з того, що не дає менї спокою і з чим хотїв би звірити ся перед вами, як товаришами, чи як там . . .

Байда підсунув йому чарку.

— Перепрошую, що перерву вам на хвильку, — напийте ся, то зараз будете розумнїйше говорити.

— Та не перебивайте менї! Ну, для святого спокою . . .

Вихилив чарку.

— *Для святого спокою,* — підчеркнув Байда.

— А я все кажу, панове, не забувайте, послухайте мене, як називаєть ся: „на здоровлє живих!“

Журбенко промовив нарештї.

— Нинї зачну „ad rem“, без вступу . . .

— Бо ви все любите зі вступом, ха-ха-ха! — реготав ся Байда.

— Вступ уже був! — замітив з окликом Ярвич.

Журбенко, збитий з толку і трохи вже прояснений, всміхнув ся і своїм звичаєм махнув лївою рукою:

— Ім усе жарти в голові!

Оба товариші прибрали спокійний вираз, готовий до слухання, але Журбенко мусїв ще своє виказати і звернув ся зі словом до старого:

— Щоб се була найповажнїйша справа, аби ходило о смерть і життє, то вони оба мусять накрутити справу на свій бік, чи вдасть ся, чи не вдасть ся, аби лиш її злегковажити. Натомісць я все беру поважно, не для того, щоб також часом не любив забавити ся . . .

Тут Журбенко своїм звичаєм втягнув нагально віддих у себе і двома пальцями правої руки потягнув комірець уперед.

— Але прошу вас, „мої панове", як небіжчик, якого назвища я тут не виповідаю, а якого панове мали вже передтим на думцї, заки та авантура зачала ся — звик був говорити . . .

Ярвич торкнув Байду колїном під столом, Байда крутив нетерпеливо вус, мовчав і дивив ся на Журбенка.

— Отже я, лишаючи небіжчика зовсїм у спокою, бо я також маю дїти і ще не знаю, яка доля їх чекає, але приступаючи просто до річі, кажу, що під нинїшню *важну* хвилю в нашім життю, в *його* смерти не знаходжу зовсїм таких світлих виглядів на будуче для нас усїх тут присутних, а, принайменше, за себе можу се сказати — як панове Байда, Ярвич і Юдейський, бо щодо пана Ручая, то не маю нїяких позитивних даних, щоб також і за нього тут свідчити . . .

Байда переймив на слові:

— Отже вільно вам за себе говорити, але відки ви приходите зараз, як чорний ворон, ворожити для нас чорну будуччину. Коли вже маємо говорити отверто й перед часом про річі, які належать до будуччини, а які ви тепер тут своїми нервами хочете зараз на стіл і таріль викликати, то я скажу вам від себе, що коли-як-коли, а нинї саме в сю пору ми повинні як-найбільше тїшити ся, що боги безсмертні забрали нам найбільшого ворога, і слава їм за це й честь!

— Але, але, відки можете знати, що тепер не буде гірше, ніж було!? Небіжчик, по правді сказавши, який був, то був, а яка тепер дирекція настане, сього ви, ані я, ані ніхто з нас знати не може!

— А я вам даю слово чести, — сказав у-голос Байда, — а говорю це на підставі певних і достовірних джерел, які удержали ся вже від пів-року, що від нинїшньої хвилї, — Байда зиркнув поза себе й нахилив ся до товаришів — *просто рай настане для нас*. розуміють ся, в порівнанню до того, що було!

Журбенко махнув лївою рукою:

— Я признаю вам у першій лїнії рацію, але позвольте, завдам вам одно питання, воно буде висказане в довшім реченню, бо я вже так навчив ся, що люблю все докладно, не телєґрафічним стилем, як наш один писака, — звернїть ви увагу лиш на це, що небіжчик все ж розумів ся на дїловодстві, на фінансах, на веденню інституції, а це нині між нами рідкість, просто геній, як на нашу бідну націю, а тепер, прошу вас, скажіть менї, хто підійметь ся того? Кого маємо на його місце!? Менї не ходить о це, як буде рік, чи два, хоч і це за багато але хто з нас нині може ручити, що буде за, десять лїт!?

Байда попав у лютість:

— А чи ви могли ручити за небіщика Шулїковського, що не за рік, але за дві години не підете під пліт враз з жінкою й дїтьми!? Дурниці говорите, нерви з вас говорять, хоч ви здоровші від нас усїх тут!

Юдейський схопив ся і взяв капелюх.

— А ти куди!? — спитав Байда.

— Я зараз вертаю.

— От, на, маєш! — замітив гризливо Журбенко. — Його все нападають якісь фантазії, і він нїколи отверто нїчого не скаже.

— Я лише на пять хвиль і зараз вертаю!

— Але ж куди, за чим!? — допитував подражнений Журбенко.

— Може, не маєш грошей, як звичайно, — замітив Байда, — то я тобі позичу.

— Нї, маю, я хочу нині платити, але вибіґну лише на хвилю.

Всї були здивовані.

Юдейський нахилив ся до них і говорив спокійно:

— Знаєте, по правдї, не вірю, щоб Шуліковський умер. Йду на місцї пересвідчити ся й зараз вертаю й вам оповім.

— Але ж ми віримо, — зазначив рішучо Байда.

— Так, але я . . .

— Ага, ха-ха-ха! Ти все казав, що мусиш землю вперед потолочити, а коли він за добу не воскресне, то вже нема чого бояти ся!

— Лишіть ся, пане Юдейський, — прохав „старенький", — по що підете?

— Я мушу, — просив ся той.

Старий Ручай глядів довгу хвилю на нього лагідним, глибоким оком ученого, досвідного чоловіка, який більше витерпів, нїж слово в силї виповісти, врештї, промовив, а радше сльозами виливав з глибини серця:

— Пане Юдейський, видите, як називаєть ся, я вже одною ногою на *тім* світї, але вірте менї, як бажаю вам усїм тут добра і свої дїти ще нині увидїти — я такий жаль маю до небіжчика Шуліковського, що не міг би навіть піти тепер на його трупа подивити ся!

Настала тяжка, болюча тишина . . .

Ярвич подумав: „Маєш, брате, винницю — впаде повінь або туча на неї, — не жури ся — прийде нова весна, ти подвоїш силу, і труд тобі повернеть ся. Але

коли воріг зломить твою молодість, знівечить твій вік, хто ж тобі ту страту поверне?“

Юдейський опинив ся у брамі „Народньої Сили“. Тут громадила ся товпа, вартовий з похоронного заведення стояв у чорнім одязї, в шапці, з чорною лентою та жезлом, возний розліїплював плякати.

Юдейський узяв від возного великий плякат, прочитав уважно, зложив старанно в кишеню й пішов на перший поверх. Всюди було глітно, він ішов серединою, аж побачив катафальок серед оліяндрів. Протиснув ся і станув коло домовини, на локоть від лиця Шуліковського. Не був це той самий грізний Шуліковський, що за життя. Слуги похоронного заведення зробили з нього мертву ляльку. Лежав звернений трохи набік. Мимоволї шибнула пяна думка: „Се такий упертий дух, що навіть як умре, то не дасть себе положити горілиць, лише обернеть ся набік або задом догори.“

Юдейський пощупав плякат у кишені й вийшов. Застав у шинку товаришів так, як лишив, і сїв мовчки. Був зморений, як по довгій, тяжкій боротьбі з завзятим чорним ворогом.

— На здоровлє живих! — закликав „старенький“ і підіймив чарку.

Всї торкнули ся й вихилили.

— Платити, — заявив Байда.

Заки шинкар рушив ся, Ручай здержав нїжною рукою рамя Байди.

— Але ж позвольте, панове! Не робіть менї сеї прикрости і стиду.

Старий не дав анї слова сказати, лиш виймив мошонку й заплатив. На вулиці заступив товаришам дорогу.

— А тепер прошу вас на вечерю, на вино, пиво, чорну, на все, що схочете. Лиш прошу менї в нїчім не перечити.

— Але ж, пане Ручай, — уповів Журбенко, — де ж би ми мали сумлїннє натягати вас так!? Та дайте нам що заплатити.

— Слухайте! — перебив нетерпеливо „старенький", — у мене нинї повний карман, але вірте менї, аби я так до хати зайшов, аби вже, врештї, дійшло навіть до того, що я мусїв би заставити отсю сурдутину тай отсей капелюх пропити й іти простоволосий домів, а хоч би навіть і дїти цїлий тиждень не мали що їсти, то вірте менї, що і в сїм разї ви не повинні відмовити менї свого товариства. Та ж знаєте, що я нїде не ходжу, мало зі собою буваємо, отже прошу вас, зробіть для мене сю товариську прислугу... Нинї прошу вас — великий день, ех-ге!

Засїли в каварнї

Журбенко сказав:

— Може, не добре роблю, що пригадую, але ви нинї за кілька годин і мимо того, що потягаєте з нами й не звикли ще не кашляли.

Старий усміхнув ся.

— От, видите! Скажу вам щиру правду, що аби я лиш на хвилю вчув ся вдоволений, то хоч би й цїлу нїч не спав — нї разу не закашляю. Просто лекше дихаєть ся менї... Прошу мене хибно не зрозуміти під теперішню хвилю, говорю лиш про вдоволеннє з тої причини, що ми от нинї за стілько лїт зійшли ся й маємо нагоду поговорити з собою.

Пізно вночі підводили товариші Ручая. Він говорив:

— Чоловік старієть ся й виходить з моди... Не пригадуєте собі припадком якого гідного чоловіка? Де

він? Що з ним дієть ся тепер? Годен чоловік не має жити. З кождим днем гине чоловік.

По дорозї гурт тїней тягнув ся за руки. Лунали дикі крики і співи.

Макам-Вертикишка впив ся, як цїсар. Лежав під брамою і простогнав:

— To-ta-a-al . . .

Стешин пустив ся в темний завулок, але вже було за пізно. Тримав штани в руках і не знав, що робити.

Член боївки цїлував ся з хрунем.

Два инші держали ся стовпа лїхтарнї.

Жуковський затягнув кітловим басом „Вічную". Пропустив кількадесять корон, найшов ще дрібний гріш, держав його на долонї й деклямував:

— А з нашої хоруговки полишив ся лиш патик![1])

Ярвич вернув домів і пересидїв до досвітку в думках.

„Умер великий муж, геніяльний воріг життя".

---

[1]) А. Могильницького: „Русин вояк".

XLIII.

Директор Шуліковський лежав у відкритій домовині. Священники відправили панахиду, хор закінчив „Вічную“, рідня й учасники виходили, слуги похоронного заведення стояли досї непорушно в чорних строях по кутах, а тепер рушили до роботи. Один гасив свічки і складав у кутї високі лїхтарі, лише одну оставив у головах, другий забирав живо вінцї з катафальку й подавав своїм товаришам до виносу, два инші кинули ся до віка і прикладали його горішнїм краєм у головах.

Чорна тїнь і ярке світло впали в завзятій боротьбі на лице мерця, він виглядав, як демон у навіженім плачу й реготї серед дикої заграви пожару. Звалистий драб вивернув чоботом останнїй лїхтар, свічка впала і згасла, по оббитій на-чорно, темній комнатї подув вітер, у повітрю зчинила ся понура метушня й зашелестїла вінцями й чорними лентами. Три хвилї махали чорн крила над головами.

З балькону промовив директор Любаска.

— Складаємо присягу перед отсим сонцем! Нехай те сонце буде свідком нашої мести за неповинні кривди, муки і смерть покійного Шуліковського!!

— Несмачне, несмачне! — сказав дразливо др. Розумовський до маршалка міста, з яким стояв серед похоронного здвигу.

Ручай у гуртї найстарших урядників нїс свічку коло домовини.

На цвинтарі сїв недалеко на плиту й кашляв так, що глушив панахиду й бесїди.

* * *

Секретар сварив ся за якусь лїхтарню.

— Не така лїхтарня згасла, тай ще якось видно, — муркнув возний.

Ярвич глянув з вікна крізь подвірря.

В кімнатї, де лежав Шулїковський і в якій одного вечера перед тим відбула ся любовна сцена, блискотїло сонце, ховзало ся по гладкій підлозї і змело слїд і память.

У віддїлї на першім поверсї кланцав писар на машинї, як кістяк зубами, вгору сходами дряпав ся історичний прецляр.

Ярвич мав вільну хвилю й писав:

„Люблю життє. Люблю його в тих проявах, у яких тремтить гармонїєю, багацтвом, як пробудженнє землї на весні, погода лїта, мрія ранку, поезія червневого вечера, чар місячної ночі на самітних урочисках, дива тучі, блискавок і громів серед темряви, шепіт осени, драма вихора серед осїнньої місячної ночі й тишина зими. У всїх тих щирих великих хвилях природи відчуває моя душа найвищі й найкращі прояви людського життя, в яких гине час, а чоловік стає могучий у творчости.

Люблю життє тим гарячійше, чим воно дальше від мерзоти й мертвеччини. Люблю його в усміху дитини, у сльозї пісні, в віщих видїннях любови, в тиші болю і в живловім шалї розпуки серед брязкоту мечів.

Люблю життє. Люблю його в руху животин: у трудах мурашки, у творчости бджоли серед ночі, в летї мотиля, що мережить блакитне повітря, у спокою вірла, що плаває високо над землею.

Люблю безсмертну душу життя, коли з гарною людиною-товаришем ловимо відвічні тайни, й читаю в її оцї дар углиблення в тишину, промінї страху й дива, й коли ми поволи, обережно і щиро, з запертим віддихом увіходимо в лябіринти, освічуємо неперебуті ходи світлом духа, ступаємо відважно далї і з кострів епох воскресаємо тїни та з розмахом чудотворної сили кидаємо палаючі сколоскипи в будуччину.

Люблю безсмертний захват і творчу силу життя".

Ішов кімнатами й відчиняв на-розтвір вікна „Народньої Сили".

Кінець.

УКРАЇНСЬКА НАКЛАДНЯ КИЇВ-ЛЯИПЦІГ

Головні склади:

Книгарня Наукового Товариства
ім. Шевченка у Львові, Ринок 10

Книгарня Українського Народнього Союза
30. E. 7 th St. New-York (U.S.A.)

Українська Накладня с. з о. п.
Berlin W 62, Kurfürstenstrasse 83

Українська Книгарня й Накладня
850. Main St. Winnipeg Man. (Canada)

Галицька Накладня
Я. ОРЕНШТАИНА в Коломиї

Найдешевшим й дуже корисним виданням являються книжечки

„Загальної Бібліотеки“

Кожний має змогу за малі гроші набувати собі ці дуже гарні книжечки й таким чином покласти основу вартісної домашньої бібліотеки.

У „Загальній Бібліотеці“

друкуються найславніщі твори найліпших и найкращих письменників усіх народів.

Досить значний обєм, великий друк, отже для кожного ока виразний і здоровий, добрий папір формату великої вісімки це додатні сторони видавництва.

Деяки книжки ілюстровані і з вартісними літературними замітками поясненнями і вводами.

471

ДО ТЕПЕР ПОЯВИЛИСЯ ОЦІ КНИЖКИ:

1— 6а. **Лепкий, Б.,** Начерк історії української літератури (до нападів Татар), нове ілюстроване видання.
7. **Нечуй-Левіцький. Ів.,** Запорожці.
8. **Ляфонтен,** Байки (з 4 образками).
9—11. **Карпенко-Карий,** Суєта (зі вступом Б. Лепкого).
12—14 б. **Літературні характеристики укр. письменників,** І; Іван Франко (Поезія), нап. А. Крушельницький.
15—16 а, **Руданський, С.,** Співомовки (зі вступ. Лепкого).
17. **Вовчок, М.,** Дев'ять братів і десята сестра Галя.
18—20. **Ахеліс,** Начерк соціольогії.
21. **Мамін-Сибіряк, Д. Н.,** Чутлива совість.
22—23. **Ніцше, Фрідріх,** Так мовив Заратустра, часть І.
24—25. **Ніцше, Фрідріх,** Так мовив Заратустра, часть ІІ.
26—27. **Кміт Юрій,** В затінку й на сонці.
28—29 а. **Збірник,** народніх пісень і дум.
30—33 б. **Чайківський,** Всесв. історія; І. Старинна історія.
34. **Кіплінг,** От собі казочки (з двома ілюстр.).
35—36. **Кіплінг,** От собі сторійки (з трьома ілюстр.).
37. **Бєрнзон, Б.,** Новоженці, комедія в двох діях.
38—39. **Ніцше, Фр.,** Так мовив Заратустра, часть ІІІ.
40. **Езоп.,** Байки (з чотирма ілюстраціями).
41—43 б. **Барвінський, С.** Скошений цвіт, повість.
44—47. **Раковський І. Др.,** Психольогія.
48. **Андреєв Л.,** Три оповідання.
49—50. **Карпенко-Карий,** Хазяїн, комедія.
51. **Вовчок,** Сестра, Козачка, Чумак (оповідання).
52. **Бєрнзон, Б.,** Понад сили (драма).
53—56. **Чайківський,** Всесвітна історія. ІІ. (серед. віки).
57—59. **Ніцше, Фр.,** Так мовив Заратустра, часть ІV (кінець).
60. **Марко Вовчок,** Від себе не втечеш (оповідання).
61—62. **Ібзен, Г.,** Будивничий Сольнес, драма.
63—64 а. **Гоголь, М.,** Тарас Бульба, повість з ілюстр.
65 а. **Руданський, С.,** Цар-соловей, казка.
66. **Мольєр,** Лікар-шуткар, жарт у 1 дії.
67. **Котляревський,** Наталка Полтавка, укр. опера.
68—72. **Чайківський,** Всесвітна історія ІІІ: (нововічна).
73—74. **Николишин,** Розладдє (драма).
75. **Вовчок,** Кармелюк, Невільничка (оповідання).
76—77. **Геновефа,** опов. (з образк.).
78. **Куліш,** Орися, Дівоче серце, Січові гості.
79. **Кобилянська, Ольга,** Некультурна (новеля).
80. **Кобилянська, Ольга,** Мелянхолійний валець.

472

ДО ТЕПЕР ПОЯВИЛИСЯ ОЦІ КНИЖКИ:

81—84. **Франс, А.,** На білих скалах, повість.
85—86. **Толстой, Л.,** Живий труп, драма.
87—91 а. **Барвінський, О.,** Образки з розвитку Русинів, І.
92. **Яричевський,** Княгиня Любов, драма.
93. **Вовчок,** Сон, Одарка, Чари, Ледащиця.
94—98. **Лепкий, Б.,** Начерк іст. україне. літер, книжка ІІ.
99. **Вовчок.** Інститутка.
100—103. **Антонович, В.,** Коротка історія Козаччини.
104. **Аверченко,** Гуморески.
105. **Барвінок Ганна,** Русалка.
106—107. **Літературні характеристики укр. письменників,** ІІ. Богданъ Лепкий, М. Шашкевич, з ілюстр.
108-110 б. **Кулїш,** Чорна Рада (повість) з ілюстраціями, зі вступом і поясненнями Б. Лепкого.
111. **Толстой, Л.,** Полонений на Кавказі, правд. подія.
112—113. **Бергзон,** Вступ до метафізики.
114. **Франс, Анатоль,** Комедія про чоловіка, що оженився з немовою, жарт у 2 актах.
115—120. **Барвінський, Олександер,** Образки з громадянського й письменського розвитку Русинів, ІІ часть (з 12 портретами, 13 картинами).
121—123а. **Кобилянська, О.,** Земля, І., повість.
124—126а. **Кобилянська, О.,** Земля, ІІ, повість.
127—128. **Шов, Б.,** Цезар і Клєопатра, історія.
129. **Вовчок, М.,** Не до пари, Два сини й иньшї оповід.
130—134. **Макогей,** Заліссє, повість.
135—140. **Коніський,** У гостях добре, дома ліпше.
141—142. **Федькович,** Довбуш.
143—144. **Федькович,** Оповідання.
145—146. **Гринюк,** Весняні вечері.
147. **Федькович, Ю.,** Так вам треба, драма.
148. **Феьдкович, Ю.,** Як козам роги виправляють, драма.
149. **Шевченко, Т.,** Музика, повість.
150. **Кропивницький,** По ревізії, комедія в 1 акті.
151. **Шевченко, Т.,** Артист, повість.
152—153. **Карпенко-Карий,** Бурлака, драма.
154. **Бобикевич,** Настоящі, комедія в 1 акті.
155—156. **Шевченко, Т.,** Гайдамаки, поема.
157. **Федькович,** Люба згуба.

Друкарня Отта Древица, Berlin SW., Gitschiner Str. 106.

В-3881
-1932 1996

ЯЦКІВ ТАНЕЦЬТЇНЕЙ

МИХАЙЛО ЯЦКІВ

ТАНЕЦЬТЇНЕЙ

ПОВІСТЬ

